

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе

Година IX, број 9

УДК 82

ISSN 2217-7809 (Online) (електронски часопис)

Излази једном годишње - у децембру

Часопис је део пројекта бр. 178029

Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915 године, који финансира **Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије**.

За издавача

Проф. др Љиљана Марковић

Главна и одговорна уредница

Др Биљана Дојчиновић, редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Заменице главне уреднице

Др Зорица Бечановић Николић, ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Ана Коларић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Редакција

Др Александра Вранеш, редовна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Славица Гароња Радованац, редовна професорка на Катедри за

српску књижевност, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Др Драгана Грујић, доценткиња на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дуња Душанић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Гордана Ђоковић, доценткиња на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дубравка Ђурић, редовна професорка на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

МА Жељка Јанковић, асистенткиња на Катедри за романистику, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Снежана Калинић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Јелена Милинковић, научна сарадница, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Ивана Пантелић, научна сарадница, Институт за савремену историју, Београд

Др Слободанка Пековић, научна саветница, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Славко Петаковић, ванредни професор на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Јелена Пилиповић, ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Светлана Томин, редовна професорка на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду

Међународни редакцијски одбор

Проф. др Гвен Александер, Државни универзитет Емпорија

Др Сузан ван Дијк, Институт Хајхенс за холандску историју Краљевске академије наука и уметности, Хаг

Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Јасмина Лукић, Централноевропски универзитет, Будимпешта

Проф. др Бони С. Мекдагал, Универзитет у Сиднеју

Проф. др Зоран Милутиновић, Универзитетски колеџ Лондон

Проф. др Рита Монтичели, Универзитет у Болоњи

Проф. др Дејвид Норис, Универзитет у Нотингему

Др Нина Сирковић, ванредна професорка на Факултету електротехнике, стројарства и бродоградње Свеучилишта у Сплиту

Лектура и коректура

Књиженство

Ликовна уредница

Проф. др Наташа Теофиловић, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Веб дизајн

MINTEK и *Књиженство*

Сарадници

Горан Петровић, МА, Теодора Тодорић Милићевић, МА: Филолошки факултет Универзитета у Београду; Јована Митровић, МА: Факултет ликовних уметности Универзитета Уметности у Београду

Савет редакције часописа

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину

Проф. др Владислава Гордић Петковић, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Доналд Грајнер, Универзитет у Јужној Каролини, емеритус

Проф. др Катерина Далакура, Универзитет на Криту

Проф. др Красимира Даскалова, Универзитет у Софији

Проф. др Тамара Ђермановић, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона

Проф. др Богуслав Зјелињски, Универзитет „Адам Мицкијевич“,
Познањ

Проф. др Љиљана Марковић, Универзитет у Београду

Др Весна Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Драгана Поповић, Универзитет у Београду

Проф. др Ангела Рихтер, Универзитет у Халеу

Проф. др Драган Стојановић, Универзитет у Београду

Рецензенти

Др Станислава Бараћ, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Зорица Бечановић Николић, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Проф. др Радојка Вукчевић, Филолошки факултет Универзитета у
Београду

Проф. др Гордана Ђоковић, Филолошки факултет Универзитета у
Београду

Проф. др Александра Јовановић, Филолошки факултет Универзитета у
Београду

Доц. др Ана Коларић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Мирјана Маринковић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Јелена Милинковић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Мирјана Павловић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Ивана Пантелић, Институт за савремену историју, Београд

Др Жарка Свирчев, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Зоран Скробановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Насловна страна

Јована Митровић

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Студентски трг 3

+381 11 2638622 лок. 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Часопис је доступан и у базама EBSCO, CEEOL и на ERIH PLUS листи.

Уводна реч

Ово је девети децембар заредом у ком се појављује нови број *Књиженства, часописа за студије књижевности, рода и културе*, покренутог у оквиру истраживачког пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Девет година је довољно времена да се стекне навика очекивања новог броја на самом почетку зиме. За нас у редакцији часописа децембар изазива узбуђење јер изнова представљамо текстове који настављају започете или отварају нове теме у вези са женским стваралаштвом и статусом жене у уметности и култури. Из године у годину повећава се број наших сарадница и сарадника. Нарочито је важна чињеница да је међу њима све више младих: студенткиње и студенти мастер и докторских студија, као и младе истраживачице и истраживачи, те младе ауторке и аутори, који у подручјима којима се бави *Књиженство* откривају изазове који их инспиришу, а у часопису добијају простор да објаве своје радове. Неки од њих се баве потпуно новим темама, док други преиспитују ваљаност традиционалних тумачења. Управо захваљујући младим сарадницама и сарадницима, сваки нови број нашег часописа представља корак даље у неопходној друштвеној и културној еманципацији наше средине.

У овом, деветом броју, имамо девет текстова у рубрици *Женска књижевност и култура*. Први је наставак текста о Катарини Богдановић из претходног броја, који нас упознаје с дневницима и архивском грађом ове интелектуалке и бунтовнице. Други текст бави се путописом *Нови свет или У Америци годину дана* Јелене Ј. Димитријевић: део је својеврсне традиције часописа *Књиженство* да о овој ауторки скоро у сваком броју имамо барем један чланак. Повод за овај текст јесте објављивање другог издања путописа из Америке, тачно један век од када се ауторка отиснула у Нови свет. Рад се бави антисифражетским покретима и часописом *The Woman Patriot* о којима Јелена Ј. Димитријевић говори у свом путопису. Наредни текст је посвећен животу и раду Јелице Беловић-Бернациковске и говори о фазама кроз које је пролазила стварајући идентитет просветитељке и етнографкиње. Следећи текст говори о збирци *Гимназијски тренутак* песникиње Гордане Тодоровић, чији је животни пут био кратак и болан, а песнички опус, премда невелик, изузетан по квалитету.

Потом је реч о критици робовласништва у песмама „Афрички поглавица“ Саре Вентворт Мортон и „Првом броду с робљем“ Лидије Хантли Сигорни. Затим се упознајемо са главним сегментима стваралаштва Александре Колонтај, њеним теоријским и прозним текстовима, а у фокусу рада налази се њена теорија о „новој жени“ и слободној љубави. Следи рад о кинеској списатељки Линг Шухуа која је градила књижевну каријеру као феминистичка ауторка у средини и у времену када то није било нимало лако. Два закључна рада у овој рубрици тичу се књига о изузетним женама, насталим у пољу дечје литературе, те везе између феминизма и популарне културе кроз анализу кључних идеја из три нове књиге.

У рубрици *Библиографија* објављујемо библиографију часописа *Матерински лист: илустровани месечник за домаће васпитање и неговање деце, испитивање детињства и рад у забавишту*, који је излазио једном месечно од 1901. до краја 1903. године.

Интервју је у овом броју вођен са Надом Лер-Софронић, научницом која је прва у социјалистичкој Југославији одбранила докторат са феминистичком темом, и од тада се бави, теоријски и истраживачки, положајем жена. Иста рубрика садржи и деманти одређених података из интервјуа објављеног у броју седам, што сведочи о живој комуникацији коју наш часопис иницира.

Рубрика *Прикази* има четири текста о врло разнородним делима. Први се бави зборником радова с конференције *Неко је рекао феминизам? Феминистичка теорија у Србији данас*, који је дао преглед актуелних феминистичких и феминизмом инспирисаних истраживања у Србији. Други чланак у овој рубрици такође се бави зборником радова, с тим што је реч о издању које мапира женске и родне студије унутар студија англистике у Европи. Трећи приказ представља књигу *Болница Стобарт* у преводу Марије Николић са енглеског језика, као и пратећу истоимену изложбу и каталог „Болница Стобарт – Крагујевац 1915“. Закључни текст представља сабрана дела Гордане Тодоровић у три књиге које је приредила Милица Миленковић, чиме се још једном подвлачи значај Гордане Тодоровић, давно назване „загонетком наше поезије“.

У рубрици *Догађаји* извештавамо вас о представљању пројекта *Књиженство* и истоименог часописа у земљи и иностранству, предавањима гостујућих професора, као и о јавним предавањима и наступима чланова пројекта. Ова је рубрика свакако могла да буде много дужа, јер је приказан тек део активности из 2019. године.

Срдачан поздрав до десетог, јубиларног децембра, када ћемо сачинити детаљнију ретроспективу нашег рада и остварених резултата.

Редакција

Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке (други део)

У другом делу текста о Катарини Богдановић (1885–1969) анализирају се њена дневничка сведочанства и друга архивска грађа. На основу тих извора може се закључити да је стално пропитивала постојеће друштвено стање и друштвене односе, залажући се против хијерархијског и по инерцији проглашеног ауторитета: патријархата, образовних институција, политичких институција, институције цркве и брака. Критички промишљајући свет око себе и своју улогу у њему, Катарина Богдановић била је активна учесница културног и друштвеног живота. Уједно је креирала паралелни свет и тако искористила мисију и привилегију филозофа/киња и књижевника/ца да својим делом антиципирају или наговесте неке друштвене појаве и да утичу на образовање младих и обликовање њиховог погледа на свет, као и на развој политичке културе у својој средини.

Кључне речи: слободарско образовање, анархизам, феминизам, политика, атеизам

Слободарско образовање – феминистичка и анархистичка перспектива

Анархизам као политичка филозофија и активистичка традиција нераскидиво повезана са појмом слободе, појмом субјективитета у побуни против ауторитета, с доживљајем правде и човечности, има дугу и снажну традицију. Упркос утицају који су анархистичке вредности имале на развој различитих теорија (феминизам, постструктурализам, постколонијалне теорије и разне радикалне еманципаторске и левичарске политике које реферирају на анархистичке теорије), као и на развој разних форми левичарског, слободарског, ванпартијског политичког активизма, анархисти унутар својих удружења и асоцијација нису успели да постигну трајнији консензус у вези са неколико питања: које су анархистичке вредности, какав је однос према идеологијама, које тактике би довеле до анархистичког друштва? Зато већина анархиста, а нарочито анархисткиња, нису признати у погледу научног и друштвеног доприноса или су изгубљени у ходницима историјског сећања.

Катарина Богдановић је била чланица анархистичког покрета (студентског Удружења комуниста и анархиста) у кратком временском периоду, током студирања у

Паризу крајем 1912. и почетком 1913. године, у својим касним двадесетим годинама. Ово француско анархистичко удружење је угашено 1914. године. Међутим, и да није угашено, после повратка у Србију, њен отворен анархистички ангажман не би био могућ. Зачеци анархистичког покрета у Србији су угушени током балканских ратова, до почетка Првог светског рата, па се између два рата већина анархистичког деловања на простору Југославије одвијала ван земље. Анархистичка пракса у Србији остала је ограничена на појединачне издавачке подухвате и индивидуални ангажман, а видљивије се испољавала учешћем у Шпанском грађанском рату на страни анархистичких, односно анархосиндикалистичких јединица.

Феминистичке и анархистичке ставове Катарина Богдановић формира у раној младости. О потреби деконструисања ауторитета моћи она говори у дневничким белешкама још у време када је била двадесетогодишњакиња. Током живота у Тузли 1905. године она себе доживљава као неприлагодљиву: „Јер у друштву треба чинити велике уступке за које сам ја савршено неспособна.“¹ Због атеизма и етикета чудакиње и анархисткиње, имала је сукобе са родитељима и трпела је подозривост и осуду околине.

У њеним дневничким записима огледа се јака индивидуалност и комплексност духа, налик „духу побуне“ Еме Голдман. У својим дневничким записима и текстовима (расутим по разнородним часописима: *Српском књижевном гласнику*, *Просветном гласнику*, *Нашој стварности*, *Ženskom pokretu*, *Летопису Матице српске*, загребачком *Србобрану*, *Ženskom svijetu*, *Jugoslovenskoj ženi*, бриселском *International Bulletin* и другим домаћим и страним часописима) оставила је сведочанства која указују на то да је стално преиспитивала постојеће друштвено стање и односе, залажући се против хијерархијског и по инерцији проглашеног ауторитета: патријархата, образовних институција, политичких институција, институција цркве и брака. Није пристајала на друштвено додељене улоге, на ауторитарност по основу друштвеног положаја или догме. Залагала се за ауторитет на основу креативности, стручности, знања и хуманости. Ипак, није била поборница радикалне еманципаторске политике: није усмеравала пажњу на потребу залагања за права радника/радница (односно радничку класу), нити је указивала на постојеће социјалне (класне) неједнакости. Иако није успела да превазиђе пут од теорије до активизма, доктрина ненасиља и позитивног отпора, одбацивања система и праксе власти, те радикална критика употребе нелегитимног ауторитета и моћи, карактеристичне за позицију класичног анархизма, обележиле су цео њен живот. Сумирајући свој живот у позној старости, као параметар успеха у први план истиче

могућност остваривања слободе, а њу свака особа може да оствари тек суочавањем са разним ограничењима и тражењем сопственог пута за њихово надилажење.

Катарина Богдановић је још у својој двадесетој години издвојила самосвесност и аутономију личности као кључну вредност и животни позив интелектуалца: „По својој вољи живети, то је прави живот, а све друго само је натезање и усиљавање“ (у дневничким записима из 28. августа 1906).² Катарина Богдановић пред крај живота са жаљењем констатује да су јој животни компромиси које је правила током радне каријере бирократизовали живот, искривили њен аутентични идентитет и сузили слободарски дух и слободу стварања:

Када би ми се неким чудом дало да још једном проживим свој живот, пристала бих на то да само под условом да се из њега изостави моја директорска служба. Она ме је одвојила од *Српског књижевног гласника*, од пријатеља који су се око њега окупљали, од писања и читања, и за читав низ година ме приморала да свој иначе пробирљив мозак кљукама којекаквим глупостима.³

О томе сведоче и претпоследње дневничке белешке које су остале сачуване (од 20. августа 1957): „Много жалим што никако не могу да пронађем ону црвену карту коју сам добила у Паризу као члан студентског удружења социјалиста и анархиста. Значи да сам је добро сакрила за време окупације, када сам очекивала преметачину.“⁴

Противница постојећег образовног процеса

Не само својим теоријским радом, већ и као професорка, а нарочито као либерално настројена директорка крагујевачке Женске гимназије, Катарина Богдановић доказује да је личним активизмом свој животни позив претворила у путоказ за садржајан, доследан и сврсисходан живот. У својим мемоарима, као и у текстовима објављеним у стручним часописима, Катарина Богдановић, под доминантним утицајем Ж. Ж. Русоа, критикује правац у образовању који почива на схоластичкој филозофији, којим се гуще дечји природни потенцијали и способности, а намећу догматска, сувишна и бескорисна знања. Нагласак васпитно-образовног процеса ставља на слободно образовање чији је циљ индивидуални развој и развој аутентичних личности; заузимала се за индивидуални приступ ученику/ци и примену што разноврснијих васпитно-наставних метода, а посебно за већу улогу књижевности и писмених задатака. У том циљу, Катарина

Богдановић указује на неопходност просветних реформи, првенствено у области средњошколског образовања.

После Првог светског рата, у време када је радила као професорка у Београдској женској гимназији, учествује у расправи покренутој у *Hrvatskoj njivi* на тему школске реформе. Објављује прилог „Ђачке оцене у средњој школи“, као и неколико педагошких извештаја о омладинској лектури, писменим задацима из српског језика у вишим разредима средње школе, о начину предавања историје књижевности (*Jugoslavenska njiva*,⁵ 1919, *Glasnik Profesorskoga društva*, 1921⁶) и др. У *Просветном гласнику* из 1920. објавила је, у три наставка, ауторизовано предавање одржано у *Друштву за Српски Језик и Књижевност* под насловом „Писмени задаци из српског језика у вишим разредима средње школе“.⁷ У овој обимној анализи „избора теме, задавању, исправљању и домаћим задацима“ она констатује да је „настава апстрактна, сувопарна и непотпуна, а да ми (наставници) сувише често задајемо развијање туђих мисли, тако да се задатак из српског језика јавља у знаку тумачења пословица, изрека и стихова неколицине познатијих песника, који су стално, без измене, код нас на дневном реду“. Катарина Богдановић упућује на „други, модернији (правац у избору и обради теме), створен на западу, са захтевима да се писмена настава базира једино на опажању и копирању онога што улази кроз чула.“ У наставку, наводи пример наставе матерњег језика у француским школама (заговарајући француска педагошка искуства, она препоручује литературу Жила Пајоа) у којима се настоји да се настава приближи животу и попуни „осетне празнине у најосновнијим појмовима из психологије, социологије и морала“.⁸

У десетом броју *Просветног гласника* из 1921. у тексту „О предлозима за реформу средње школе“, Катарина Богдановић критикује предлог Просветног одбора о увођењу предмета *Наука о државном уређењу* за ђаке осмог разреда основне школе, јер се „лако може упасти у суво и наметљиво моралисање о грађанским дужностима према краљу и отаџбини“.⁹ Уместо тога, она предлаже увођење предмета *Основи науке о држави и друштву*:

Наставник би, под тим називом, излагао историју разних облика државе и друштва; говорио би о појму закона, слободе, дужности и друштвене правде; приказивао би разне начине производње, поделе и потрошње материјалних добара; представио би рад као економску вредност и разне врсте економских установа и удружења; а завршио би предавањем о солидарности и важнијим теоријама о међусобним односима појединаца и друштва.¹⁰

Катарина Богдановић се укључује и у расправу на тему ђачке самоуправе, покренуту у *Просветном гласнику* из 1920. и 1921. године. У духу реформисања наставе и смањивања бирократизације, она се залаже за увођење ђачке самоуправе у процес наставе, која би, у складу с принципима тадашње модерне педагогије, имала за циљ практичну примену знања стечених из школских предмета.

Ради практичне примене знања требало би увести још и ђачку самоуправу по американском типу. До душе, наши званични педагошки фактори наклоњени су томе да у самоуправној ђачкој организацији виде неку врсту школске анархије и узурпације старешинске власти; али људима без предрасуда нимало то не смета да ђачку самоуправу означе као најбољи начин припремања омладине за будуће функције у држави и друштву.¹¹

У својим радовима развијала је, условно речено, „педагошку утопију“, у оквиру које се залагала за укидање система оцењивања ђака и за слободарско образовање у чијем је средишту рад појединца на себи. У *Hrvatskoj njivi* (непознате године):

Ја верујем да би се тиме знатно изменио менталитет наших ђака, и они би тек онда могли схватити да се не учи за школу него за живот, док данас, и поред свих наших понављања те већ баналне фразе, они сви без разлике осећају да уче за оцену, и само за оцену.¹²

Устројство образовног система не делује у правцу развоја креативности, већ награђивањем послушности делује у правцу прихватања ауторитета, а оценама се награђују несамосталност, неоригиналност и тачна интерпретација. Критиком редуccionистичког појма успешности у образовном процесу, која се своди на успешност кроз систем оцењивања, Катарина Богдановић је антиципирала епистемологију која укључује друштвену условљеност знања (класну, родну, етничку и др.), као и феминистички приступ који анализу школских резултата сагледава у контексту мреже културних, економских и политичких односа у којима се формирају родни идентитети. Залагање за укидање система оцењивања истовремено значи залагање против владине контроле у систему образовања, јер као што не постоји неутрално знање, тако не постоји ни објективно оцењивање, већ се њиме, у крајњој линији, селекује и вреднује систем

присиле (моћ једних над другима) и друштвени контекст. Овај закључак води до тезе да су наука и знање друштвено обликовани из центара моћи, те да они обликују све сегменте друштва (економски, правни, религијска уверења и друге сегменте у које спадају и родни стереотипи и сексистички обрасци), а образовни систем је један од канала којим се перпетуира дискриминаторни и мизогини дискурс знања.

Противница патријархата

Катарина Богдановић, као и већина њених савременица истомишљеница, припада феминисткињама такозваног првог таласа, које су се превасходно залагале за право жена на политичку и правну једнакост. У својим мемоарима записала је:

Међутим, жена је већ на путу да извојује себи пуну равноправност. Жена која ради све што и човек, и исто тако добро као човек, то више није сан далеке будућности, него је ту, пред нама, и ничија воља или самовоља не може је потиснути са позиција које је освојила својим способностима и спремом. Жена ће истом енергијом продрети и на биралиште. (...) Као и остале позиције, жена ће освојити и своја права без обзира да ли то неко жели или не.¹³

Премда није улазила у отворене сукобе или полемике с другима, било политичким било личним непријатељима, Катарина Богдановић није била поштеђена дискредитације и непријатности од стране околине због ставова који су се косили са окошталним патријархалним вредностима. Када се 1935. године у крагујевачком листу *Орач – лист за одбрану радног народа*, у броју 23, развила полемика на тему „жена и њена права“, најпре је објављен текст под називом „Како живе наше сељанке“ са поднасловима: „Више се пази крава при тељењу него сељанка при порођају“, „Сељанка није свесна величине своје несреће“ и „Све радне жене треба да се здруже са радним људима“. У наредном броју је објављен коментар једне ученице расправе у којем, између осталог, пише:

Нови нараштаји треба да настоје да се жена мало више уздигне, да се на њено васпитање обрати већа пажња, да јој се дају већа права и слободе, јер само у том случају, она ће моћи слободно да развије и слободно изражава своју моћ, своју

способност. Само тако она ће постати још кориснија друштву, а нарочито сиромашном и малом човеку.¹⁴

У ову полемику се укључила и особа потписана псеудонимом „интелектуалка“ (судећи по једној истоветној реченици која се налази и у њеним мемоарима, очито је то била Катарина Богдановић), дајући следећи коментар:

Као главни разлог против извођења жене на биралишта наводи се њена необавештеност и неизвежбаност у политичкој пракси. 'Без партијских традиција и без политичких предрасуда, наша жена унела би у политику више начелности и поштења, што је свакако боље него та толико стицана политичка умешност наших људи, стечена у безобзирним агитацијама на биралишту. Као и остале позиције, жена ће освојити и своја права без обзира да ли то неко жели или не.¹⁵

Уредништво крагујевачког листа *Орач*, по мишљењу Милана Николића, биографа Катарине Богдановић, забранило је објављивање њеног текста „Женска политичка права“ (није утврђена тачна година писања текста, али се претпоставља да је написан као реакција на ову полемику).¹⁶

Противница цркве

Залагање Катарине Богдановић за духовну и политичку аутономију, односно за освајање индивидуалних и политичких слобода, коинцидира са секуларношћу успостављеном на темељима европске традиције развоја грађанског друштва. Њен атеизам није био производ јачања службеног атеизма Совјетског савеза и ширења марксистичке мисли у предратном периоду, попут атеизма интелектуалаца њеног доба. Још као двадесетогодишњакиња, Катарина Богдановић је забележила у свом дневнику (15. априла 1905. године) лични став који указује на нужност премештања верског уверења из јавности у сферу личног, интимног; на слободу вероисповести као једно од темељних људских права, али и демократско и плуралистичко начело модерне државе и њеног правног поретка: „... јер шта се мене тиче и Велики петак и Ускрс? Ако ми се прохте, можда ћу на Ускрс и штрикати. За мене не постоји ни бог, а камоли његови свеци.“¹⁷ Као и многи теоретичари и теоретичарке 19. века, и она је била скептична према институцији цркве која, у симбиози с државом, поробљава човека. Катарина Богдановић

указује на неопходност постојања секуларних институција, посебно на одвајање цркве од образовних институција: „Већ и зато мрзим учитељско звање што ме оно силом приморава на вршење верских обреда, а ја већ три године немам вере.“¹⁸ Она не оспорава улогу и значај религије, било на индивидуалном било на друштвеном нивоу, али се ослања на просветитељску традицију и антиципира начелно опадање значаја религије. Други део живота провела је у секуларној држави, па ове теме више нису биле у фокусу њеног интересовања.

Противница институционалних форми политике

Катарину Богдановић није занимала политика на начин на који је у њено време била дефинисана, а како је и данас доминантно дефинисана – као партијска политика и борба за власт. Она није била политична у смислу спровођења партијског програма и идеологије, али јесте у смислу друштвеног активизма и потребе сваког појединца да промишља себе у друштвеном контексту, у циљу еманципације света у ком живи.¹⁹

У разним периодима живота, Катарина Богдановић је испољавала презир према људима на власти („да се уздигне над нашом разбијеном и пометеном средином, где има толико малих људи на великом послу, и где се највише чују и виде они који најмање вреде“²⁰) и неповерење у политичке елите и политичке партије. Негативно се односила према политици као борби за власт и њеном одвајању од етике, што је и записала 11. новембра 1924:

Политика, међутим, значи за наш свет исто што и партија, и чим ко отвори уста да говори и политици, одмах ће запитати: у име које партије? Политика, даље, значи још и борбу за власт помоћу партије, и зато се сви буне чим је виде у програму једног новог покрета.²¹

У дневничким записима од 24. октобра 1941. Катарина Богдановић бележи: „Судећи по свему што се сада чини по целом свету, политика је најодвратнија и највећа несрећа за човечанство. Политика доводи људе у искушење да буду кукавице, подлаци, потказивачи. Да ли ће икада неко успети да деполитизира човечанство?“²²

У политичком смислу била је блиска левици („ја сам пензионисана као левичар“²³), али се није укључила у Комунистички покрет, највероватније услед неслагања са ауторитарним и централистичким политичким праксама које је та

идеологија спроводила. Право је чудо како се у постреволуционарној Југославији одупрела притиску учлањивања у Комунистичку партију, иако је била на високој јавној функцији директорке гимназије. Уосталом, ни у једној организацији чврсте хијерархијске структуре (Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, АФЖ), није се сналазила или није желела да се снађе, па се није дуго задржала у њима.

Током живота, Катарина Богдановић је имала прилику да искуси ауторитарну власт (парламентарну монархију), ратни вихор Другог светског рата, жар револуције, постреволуционарни период (који је, по Хегелу, једина могућност за спас идеје универзализма и остваривање слободе појединца унутар државе), као и „црвени“ терор, а сви ти системи су се заснивали на постојању хијерархијски надређеног апарата који одређује и намеће обрасце понашања. Током свих тих друштвених промена она је покушавала да „без идеологије“ посматра свет, па тако чак ни марксизам није видела као своју идеологију, поготову не у послератно време када је он био тоталитарна идеологија.

Противница институције (буржоаског, моногамног) брака

Катарина Богдановић критикује институцију брака постављену као основни друштвено прихватљив смисао и циљ жениног живота, који није нужно повезан с љубављу, већ првенствено с прагматичним разлозима. Насупрот томе, Катарина Богдановић, за своје време врло смело, у *Српском књижевном гласнику* из 1924. године, заступа право на слободну љубав:

Пошто данас има огроман број рђавих, иако прописано склопљених бракова без породице, то би, према излагањима у овој књизи, сасвим лепо могла да се замисли и једна честита породица у будућности без конвенционалног брака. Но то ће бити онда када сваки за себе буде могао казати као Ренан: 'Моја савест и моје срце су ми довољни'.²⁴

Личном одлуком да остане неударена, без деце, Катарина Богдановић као да је демонстрирала чин отпора задатом (женском) идентитету. Иако је ценила љубав, доследно је одбацила формални брак. Удату жену је сматрала окованим робом, а таква позиција никако није могла да се усклади са њеним инсистирањем на слободној вољи и добровољности као темељним анархистичким постулатима:

Уосталом, ја мислим да ми је овако ипак боље него да сам се удала за Јову Максимовића или за Чавића, или чак за оног звекана Марковића који је био мој први просилац. Боље него и за Вељка Чубриловића који ме је волео и био сав срећан уза ме, а ја њега све већма одбијала што је он показивао више пажње према мени. Да сам се удала, имала бих данас већ троје или четворо деце и не бих видела ни Париз, ни Лондон, ни Рим, нити бих научила који страни језик. Нешто мора да се принесе на жртву, да би се имао плус ма у ком смислу на другој страни.²⁵

По угледу на феминисткиње и анархисткиње чије је књиге проучавала (Александру Колонтај, Елен Кеј и друге), Катарина Богдановић имплицитно сматра да брак није природна творевина која се базира на емоцијама и љубави, већ да је настао у одређеном историјском тренутку и да има везе с друштвено-економским односима (по Енгелсу, са приватним власништвом, наслеђивањем...). У приказу „Две књиге о сексуалном проблему“ о књизи Ота Вајнингера, објављеном 1924. у *Српском књижевном гласнику*, Катарина Богдановић, поред критике Вајнингера као сексисте, односно „као писца који не трпи жене и о много чему једнострано и настрано мисли и коме је мало стало да буде доследан“,²⁶ брани своју тезу о слободној љубави, коју ВајNINGER оцењује као „полну анархију и да су њене присталице само комунисти и развратници свих друштвених класа. (...) Слободна љубав како је овде протумачена није то ни близу, напротив, изгледа као један знатно виши морални ступањ у поређењу са данашњим стањем...“.²⁷ Катарина Богдановић стаје у одбрану ставова Елен Кеј, шведске феминисткиње и педагошкиње, која је заговарала радикалне ставове о слободној љубави, и предвиђа да ће се они спроводити и у пракси, „а дотле још треба да се чека“.²⁸

Закључак

Животна прича Катарине Богдановић је прича о самоћи, прича о (не)помирљивом расцепу између такозване аутсајдерске и инсајдерске позиције. Живећи у патријархалном друштву она је по својој родној, као и класној припадности, била аутсајдерка у културолошком и цивилизацијском смислу, у перманентно друштвено инфериорном положају у односу на мушкарце и на више друштвене слојеве. У младости несхваћена од породице, а због разлика у мишљењу много пута одбачена од пријатеља, њен животни пут представљао је стално трагање и превазилажење онога што би се данас именовало као „системске инхибиције“ (Марина Благојевић Хјусон, 2015). Снага воље,

рад и упорност, као основне животне стратегије, довеле су је до позиције професионално успешне жене, која има друштвену моћ и доноси одлуке.

Од раног детињства до позне старости, Катарина Богдановић је била самостална и самосвесна личност, космополиткиња, формирана на просветитељским идејама попут демократизације културе, филозофске критике стварности, усмерености на морална и политичка питања, кључне улоге науке у ослобађању човека из мрака незнања, верске толеранције... Из просветитељских идеја једнакости и слободе индивидуе црпила је инспирацију за свој феминистички и анархистички, теоријски и активистички ангажман. У професионалном смислу, Катарина Богдановић се уздигла на лествици друштвене хијерархије када је постала једна од две прве директорке средњих школа, чиме је остварила углед и релативан утицај, али не и материјално богатство (један од најбитнијих друштвених ресурса у датом друштву, који се, по правилу, налази „с мушке стране“). Од професије је првенствено очекивала да буде средство њене самоактуелизације.²⁹ На крају живота, одбацује животни успех мерен „мушким критеријумима“, који се манифестују у јавној сфери (моћ, углед), и каје се што ју је тај пут делимично одвратио од могућности самоактуелизације у креативном и стваралачком раду, као и контроли над властитим животом, што би све спадало у „женске критеријуме“ постизања субјективног осећаја среће.

Опус штампаних дела Катарине Богдановић није обиман (за себе је говорила да је „писац без дела“³⁰), али то није пресудно. Она је у овдашњи културни и политички простор донела теоријски дискурс модерног времена, контроверзне тематике и еманципаторске енергије, а њена есејистика има субверзивних и ескапистичких елемената.

Економски и политички развој данашњег глобалног друштва, које се одликује све већим социјалним неједнакостима и доминацијом привилегованих мањина над већинским становништвом, друштва у ком људи гаје неповерење у институције (политичке, образовне, брак, клерикалне институције) и у ком расте милитаризација, тренутно не отвара реалну могућност за окретање идејама анархизма као глобалном решењу. Међутим, анархизам се може видети као потенцијал, упориште, платформа за моралну, политичку, филозофску, идеолошку критику и отпор данашњим неолибералним политикама. Зато је основна намера овог текста да пола века после смрти Катарине Богдановић укаже на другачије тумачење њеног „живота и дела“, то јест, тумачење које се критички односи према стереотипној реторици коју су произвеле идеологије и политичка пракса баналног ревизионизма и антикомунистичког

егзорцизма. Другим речима, неопходна је феминистичка рехабилитација дела Катарине Богдановић, анархисткиње и слободарке.

¹ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 9.

² Ibid, 42.

³ Ibid, 126.

⁴ Ibid, 138.

⁵ Богдановић, Катарина, „Ђачке оцене у средњој школи“ у *Hrvatska njiva*, 1918, 35. *Hrvatska njiva* био је политичко-културни часопис, покренут у Загребу 1917, а 1919. мења назив у *Jugoslovenska njiva*. *Jugoslovenska njiva* је била је један од кључних југословенских часописа који се на критички начин бавио друштвом и културом и излазио је до 1926. године.

⁶ Богдановић, Катарина, *Glasnik Profesorskoga društva*, br. 4–5, 1921.

⁷ Богдановић, Катарина, *Просветни гласник* – Службени лист Министарства просвете бр. 1–3, 1920: 14–19, 94–100, 163–165.

⁸ Катарина Богдановић, „Писмени задаци из српског језика у вишим разредима средње школе“. У *Просветни гласник* – Службени лист Министарства просвете, бр. 1, 1920: 14.

⁹ Катарина Богдановић, „Писмени задаци из српског језика у вишим разредима средње школе“. У *Просветни гласник* – Службени лист Министарства просвете, 1921: 578.

¹⁰ Ibid, 579.

¹¹ Ibid, 579.

¹² Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 221.

¹³ Ibid, 202.

¹⁴ *Орач – лист за одбрану раднога народа*, бр. 24, Крагујевац, 1935.

¹⁵ Ibid. На њихова писма се, очекивано, надовезао и један анонимни читалац, потписан као „радник“, који је кратким текстом деградирао ниво излагања и банализовао тему, ниподаштавајући и омаловажавајући поруке претходних текстова.

¹⁶ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 202.

¹⁷ Ibid, 23.

¹⁸ Ibid, 25.

¹⁹ Многи интелектуалци се и данас негативно односе према политици и прокламују аполитичност као начело. Међутим, управо због тога што је ангажман независних интелектуалаца изван односа политичке моћи, њихова друштвена моћ је мала, за разлику од псеудоинтелектуалаца чије је знање у служби техничке машинерије или политичке моћи.

²⁰ Катарина Богдановић, *Српски књижевни гласник* 1920. у Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 282.

²¹ Ibid, 63.

²² Ibid, 111.

²³ Ibid, 110.

²⁴ Ibid, 295.

²⁵ Богдановић, Катарина. *Београдски дневник*, 16. март, 1924. У Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 57.

²⁶ Ibid, 294.

²⁷ Ibid, 295.

²⁸ Ibid, 295.

²⁹ За професионално успешне жене је у модерном друштву највише вредновани мотив креативност, а затим следе: независност у животу, самосталност у послу, корисност за заједницу (Marina Blagojević Hjuson, *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015).

³⁰ Милан Николић, „Живот у хартијама“, предговор у „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике“) (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 7.

Литература

Примарна литература:

Богдановић, Катарина и Паулина Лебл Албала, „Теорија књижевности и анализа писмених састава за средње и стручне школе”, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, 1923.

Богдановић, Катарина, „Право гласа за жене чиновнике“, у зборнику „Право гласа за жене“, Београд: Штампарија „Слобода“, 1921.

Богдановић, Катарина, „Јован Скерлић као професор“, Часопис за књижевност, уметност и културу *Кораци*, св. 1, новембар–децембар 1966.

Николић, Милан, „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“, Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986.

Секундарна литература:

Благојевић Хјусон, Марина: Blagojević Hjuson, Marina, „Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji“, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015.

Вујошевић, Лела, „Катарина Богдановић: поетика анархизма“, Часопис за књижевност, уметност и културу *Кораци*, бр. 10-12/2017.

Вујошевић, Лела, „Женско лице историје Крагујевца“, Крагујевац: Клуб Видосав, 2016.

Време, Београд, 1928.

Глас Шумадије – лист за политику, привреду и књижевност, Крагујевац, 1932.

Метрон, Жан: Maitron, Jean, „Le mouvement anarchiste en France, des origines à 1914“, tome 1, Paris, Gallimard, 1992.

Орач – лист за одбрану радног народа, Крагујевац, 1935.

Радовић, Надежда: Radović, Nadežda, *Ženski pokret, Republika – glasilo građanskog samooslobađanja*, br. 552–555, Beograd, 2013.

Споменица: „Друга кућа. Осма деценија бриге о старим људима“, Крагујевац: Геронтолошки центар, 1997.

Српски књижевни гласник, Београд, 1924.

Женски свет, Нови Сад: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња, 1927.

Жена и свет, Београд, 1928, 1930.

Женски покрет, Београд: Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, 1923.

Интернет извори:

Голдман, Ема: Goldman, Ema, *Anarhizam i feminizam (eseji)*, (izbor i prevod Vanda Perović i Aleksandar Ajzinberg), Beograd, 2014.

http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/Ema_Goldman.pdf, (приступљено 10. јануара 2017).

Кропоткин, Петар: Kropotkin, Peter, *Anarchism*, 1910.

<https://www.marxists.org/reference/archive/kropotkin-peter/1910/britannica.htm>, (приступљено 10. јануара 2017).

Просветни гласник, 1920.

<http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1952/prosvetni-glasnik-1920>, (приступљено 10. јануара 2017).

Просветни гласник, 1921.

<http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1925/prosvetni-glasnik-1921>, (приступљено
10. јануара 2017).

Katarina Bogdanović – the Path of an Avant-garde Intellectual Woman (Part II)

In the second part of my text about the famous intellectual woman Katarina Bogdanović (1885–1969), I analyze her diary notes and other archive materials showing that she was constantly in search of her true self and the limits of her freedom, engaged in an incessant examination of the existing state of society and social relations, all the while opposing the hierarchical and unquestioningly proclaimed authority: the patriarchy, educational establishments, political institutions, and the institution of the church and marriage. As a critical observer of the world and her role in it since her early youth, Katarina Bogdanović actively participated in cultural and social life, but simultaneously she was also creating a parallel world, thus using the mission and privilege given to philosophers and writers to anticipate or predict particular social phenomena and influence youth education, the formation of youth worldview, and the development of political culture in their environments.

Keywords: critical education, anarchism, feminism, politics, atheism

Антисифражетски покрет и часопис *The Woman Patriot* (1918–1932) у путопису *Нови свет или У Америци годину дана* Јелене Ј. Димитријевић¹

У путопису *Нови свет или У Америци годину дана* Јелена Ј. Димитријевић у 36 поглавља описује Америку 20. века. Кроз описе градова, прослава, навика из свакодневног живота, али и посета универзитетима, предавањима и скуповима, прати се главна област интересовања Јелене Димитријевић – жене и њихов положај. Поред личних импресија и описа, Јелена Димитријевић у путопису коментарише периодичку грађу попут новинских чланака, памфлета и реклама и тако пружа увид у актуелне друштвене теме. Први део рада описује социо-економске прилике у којима жене живе, док се други део фокусира на антисифражетски покрет, а посебно на антифеминистички часопис *The Woman Patriot* (1918–1932) и његову заступљеност у путопису *Нови свет или У Америци годину дана*. Завршни део бави се друштвеним проблемима о којима се пише у чланцима који су излазили у *The Woman Patriot*.

Кључне речи: *Нови свет или У Америци годину дана*, Јелена Ј. Димитријевић, антисифражетски покрет, часопис *The Woman Patriot* (1918–1932)

О Јелени Димитријевић и путопису о Америци

Јелена Димитријевић се као књижевница појавила у периоду развоја штампе, како књижевне тако и женске и феминистичке. Сарађивала је са бројним националним часописима, календарима и алманасима, попут *Цариградског гласника*, *Босанске виле*, *Јавора*, *Слободе*, *Видела*, *Реда*, *Звезде*, *Српског прегледа*, *Бранковог кола*, *Зоре*, *Искре*, *Градине*, *Српског књижевног гласника*, *Венца*, *Жене*, *Мисли*, *Вардара*, *Српкиње*, *Вечерњих новости* и *Политике*. Попут других књижевница 20. века, активно је учествовала у борби за права жена, прибегавајући умереном и књижевном феминизму, како га дефинише Ана Стјеља.² Када је 1903. године основано удружење *Коло српских сестара* и започето издавање календара *Вардар* (1906–1914 и 1921–1941), Јелена Димитријевић почиње да у њему редовно објављује. Уз то, треба поменути да је била болничарка у балканским ратовима (1912–1913), те да је током боравка у Америци скретала пажњу америчким грађанима на дешавања у Србији и отворено их позивала да помогну, о чему пише и у путопису *Нови свет или У Америци годину дана*. Посебно

занимање показала је за друштвени статус и еманципацију турских жена.

Већи број путописа, у деловима или у целини, Јелена Димитријевић је објавила у часопису *Српски књижевни гласник*.³ Сарадња са *Српским књижевним гласником* од посебног је значаја за нови циклус у ауторкином опусу, односно за премештање фокуса на Запад, и још прецизније на Американке, што је било у супротности са њеним дотадашњим интересовањем за турске жене. У првој серији објављеној у *Српском књижевном гласнику* Јелена Димитријевић је објавила приповетку *Американка* (1912),⁴ којом је инициран други циклус њеног стваралаштва и окретање ка Западу. У другој серији *Српског књижевног гласника* наставља са публиковањем текстова из истог тематског круга, те су уследили текстови: *Американке* (1923), део путописа *Нови свет или У Америци годину дана*, који ће у целости бити објављен тек 1934. године, приповетка *У Америци 'нешто се догодило'* (1924),⁵ у којој је истакнут критички однос према уредничким политикама у америчкој периодици, те путописни текст *На Тихом океану* (1930).⁶ Поред *Српског књижевног гласника*, једно поглавље путописа *Нови свет или У Америци годину дана* објављено је у књижевном часопису *Мисао* 1929. године, под истим називом под којим ће се наћи и у путопису – „Код мисис Хес”.

Имајући у виду блиску сарадњу Јелене Димитријевић са националним часописима различитог усмерења, као и то да је у периодици била заступљена и као ауторка и као саговорница у интервјуима, није необично што су се у њеном путопису нашли делови чланака или чланци у целини. Чињеница да су сви чланци који су цитирани у путопису *Нови свет или У Америци годину дана* били објављени у антисифражетским часописима може на први поглед да збуни читаоце. Међутим, овај утисак се губи када се прочитају чланци, односно када се схвати о каквим друштвеним питањима се радило и како је Јелена Димитријевић коментарисала те чланке. Сви цитирани чланци употребљени су да би се приказале дискусије о политичким и друштвеним питањима с почетка 20-их година 20. века у Сједињеним Америчким Државама, током масовне борбе жена за добијање права гласа, као и непосредно по остварењу тог права.

Нове жене Америке

Пут у Америку, као и сва друга путовања Јелене Димитријевић, има јасну истраживачку димензију: „Сад кад сам готово заборавила због чега сам прешла океан и дошла у Америку, то јест да сам дошла у Америку само зато што сам побегла из оне

кржаве Европе, ја сам почела веровати да сам дошла због Американки”.⁷

О ранијим сусретима Јелене Димитријевић са Американкама, у току путовања по Европи на која је одлазила са својим супругом пре почетка Првог светског рата и много пре самосталног одласка у Сједињене Америчке Државе, говори приповетка „Американка”, која је објављена у *Српском књижевном гласнику* 1912. године, а потом је изашла и као самостално издање 1918. године.⁸ Следећи сусрет Јелене Димитријевић са Американкама догодио се током Првог светског рата, када су волонтерке из Сједињених Америчких Држава радиле као болничарке или сакупљале добровољне прилоге за ратну сирочад Србије. Када се нашла у Америци, Јелена Димитријевић настоји да се удаљи од елитних кругова⁹ и окупи се женама средњег сталежа,¹⁰ које сматра најверодостојнијим представницама америчких жена. У њиховим домовима добиће непосредан увид у права, слободе и обавезе у свакодневном животу типичне Американке.

Јелена Димитријевић стиже у Америку 22. септембра 1919. године, нешто више од три месеца након што је у Америци изгласано право гласа за жене. Сенат Сједињених Америчких Држава усвојио је Деветнаести амандман 4. јуна 1919. године. Овај амандман гарантовао је право гласа женама у Америци.¹¹ Амандман је озакоњен 26. августа 1920. године, када га је последња држава, Тенеси (Tennessee), изгласала тесном већином од 50 посланика од укупно 99.

Долазак Јелене Димитријевић у Америку непосредно после догађаја од суштинског значаја за женску еманципацију, може се упоредити са њеним одласком у Солун 1908. године описаном у путопису *Писма из Солуна* (1908).¹² Солун се тада налазио у склопу Османског царства, а након избијања Младотурске револуције и победе присталица покрета Младих Турака (*Jön Türkler*) и странке Комитет јединства и напретка (*İttihad ve Terakki Cemiyeti*) 1908. године, пронела се вест да су се турске жене „откриле”. Као и приликом одласка у Солун, њена очекивања су се испоставила превише оптимистична јер Американка није „напустила женство”.¹³ Насупрот томе, баш попут Туркиња, жене у Америци су у јавном животу „нове”, али су у приватном „старе”.¹⁴ Разлог томе проналази се у повратку мушкараца са фронта након Првог светског рата. Током рата, близу четири милиона мушкараца¹⁵ напустило је своје послове и пријавило се у добровољне одреде, оставивши тако упражњена радна места која су по први пут у историји попуниле жене. На основу ангажовања током рата, жене још отвореније траже право гласа, политичку једнакост и већи простор у јавном животу. Иако су током ратних година преузеле занимања која су пре тога била доступна искључиво мушкарцима и

доказале једнаку умну и физичку способност са њима, ипак се по повратку мушкараца из рата настојало да се та чињеница заборави, а од жена се очекивало да наставе са извршавањем задужења предвиђених за жене, односно да се врате својим улогама мајки и супруга, без изгледа да добију место у јавном животу и остваре економску независност. Управо из тог разлога, током првих деценија 20. века није запажен велики пораст у броју запослених жена, који је 1900. године износио 20,6 посто, а 1930. године 25,3 процента.¹⁶ Притом се не сме занемарити чињеница да је током двадесетих година 20. века преко 50 посто запослених жена било афроамеричког порекла или је припадало мањинским групама досељеника из Европе, што доводи до закључка да је њихово запослење било пре економског карактера него вид осамостаљења и ствар личног избора.¹⁷

Американке, супротно очекивањима Јелене Димитријевић, нису у мушким оделима, у друштву мушкараца и једнаке са њима. Америчка жена је „права, правцата жена”,¹⁸ напудерисаног лица, нарумењених јагодица и усана, очију прекривених сурмом, брижљиво маникираних ноктију.¹⁹ Америчка жена је увек међу женама, на окупљањима, у бројним клубовима и удружењима, на универзитетским предавањима. Такође, Американка је још увек у традиционалној улози домаћице, није напустила кућна задужења, која и даље имају примат над друштвеним и политичким ангажовањима у којима ова *нова* жена сада учествује. Ово је јасно из својеврсног дневног распореда који износи Јелена Димитријевић, а по ком америчка жена извршава своје обавезе: „Па кад посвршава послове, да се дотера [...] и отиде на седницу каквог хуманог или патриотског друштва, социјалног или политичког удружења”.²⁰

Припаднице средњег и вишег сталежа током 19. века биле су ограничене улогама супруге и мајке, без права гласа, како на личном тако и на јавном и политичком плану. Пооштравање акција које су предузимали покрети за остваривање женских права почетком 20. века изазвало је реакције опозиционих покрета антисифражетског усмерења. Један од реакционарних потеза било је успостављање Дана мајки (*Mother's Day*) 1914. године, како би се интересовање жена поново усмерило пре свега на породицу и домаћинство.²¹ У конкретном случају Американки из путописа Јелене Димитријевић, национална идеја има велики утицај на формирање приватних и јавних живота жена. Ова друштвена одговорност – тешка социјална дужност – како је назива Јелена Димитријевић, део је свакодневних обавеза које пожртвовано извршавају америчке жене:

Американка је прво патриот, па онда политичар [...] Или одлази у какав женски клуб где ће која жена, можда она сама, држати предавање о женином положају у

породици или у јавном животу; о васпитању подмлатка; о људима који су у каквој управи, на пример у општинској, и којима грађани нису задовољни... ова жена што је овако запослена у приватном животу стиже и за јаван живот. Па одлази у парохијску кућу своје цркве, где је такође какав клуб, да се са члановима из парохије, женама, припрема за какву религиозну свечаност, или националну, на пример за Очев дан, или за Материн дан, или за Дечији дан [...].²²

У време када је кренула пут Сједињених Америчких Држава, Јелена Димитријевић је већ имала много искуства као књижевница и друштвена радница, те се у Америци интересовала за друштвене и економске проблеме и посећивала је јавна предавања, дискусије, клубове и друштва ангажована у решавању тих проблема. Једно од питања је привукло пажњу Јелене Димитријевић у толикој мери да му је посветила читаво поглавље („Уелзли“): високо образовање жена и универзитети, те колеџи за жене. Током 19. века право на високо образовање женама је ускраћивано уз објашњење да женски ум и тело нису способни да издрже напор који изискује универзитетско образовање, а да притом остану ненарушеног здравља. Едвард Кларк (Edward Clark), професор медицине на универзитету Харвард (Harvard), објавио је истраживање *Sex in Education, or a Fair Chance for the Girls*, у ком је покушао да докаже да је жена способна да студира, али да тиме ризикује телесне и менталне болести попут деформације материце и хистерије.²³ Борба жена у Сједињеним Америчким Државама за право на високо образовање траје током целог 19. века. Право на студирање прве су добиле жене у држави Јута (Utah) 1850. године, да би се до краја века ово право легализовало и у другим државама. До почетка 20. века, односно до периода у ком је Јелена Димитријевић боравила у Америци, високо образовање за жене било је општеприхваћено и подстицано, а 1910. године од 5 посто становништва које је било уписано на колеџе, 40 процената чиниле су жене.²⁴ Сама ауторка закључује: „Велики је број жена са факултетском спремом и докторском дипломом”.²⁵ Жене су могле да се образују у области права, медицине, музике, образовања и архитектуре. На почетку 20. века у Сједињеним Америчким Државама било је 2.438 лекарки, 2.163 архитекткиња, 500 новинарки, 110 адвокатица и 105 свештеница.²⁶ Упркос приметном напретку у односу на претходни век, не треба занемарити подробну анализу карактера женског институционалног образовања и програма осмишљених за жене.

У свом непосредном окружењу Јелена Димитријевић се сусретала са факултетски образованим женама, да би при крају боравка у Америци посетила женски

универзитетски град Велзли. Током боравка у Вашингтону, док је становала код госпође Хес и њене сустанарке, биле су две америчке госпођице, госпођица Нели из Индијане и госпођица Џули из Луизијане, обе у зрелим годинама и обе студенткиње. Једна је студирала гитару, а друга дикцију с циљем да предаје домаћу економију и вођење домаћинства. Управо овај образовни профил указује каква је била политика женског образовања коју је пропагирао велики број универзитетских професора у Сједињеним Америчким Државама.

Образовни смер економија домаћинства и вођење домаћинства установљен је између 1910. и 1920. године и осмишљен као научни приступ одржавању домаћинства. Програм је осмислила Елен Ричардс (Ellen H. Richards), прва жена која је дипломирала на Бостонском технолошком институту (Boston Institute of Technology).²⁷ Овај програм убрзо су прихватили многи женски и мешовити универзитети и изградиле лабораторије, односно огледне кухиње и радње, у којима се одржавала практична настава. Његови заговорници истицали су да је увођење домаћинства у курикулум високог образовања дало легитимитет занимању домаћице, које незапосленим женама омогућава да добију радни статус, а вођење домаћинства дефинише се као научна дисциплина. Такође, захваљујући овом уско специјализованом профилу, жене добијају место у академској сфери. Насупрот позитивном аспекту успостављања наставе вођења домаћинства на универзитетима, односно продору жена у универзитетски кадар, стоји чињеница да су овим профилем жене још једном скрајнуте из научних кругова у уско „женско” поље кућних и домаћинских послова, а у складу с родним поделама којима се подржава и подстиче традиционална подела улога између мушкарца и жене. Док су на мешовитим универзитетима жене похађале наставу заједно с мушкарцима, оснивање женских колеца, а потом и увођење домаћинства као образовног профила, поново су одвојили жене и преусмерили их да „ојачају, улепшају и просветле дом”, како је то формулисао председник Уније колеца, Чарлс Ричмонд (Charles Richmond),²⁸ поводом оснивања женског колеца Бенингтон (Bennington) у Вермонту.²⁹ Курикулум овог колеца јасно приказује одвајање жена од мушкараца у високом образовању: настава на женском колецу Бенингтон обухватала је савремене језике, књижевност, историју, уметност, дечју психологију, економију, биологију и хемију, али је искључивала математику, класичне језике и природне науке, имплицирајући тиме да жени, чувару традиционалних вредности и дома, та знања нису потребна.³⁰ Образовање у области вођења домаћинства изазива дилему и код Јелене Димитријевић. Иако не износи експлицитно свој суд, њено неодобравање је очито:

Заиста, ово ме покрену на размишљање. У неким земљама професори универзитета држе предавања о уметности а не знају дикцију; ова Американка је студира за предавања: како се пеку и мажу маслом *тостис* за доручак, и како се праве *шоот кекс* за ручак.³¹

Мада је заједничко образовање на универзитетима било успостављено у претходном веку, током двадесетих година 20. века и даље је изазивало контроверзе и протесте. Прихватање студенткиња универзитетима је рушило углед, а сматрало се и да ће њихово присуство ометати студенте (мушкарце). Такође, заједнички живот девојака и младића на универзитетима видео се као узрок пада морала и растућег промискуитета, поготово у доба прохибиције. Из тих разлога, често се оснивају женски колеџи, а васпитању као предмету придаје се највише значаја. Јелена Димитријевић посећује у Бостону женски колеџ Уелзли, „један од највећих и најчувенијих колеџа у Сједињеним Америчким Државама”.³² При сваком сусрету Јелене Димитријевић са универзитетом, његовим запосленицама, професоркама или студенткињама, до изражаја долази ригидно, хришћанско, морално образовање:

Уелзли колеџ је институција јасно хришћанска: по васпитању, дисциплини и настави.³³

У њему је преко хиљаду и пет стотина студенткиња; а чувен је по својим професорима, женама наравно, које се одликују не само спремом, него и озбиљношћу, моралом.³⁴

[...] у Уелзлију, које је, како варош, тако колеџ – слично женском манастиру? Ко би то знао? А можда се нису удале зато што су се посветиле заиста узвишеном позиву – васпитању женске младежи. Јер кажу да је у колеџима уопште, а у Уелзлију напосе, један од најглавнијих предмета – васпитање.³⁵

И професорке и студенткиње које похађају Уелзли колеџ или предају на њему морале су да одговарају његовом замишљеном карактеру: „У колеџ се не примају девојке млађе од шеснаест година, ни старије од двадесет шест, и то: узор-морала и одличног здравља”.³⁶

У Америци је непрестани прилив емиграната из Европе узроковао убрзану урбанизацију и индустријализацију, а експанзија комерцијалне и забавне индустрије и, у вези с тим, оно што се видело као пад морала, захтевали су строге моралне забране. Прохибиција ће се протегнути на читаву деценију и обележити двадесете године у Сједињеним Америчким Државама. Закон о забрани конзумирања алкохола, односно Осамнаести амандман Устава Сједињених Америчких Држава, проглашен је раније те године у којој ће Јелена Димитријевић поћи на прекоокеанско путовање, 16. јануара 1919. године, „осушивши” Америку на више деценија.³⁷ Алкохол је проглашен општим злом и узрочником пада морала у Америци. Многе моралне забране за жене посебно су пооштрене: женама је забрањено да пуше на јавним местима, играју карте, флертују, а забрањени су и физички контакти и играње непримерених игри, попут *шиммија*. Суочене с друштвеним рестрикцијама попут наведених, жене у Америци ипак су успеле да се изборе за право гласа. Једну препреку на том путу представљала су антисифражетска друштва, односно удружења против женског права гласа, активна током 19. века и посебно у 20. веку.

Антисифражеткиње и *The Woman Patriot*

Јелена Димитријевић пише: „Многе жене тамо код нас мисле да су Американке уопште феминисткиње и суфражеткиње: а мало од њих знају да су многе антифеминисткиње и антисуфражеткиње”.³⁸ На тај начин она уводи посебну групу америчких жена – антисифражеткиње. На преласку из 19. у 20. век, са убрзаним и свеобухватним процесом индустријализације, у оквиру политике поделе животних сфера која мушкарцима додељује јавну, то јест, политичку, друштвену и економску сферу, конзервативне жене у Америци преузеле су на себе улогу заштитница породице и уопште приватне сфере – дома. Захтеви сифражеткиња за право гласа и простор у јавном животу тумачени су као нарушавање природно устројене равнотеже међу половима. Упркос постигнутом напретку у друштвеном и економском погледу по питању женских права (право на високо образовање, право на рад), право гласа многим је деловало неприродно и контрапродуктивно. Образовање жена правда се његовом сврхом: образовање бољих домаћица и мајки, васпитачица будућих нараштаја нације.³⁹ Насупрот томе, појава жене у јавном животу и политици имала би ефекат удаљавања жена од дома и породице. Раздвајање јавног и приватног живота и улога жене као заштитнице дома, за антисифражеткиње нису означавали ограниченост или спутавање, већ простор у ком се

жена могла развити у пуном потенцијалу, наравно, у оквирима природно предодређене сепарације. Антисифражеткиње су тврдиле да су жене једнаке са мушкарцима, али у оквиру различитих поља: док је мушкарац имао преимућство у јавном животу, жена је ту предност остваривала у оквиру приватног домена.⁴⁰ Активисткиње антисифражетског покрета подржавале су поделу полова и виделе моралност жене као решење за бројне политичке проблеме, као и за напредак државе и нације. Ваља поменути да су антисифражетске групе, поред супруга високопозиционираних политичара које су већином предводиле покрет, често окупљале и универзитетски образоване, самосталне жене које су се противиле уласку жена на јавну сцену.

Иако су се противиле појављивању жена на јавним окупљањима политичког карактера, антисифражеткиње су морале да се едукују у домену друштва и политике како би могле да се супротставе сифражетском покрету. Ангажовале су се политички, делом преузевши методе рада од сифражеткиња. Окупљале су се на митинзима и трибинама, скуповима и предавањима, организовале дебате са сифражеткињама, а неретко и упадале на њихове скупове, објављивале чланке у гласилима како својих тако и супарничких, сифражетских друштава. Њихове акције укључивале су и дељење памфлета и промотивног материјала, као и путовања широм земље у циљу промовисања антисифражетских идеја и придобијања присталица.

Национално удружење против женског права гласа (National Association Opposed to Woman Suffrage), основано 1911. године у Њујорку, издавало је часопис *The Woman Patriot* (1918–1932), који је читала Јелена Димитријевић и чије је чланке наводила у путопису. Ово Национално удружење је произашло из Удружења против проширивања права гласа на жене државе Њујорк (New York State Association Opposed to the Extension of the Suffrage to Women), основаног 1895. године, које је 1908. године променило назив у Удружење против женског права гласа државе Њујорк (New York State Association Opposed to Woman Suffrage). Удружење је у јулу 1908. године почело да издаје тромесечни часопис *The Anti-Suffragist* (1908–1912),⁴¹ а бавило се и прикупљањем података о активностима сифражеткиња, организовањем скупова и петиција против женског права гласа. Након што је Сенат државе Њујорк женама одобрио право гласа 1917. године, руководство Удружења сели се у Вашингтон да би своју борбу проширило на национални ниво и усмерило је на обарање Деветнаестог амандмана. Удружење је угашено 1920. године, након озакоњења Деветнаестог амандмана. На седници коју је сазвала Џозефина Доџ (Josephine Jewell Dodge), тадашња председница Удружења против женског права гласа државе Њујорк, 1911. године у Њујорку основано је Национално

удружење против женског права гласа. Након остваривања женског права гласа у држави Њујорк, Удружење против женског права гласа државе Њујорк удружило се са руководством Националног удружења и 1917. године преселило у Вашингтон и почело да привлачи више мушких чланова. Национално удружење против женског права гласа сарађивало је са издавачком кућом *Woman Patriot Publishing Company* и издавало месечник *The Woman's Protest* (1912–1918).⁴² Након здруживања њујоршког и националног удружења и гласило мења назив у *The Woman Patriot* (1918–1932), који ће изlazити и након Закона о женском праву гласа и реорганизације удружења у *The Woman Patriot Corporation (The Woman Patriots)* 1922. године.

Часопис *The Woman Patriot* представља само једно од антисифражетских гласила у Сједињеним Америчким Државама крајем 19. и почетком 20. века. Најстарије антисифражетско гласило било је *The Remonstrance (Приговор)* (1890–1913), часопис који је излазио у Бостону, а издавало га је Удружење против даљег проширивања женског права гласа државе Масачусетс (*Massachusetts Association Opposed to the Further Extension of Suffrage to Women*), у првим годинама као годишњак а од 1907. године квартално. У претежно бирократској држави Масачусетс, покрет против остваривања женског права гласа био је изузетно јак и активан, па је 1917. године, непосредно пре проглашења Деветнаестог амандмана, Антисифражетска асоцијација у Кембриџу (*Cambridge Anti-Suffrage Association*) почела са издавањем часописа *Anti-Suffrage Notes*, иако краткорочно, пошто је часопис угашен већ 1918. године. Раније поменута гласила *The Anti-Suffragist* и *The Woman's Protest* издавала су антисифражетска удружења у држави Њујорк: Удружење против женског права гласа државе Њујорк у свом огранку у Олбанију (*Albany*) издавало је *The Anti-Suffragist*, а Национално удружење против женског права гласа у Њујорку је издавало часопис *The Woman's Protest*.

The Woman Patriot, заједно са своја два претходника, *The Anti-Suffragist* и *The Woman's Protest*, јесте антисифражетски часопис са најдужим периодом излажења и обележава деловање антисифражетског покрета у 20. веку. Пун назив часописа био је: „Жена патриота – национални часопис за домаћинство и националну заштиту против женског права гласа, феминизма и социјализма” (*The woman patriot: a national newspaper for home and national defense against woman suffrage, feminism and socialism*),⁴³ с тим што је поднаслов часописа варирао па треба навести следеће поднасловне: „часопис посвећен одбрани женства, мајчинства, породице и државе, против сифражизма, феминизма и социјализма” (*Dedicated to the Defense of Womanhood, Motherhood, the Family and the State AGAINST Suffragism, Feminism and Socialism*) и „часопис посвећен одбрани породице и

нације, против феминизма и социјализма” (*Dedicated to the Defense of the Family and the Nation AGAINST Feminism and Socialism*). *The Woman Patriot* прве три године је излазио као недељник, да би се учесталост његовог излажења проредила на двонедељну у периоду од 1921. до 1931. године, а последње две године постојања, од 1931. до 1932, излазио је као месечник. Последњи број часописа било је децембарско издање 1932. године. Часопис је издавало Национално удружење против женског права гласа (NAOWS) након централизације његове управе у Вашингтону, а штампан је у сарадњи са издавачком кућом *Woman Patriot Publishing Company* у Вашингтону. Иако је био најактивнији након усвајања Деветнаестог амандмана у држави Њујорк и током процеса његовог усвајања у осталим државама чланицама Сједињених Америчких Држава, *The Woman Patriot* је наставио да објављује чланке и прогласе против женског права гласа читаву деценију након што је то право остварено.

Јелена Димитријевић се упознала са овим часописом током његове најинтензивније кампање, две године након што је женама у држави Њујорк дато право гласа и годину дана након што је управа Националног удружења против женског права гласа прешла у Вашингтон и своје снаге усмерила на национални ниво. У то време, *The Woman Patriot* излази једном недељно, а посвећен је актуелним темама и честим дебатама између сифражеткиња и антисифражеткиња. Захтеве антисифражеткиња Јелена Димитријевић изводи управо из подналова часописа: „Док суфражеткиње траже право гласа, равноправност итд., као свуд, антисуфражеткиње желе да жена чува женство, материнство, породицу и државу”.⁴⁴ Чланке који су излазили у часопису *The Woman Patriot* Јелена Димитријевић искористиће да осветли неке од кључних проблема у остваривању, али и коришћењу права гласа међу женама, не одричући се одређене дозе критике, али увек подржавајући сифражеткиње и феминисткиње. Сам часопис она описује на следећи начин:

У Америци има доста антисуфражетских листова. Један је, можда најглавнији, *The Woman Patriot* (*Жена патриот*) у посвети „Женству, Материнству, Породици и Држави”, а против суфража, феминизма и социјализма. Излази у Вашингтону. Око њега су се окупиле најозбиљније жене вашингтонске, међу којима има доктора медицине, доктора права, доктора филозофије итд., а на њему сарађују жене из свих држава америчких, које су са Аљаском и дистриктом Колумбија педесет на броју. Али овај лист и прештампава чланке из разних дневних великих листова, оне чланке који темом спадају у оквир његова програма.⁴⁵

У поглављу „Жене гласачи”, чији већи део чини дискусија о часопису *The Woman Patriot* и чланцима објављеним у њему, Јелена Димитријевић описује атмосферу током друге године учешћа жена на изборима. Противници женског права гласа и даље су многобројни, посебно након што је у држави Њујорк изгласан Деветнаести амандман. Број мушкараца који су се придружили антисифражетским удружењима нагло се повећао, упркос томе што су ова удружења оснивале жене. Неки од учесталих ставова, попут става о бескорисности жена у управним службама, њиховој неукости и осећајности типичној за „слабији” пол, такође су изнети у овом поглављу, а из статистике коју нуде чланци видљив је драстичан пад броја жена које ће искористити своје право да гласају:

[...] овом граду [Њујорку] мање је женских имена у бирачком списку за читавих 50.000 од женских имена у 1918. год.

У Њујорку има женских бирача 1.154.841. Дакле женских бирача има више од мушких за читавих 16.040. А док су у бирачки списак заведена 715.432 мушкараца, дотле само 363.824 жене. Дакле мушких 62 одсто; женских 31 одсто!⁴⁶

Помоћу два чланка, једног цитираног у деловима и другог пренетог у целости, Јелена Димитријевић предочава предизборно стање у Њујорку током ког је, поред уобичајеног интересовања за кандидате, пажњу привлачио избор гувернера 1918. године, други избор на ком ће бирачко право искористити жене бирачи и изостанак жена бирача на том избору. У чланцима које је Јелена Димитријевић представила у овом поглављу приказана је дебата у вези с тада актуелним избегавањем коришћења права гласа од стране сифражеткиња. У ову проблематику ауторка читаоце уводи реферисањем на критику коју су изнеле антисифражеткиње на рачун сифражеткиња које одбијају да се региструју и појаве на бирачким местима. Упркос оштром противљењу женском праву гласа и увреженом мишљењу да су сифражеткиње „за инат створене и за инат гласају за оне којима је већина мушкараца противна”, као и да „политика ионако не ваља; а како су жене добиле право гласа, она је још гора”, те да „жене не знају за шта гласају, већина од њих. Оне нису *спремне* за то”,⁴⁷ антисифражеткиње отворено оптужују сифражеткиње за неодговорност и неозбиљност. Антисифражеткиње у истом часопису наводе: „Ми се нисмо бориле за право гласа; али кад нам се то право дало, ми не треба да га занемарујемо”.⁴⁸ У циљу бољег разумевања оваквих, делом неубичајених и

неочекиваних ставова антисифражеткиња, потребно је осврнути се на њихове захтеве и додатно их расветлити.

У прогласу који је 1894. године у Њујорку објавила Национална асоцијација против женског права гласа (National Association Opposed to Women Suffrage) наводи се једанаест разлога против права гласа за жене. Између осталих наводе се и следећи разлози: неспособност жена као физички слабијег пола да се баве управом која изискује физичку снагу; могућност манипулисања гласовима жена-гласача које би се поводиле за својим супружницима, те дуплирале њихове гласове; жене су током претходних деценија оствариле морални, економски и интелектуални успех и напредак и без права гласа; количина расположиве енергије и времена за образовање и добротворни рад коју би жене изгубиле на неплодно ангажовање у политици; постојећа задужења и улоге које жене имају захтевају њихову пуну пажњу и време па би бављење политиком погубно утицало на њихово извршавање тих задужења; напослетку, антисифражеткиње су изјавиле да се сматрају једнаким са мушкарцима те да су задовољне и поносне на оне који их представљају на политичком пољу, јер су те исте мушкарце оне васпитале.⁴⁹ Наведени разлози у фокус стављају женину улогу супруге и мајке, васпитача и добротвора. Тим улогама Јелена Димитријевић у путопису додаје и атрибут патриоте. Жене су те које рађају, васпитавају и уједињују нацију. Као патриотама, женама се приписује одговорност и према држави и/или нацији, како слови и сам поднаслов часописа *The Woman Patriot*: „часопис посвећен одбрани породице и нације, против феминизма и социјализма” или „часопис посвећен одбрани женства, мајчинства, породице и државе, против сифражизма, феминизма и социјализма”. Стога, иако нежељено, стечено право гласа за антисифражеткиње постаје дужност према држави, задатак који се не сме занемарити, а сифражеткиње које ту дужност занемарују су вредне прекора. Јелена Димитријевић цитира још један чланак из часописа *The Woman Patriot*, овог пута пак из пера једне сифражеткиње, да би указала на узрок бојкота избора сифражеткиња и феминисткиња:

Ми жене-суфражеткиње, које смо толико радиле за право женског гласа, постале смо антисуфражеткиње. Зашто? Зато што смо од онога за шта смо радиле *много* очекивале, а *мало* добиле. Ми сад имамо женске 'газде'. Оне су свуд и у свако доба. Ми морамо бити вазда будне; морамо пазити да нам оне не одузму нашу слободу. Нас су толико заморили женски њујоршки политичари да никад више нећемо имати вољу да гласамо [...].

Ми смо до сада вршиле свој посао на своје сопствено задовољство и на задовољство својих принципа – без икакве помоћи госпођа политичара. Ове доконе госпође мисле да смо ми њихове слушкиње [...].

Доста нам је било жена политичара. [...] Жене само говоре, говоре: говоре како ће да нас подигну и начине нас добрим, претендујући да оне боље знају шта ми желимо него ми саме што смо на послу, што смо биле на послу годинама, одвајкада, кад се ове жене, жене-политичари нису биле ни родиле.⁵⁰

Унутрашњи сукоб између жена-радница и припадница виших социјалних кругова и раскол у сифражетским редовима довели су до повлачења великог броја жена са бирачких спискова. Питање о положају радница такође је постављено у часопису *The Woman Patriot*. Јелена Димитријевић у два наврата скреће пажњу на статус мајки и деце рођене у ванбрачним заједницама. *The Woman Patriot* у једном од бројева доноси извештај са међународне конференције жена-лекара у Њујорку:

Жене-лекари у Њујорку, одржавши интернационалну конференцију 4. октобра ове године, све су практични феминисти.⁵¹ Не изненађује дакле што оне кажу да материнство ван брака треба да буде сматрано сасвим часно, исто као што је тамо где је брак. [...]

Материнство ван брака не треба више да се држи као срамота и терет. Матидевојка мора бити подигнута. Предрасуда која њу чини предметом укора и казне треба да падне; а нередовно рађање више није срамота за дете, нити треба да буде бешчашће за матер.⁵²

Од самог почетка насељавања на амерички континент досељеници су били под утицајем протестантских моралних вредности, према којима су сексуални односи били дозвољени само у браку и искључиво у репродуктивне сврхе. Сексуални односи пре брачне заједнице или изван ње оштро су осуђивани, а жене које су их практиковале биле су искључене из друштва и обележене као неморалне, слабе и грешне, у складу са мишљењем произашлим из библијског контекста првобитног греха, према ком је жена извор и узрок човекове грешне природе. Иста правила нису важила за мушкарце који су упражњавали сексуалне односе пре брачног односа или ван њега без ризика од осуде друштва. Сексуална револуција почиње крајем 19. века и траје све до 20-их година 20. века. Контрацептивна средства, већ осуђена од стране протестантске цркве, законом су

забрањена 1873. године.⁵³ У таквим околностима, неудате самохране мајке бивале су изопштене из друштва, а често су им и деца одузимана под оптужбама о запостављању деце.⁵⁴ Социјалистички и феминистички покрети били су активни у заштити самохраних мајки, али и у кампањама за превенцију нежељене ванбрачне трудноће. У акцијама едуковања о сврси и доступности контрацептивних средстава посебно се истакла Маргарет Санцер (Margaret Higgins Sanger) (1879–1966), чланица социјалистичке партије у Њујорку, феминисткиња, сифражеткиња, колумнисткиња и сексуална едукаторка. Она је 1921. године основала Лигу за контролу рађања (American Birth Control League), која ће касније постати Америчка федерација за планирано родитељство (Planned Parenthood Federation of America). Маргарет Санцер је за *New York Call* (1908–1923), лист социјалистичке партије Њујорка, писала колумне „Шта свака мајка мора да зна” и „Шта свака девојка мора да зна”, а 1914. године издала је књигу *Ограничавање породице (Family Limitation)*. Антисифражеткиње су се у својим гласилима оштро противиле оваквим акцијама и едукативним мерама:

Па оно је прави социјализам! Дејство на друштво од таквог учења – опасно је. Али извесни су закони непроменљиви; и дете за које се брине држава мора вазда бити у трагичној опреци према детету које има кућу и доброг оца. Кад би жене покушале да оборе здраве стражаре које је цивилизација полако подизала око жене и деце у моногамијској породици, био би злочин извршен према нараштајима у будућности.⁵⁵

Исти чланак, о неударим самохраним мајкама, Јелена Димитријевић наводи и на другом месту, у Вашингтону, неколико месеци након конгреса жена лекара на ком је ово питање било на дневном реду. Она додаје напомену да је прочитала чланак у „вашингтонском женском листу *Анти-Суфраж*”⁵⁶ и износи мишљење феминисткиња и сифражеткиња о лицемерју и лажном моралу антисифражеткиња, те неравноправном положају мушкараца и жена који имају ванбрачну децу:

У свесци за новембар прошле године читала сам да су жене-лекари на својој конференцији, то јест конгресу у Њујорку, предложиле да се жена-удовица или девојка која роди ванбрачно дете прима у друштво исто као што се прима мушкарац који добије дете ван брака. На овај предлог антисуфражеткиње се ужасавају и пишу у свом листу да би жене лекаре које то предлажу, требало

каменовати. Јер тим гестом оне женама напросто довикују: 'Рађајте! Биле удате или не: друштво ће вас сматрати и даље за своје лојалне чланове'.⁵⁷

На негодовања антисифражеткиња у вези са променом статуса ванбрачних трудноћа и њиховог изједначавања са трудноћама у брачним заједницама, Јелена Димитријевић проговара кроз своју станодавку мисис Хес: „Антисифражеткиње би написале у своме листу када би смеле: 'Рађајте, биле удате или не, само кријте како бисте могле бити чланови друштва *Анти-Суфраж*. О! То је хипокризија'”.⁵⁸

Упркос патријархалном васпитању, побожности и великој улози цркве у животу Јелене Димитријевић, очито је да она дели мишљење своје саговорнице и да је свесна да ставови цркве у вези са правима, улогама и слободама жена морају да се или промене или потисну у корист нових жена. Све већи број образованих и просвећених жена и њихова јавна излагања у оквиру сифражетских акција довела су у питање морал којим је друштво под окриљем или маском цркве ограничавало женске слободе.

Закључак

У путопису о Западу, током првог путовања у Америку, Јелена Димитријевић дала је детаљан опис како јавног тако и приватног живота у послератној Америци. Поред описа положаја жена, она је понудила и прецизне описе градова, урбанизације, ритма градске популације. Путопис обилује сликама из свакодневног живота, описима навика, како имућних, тако и просечних Американаца, личним импресијама због којих путопис понекад добија сетан, исповедни тон и призивак дневника. Јелена Димитријевић пише овај путопис у току путовања на које је пошла сама у време када је путовање за жене било опасан и неуобичајен подухват, на који се није гледало благонаклоно. Већ та чињеница доприноси значају путописа и његовом пионирском карактеру. Поред тога, за женску књижевност и женско стваралаштво драгоцене су поглавља посвећена америчким женама („Американке”, „На женском предавању”, „Жене гласачи”, „На дан избора” и „Уелзли”). Она садрже вредне информације на основу којих се може разматрати политичко-економско-социјални контекст у ком су живеле и радиле жене у Сједињеним Америчким Државама на почетку 20. века. Извори су делом објективни, попут женских предавања, дневне штампе, листова и часописа уских усмерења, политичких дебата, али се наводе и свакодневни разговори који дају увид у ставове и размишљања често супротстављених група у друштву, попут сифражетских,

феминистичких и антисифражетских, али и републиканских и демократских и, посредно, социјалистичких. Коришћењем антисифражетских гласила да скрене пажњу на социјалне проблеме, Јелена Димитријевић нам омогућава увид у целокупну слику јавних борби за право гласа и економски и друштвени напредак жена. Из бројних описа у путопису и предочених друштвених и економских оквира Америке у 20. веку, супротстављени и понекад контрадикторни дискурси са којима се суочава америчка жена више су него очигледни, баш као што је и јасно да су Американке биле хетерогена група жена са различитим уверењима и интересима.

¹ Рад је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, бр. 178029, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Ана Стјеља, *Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Димитријевић* (Београд: Филолошки факултет, необјављена докторска дисертација, 2012), 198. Теза је доступна на линку <http://www.doiserbia.nb.rs/phd/fulltext/BG20121120STJELJA.pdf> (преузето 3. 11. 2019).

³ в. Јелена Милинковић, „Америка Јелене Димитријевић”, у *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019) http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?lang=en&pt=eb_book&y=2019&issue=jd_amerikanke-2019&i=2 (преузето 3. 11. 2019).

⁴ Приповетка „Американка” недавно је поново објављена у зборнику радова *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019) http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/attachments/reception/963/257_JD_e-book_AmerFINALpdf.pdf (преузето 2. 11. 2019).

⁵ Приповетка „У Америци 'нешто се догодило'” такође је поново објављена у зборнику радова *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019) http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/attachments/reception/963/257_JD_e-book_AmerFINALpdf.pdf (преузето 2. 11. 2019).

⁶ Јелена Милинковић, „Америка Јелене Димитријевић”, 83–84.

⁷ Jelena J. Dimitrijević, *Novi svet ili U Americi godinu dana* (Београд: Laguna, 2019), 126.

⁸ в. Биљана Дојчиновић, „Америчке приче Јелене Димитријевић”, у *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019) http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?pt=eb_book&y=2019&issue=jd_amerikanke-2019&i=3 (преузето 2. 11. 2019).

⁹ Jelena J. Dimitrijević, *Novi svet ili U Americi godinu dana*, 126.

¹⁰ Ibid, 126.

¹¹ У пракси је ово право и даље било ускраћено женама афроамеричког порекла и осталих националних мањина. Владици службеници користили су се различитим методама да спрече жене мањинских група да користе своје право гласа, неке од тих метода биле су претње и наметање такси за гласање. Пуно и неометано право гласа жене националних мањина добиће 1965. године Актом о гласачким правима (текст акта доступан је на линку http://library.clerk.house.gov/reference-files/PPL_VotingRightsAct_1965.pdf (преузето 3. 11.2019)).

¹² Путопис „Писма из Солуна” објављиван је у наставцима у *Српском књижевном гласнику* 1908. године, а 2008. године објављено је двојезично српско-грчко издање, в. Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна* (Лозница: Карпос, 2008).

¹³ Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 127.

¹⁴ Ibid, 135.

¹⁵ Статистика је преузета из *The new position of Women in American industry* (1920), архива U.S. Women's Bureau, 9–40.

-
- ¹⁶ Lynn Dumenil, *The Modern Temper: American Culture and Society in the 1920s* (New York: Hill and Wang, 1995), 109.
- ¹⁷ *Ibid*, 110.
- ¹⁸ Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 127.
- ¹⁹ *Ibid*, 128.
- ²⁰ *Ibid*, 130–131.
- ²¹ Kimberly Hamlin, “Bathing Suits and Backlash” у “*There She Is, Miss America*”: *The Politics of Sex, Beauty, and Race in America’s Most Famous Pageant*, ур. Elwood Watson и Darcy Martin (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 29.
- ²² Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 131.
- ²³ Преузето из Margaret A. Lowe, *Looking Good: College Women and Body Image, 1875–1930* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005), 2.
- ²⁴ Gail Collins, *America’s Women* (New York: HarperCollins, 2003), 292.
- ²⁵ Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 143.
- ²⁶ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku* (Beograd: Devedesetčetvrti, Žene u crnom, 1996), 18–19.
- ²⁷ “Women Everywhere Will Celebrate Home Economics Day”, *New York Times* (17. новембар 1912) <https://www.nytimes.com/1912/11/17/archives/women-everywhere-will-celebrate-home-economics-day-dec-3-will-be.html> (преузето 7. 9. 2019).
- ²⁸ Charles Richmond, “Moore Installed as Skidmore Head”, *New York Times* (17. новембар 1925).
- ²⁹ Иницијатива за оснивање колеџа Бенингтон започета је 1924. године, а колеџ је отворен 1932. године.
- ³⁰ Kerry Harnett, *Appearing Modern: Women’s Bodies, Beauty, and Power in 1920’s America* (Boston: Boston College, необјављена хонорс теза, 2009), 40–42.
- ³¹ Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 363.
- ³² *Ibid*, 392.
- ³³ *Ibid*, 401.
- ³⁴ *Ibid*, 392.
- ³⁵ *Ibid*, 397.
- ³⁶ *Ibid*, 400.
- ³⁷ Осамнаести амандман којим је уведена прохибиција укинут је Двадесет првим амандманом 5. децембра 1933. године.
- ³⁸ Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 197.
- ³⁹ Susan Goodier, *No Votes for Women: The New York State Anti-suffrage Movement* (Chicago: University of Illinois Press, 2013), 4.
- ⁴⁰ *Ibid*, 5.
- ⁴¹ Часопис је дигитализован и доступан у бази *Women: Transnational Network* Универзитета Харвард.
- ⁴² *Ibid*.
- ⁴³ *Ibid*.
- ⁴⁴ Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 197.
- ⁴⁵ *Ibid*, 197.
- ⁴⁶ *Ibid*, 198.
- ⁴⁷ *Ibid*, 196.
- ⁴⁸ *Ibid*, 198.
- ⁴⁹ *Some Reasons Why We Oppose Votes for Women*, памфлет Националне асоцијације против женског права гласа, доступан је на веб-адреси <https://www.loc.gov/resource/rbpe.1300130c> (преузето 1. 7. 2019).
- ⁵⁰ Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 199–200.
- ⁵¹ Међународна конференција жена лекара одржана је између 15. септембра и 26. октобра 1919. године у Њујорку. На конференцији су се окупиле жене лекари из 16 земаља које су се непосредно пре тога вратиле из лекарских служби у ратом захваћеним земљама. Том приликом основана је Међународна асоцијација жена медицинских радника, в. <https://mwia.net/about/history/> (преузето 15. 9. 2019).
- ⁵² Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 200.

⁵³ Shellie Clark, “The Sexual Revolution of the 'Roaring Twenties': Practice or Perception?”, *History: A Journal of Student Research*, vol. 1 (2016). За више података о контрацептивним средствима у 20. веку в. Kathleen Tobin, *The American Religious Debate Over Birth Control, 1907–1937* (Jefferson: McFarland Publishing, 2001).

⁵⁴ В. Linda Gordon, “Single Mothers and Child Neglect, 1880–1920”, *American Quarterly*, vol. 37, number 2 (summer 1985): 173–192.

⁵⁵ Jelena Dimitrijević, *Novi svet...*, 357.

⁵⁶ Ibid, 356. Како не постоје подаци о часопису *Anti-Suffrage* који је излазио 1919. године у Вашингтону, а имајући у виду да је назив првог претходника часописа *The Woman Patriot* био *The Anti-Suffragist*, претпоставља се да се ради о истом часопису (прим. аут.)

⁵⁷ Ibid, 357.

⁵⁸ Ibid, 357.

Литература

Примарни извор:

Димитријевић, Јелена: Dimitrijević, Jelena J. *Novi svet ili U Americi godinu dana*. Beograd: Laguna, 2019.

Секундарни извори:

Божиновић, Неда: Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta, Žene u crnom, 1996.

Гудијер, Сузан: Goodier, Susan. *No Votes for Women: The New York State Anti-suffrage Movement*. Chicago: University of Illinois Press, 2013.

Дојчиновић, Биљана. „Америчке приче Јелене Димитријевић”. У *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић, Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019.

http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?pt=eb_book&y=2019&issue=jd_amerikanke-2019&i=3

(преузето 2. 11. 2019)

Думенил, Лин: Dumenil, Lynn. *The Modern Temper: American Culture and Society in the 1920s*. New York: Hill and Wang, 1995.

Амерички женски биро: U.S. Women's Bureau. *The new position of Women in American industry*, 1920.

„Жене ће свуда прослављати дан кућне економије“: “Women Everywhere Will Celebrate Home Economics Day”. *New York Times* (17. новембар 1912).

<https://www.nytimes.com/1912/11/17/archives/women-everywhere-will-celebrate-home-economics-day-dec-3-will-be.html>

(преузето 7. 9. 2019).

Јовановић, Миливоје Р. „Духовни простор у стваралаштву Јелене Димитријевић – прилози за биографију”. У *Зборник реферата са научног скупа Јелена Димитријевић: Живот и дело*, ур. проф. др Мирољуб Стојановић, Ниш, 2006.

Кларк, Шели: Clark, Shellie. “The Sexual Revolution of the 'Roaring Twenties': Practice or Perception?”. *History: A Journal of Student Research*, Vol. 1, 7, 2016.

Колинс, Гејл: Collins, Gail. *America's Women*. New York: HarperCollins, 2003.

Лоу, Маргарет А.: Lowe, Margaret A. *Looking Good: College Women and Body Image, 1875–1930*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005.

Милинковић, Јелена. „Америка Јелене Димитријевић”. У *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић, Београд: Филолошки факултет, Народна Библиотека Србије, 2019.

http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?lang=en&pt=eb_book&y=2019&issue=jd_amerikanke-2019&i=2 (преузето 2. 11. 2019)

Ричмонд, Чарлс: Richmond, Charles. “Moore Installed as Skidmore Head”. *New York Times* (17. новембар 1925).

Стјеља, Ана Р. *Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Димитријевић*. Београд: Филолошки факултет, необјављена докторска дисертација, 2012.
<http://www.doiserbia.nb.rs/phd/fulltext/BG20121120STJELJA.pdf> (преузето 3. 11. 2019)

Хамлин, Кимберли: Hamlin, Kimberly. “Bathing Suits and Backlash”. У “*There She Is, Miss America*”: *The Politics of Sex, Beauty, and Race in America's Most Famous Pageant*, ур. Elwood Watson и Darcy Martin, New York: Palgrave Macmillan, 2004.

Харнет, Кери: Harnett, Kerry. *Appearing Modern: Women's Bodies, Beauty, and Power in 1920's America*. Boston: Boston College, необјављена теза настала у оквиру *Honors* програма на колеџу Бостон, 2009.

<https://dlib.bc.edu/islandora/object/bc-ir:102409/datastream/PDF/view> (преузето 8. 9. 2019)

Интернет извори:

<https://www.newspapers.com/>

<https://mwia.net/about/history/>

<https://www.loc.gov/resource/rbpe.1300130c>

http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/attachments/reception/963/257_JD_e-book_AmerFINALpdf.pdf

Anti-Suffrage Movement and *The Woman Patriot* journal (1918–1932) in Jelena J. Dimitrijević's travelogue *The New World or a Year in America*

In thirty-six chapters of her travelogue *The New World or a Year in America*, Jelena J. Dimitrijević describes 20th-century America. Through her description of cities, festivities, daily life habits, and visits to universities, lectures and conferences, Jelena Dimitrijević enables us to follow the main area of her interest – women and their position. Apart from personal impressions and descriptions, in her travelogue, Jelena Dimitrijević also comments on periodical materials such as newspaper articles, pamphlets, and advertisements, and so provides an insight into the current social issues. The first part of this paper describes the socio-economic circumstances that women live in, while the other part focuses on the Anti-Suffrage Movement, and particularly on the antifeminist journal *The Woman Patriot* (1918–1932) and its presence in the travelogue *The New World or a Year in America*. The last part deals with the social issues addressed by the articles published in *The Woman Patriot*.

Keywords: *The New World or a Year in America*, Jelena J. Dimitrijević, Anti-Suffrage Movement, *The Woman Patriot* journal (1918–1932)

Reinventions: Jelica Belović-Bernadzikowska's Ethnographic Turn¹

Jelica Belović-Bernadzikowska's (1870–1946) life and work provide considerable insight into the conditions surrounding the new types of professional women of the early 20th century. Her extensive published work transcended categories of pedagogy, social commentary, feminism and ethnography and appeared in a variety of formats from fiction to academic writing. This essay deals with a brief portion of Belović-Bernadzikowska's life; the period from 1902 to 1914, in which she successfully transformed herself and her public persona from a schoolteacher in the schools of Bosnia and Herzegovina into a respected ethnographer and expert on women's textiles. This was not a voluntary transformation; she was forced into a new career in 1902 when she was relieved of her position as a teacher by the Provincial Government. How she accomplished a professional reinvention is the topic of this essay; but she experienced other personal and political changes as well – including a rejection of her native Croat patriotism in favor of greater sympathy with the Serbs. These reinventions took several years, but a significant signpost of her growing success appeared in 1909. At this point she began to write for the scholarly (albeit controversial) German-language journal, *Anthropophyteia*, published by the renowned Balkan ethnographer and sexologist Friedrich Salomo Krauss. With a growing reputation outside the Slavic lands, Jelica was on her way to achieving the academic, scholarly acclaim she craved. For a time, she hoped to break through the gendered barriers that restricted female writers among the Southern Slavs.

Keywords: reinvention, Jelica Belović-Bernadzikowska, ethnography, emancipation, sexology

Jelica Belović-Bernadzikowska's (1870–1946) life and work provide considerable insight into the conditions surrounding the new types of professional women in the early 20th century. Her extensive published work transcended categories of pedagogy, social commentary, feminism and ethnography and appeared in a variety of formats from fiction to academic writing. Even today a complete bibliography of her work, much of which was published under various pseudonyms, eludes scholars. While she spent much of her professional life in Sarajevo, she is both acclaimed (and sometimes claimed) by scholars from two states of the former Yugoslavia – Croatia and Serbia – not only as one of their own but also as a significant participant in early 20th-century women's movements among the Southern Slavs. Such a prodigious writer and complicated personality merits ongoing consideration, and many of the topics that vexed and enraged her – such as patriarchy, sexual harassment, and unequal opportunity in the workplace – are still in the news today.

This essay deals with a brief portion of Belović-Bernadzikowska's life; the period from 1902 to 1914, in which she successfully transformed herself and her public persona from a schoolteacher in the schools of Bosnia and Herzegovina into a respected ethnographer and expert on women's textiles.

This was not a voluntary transformation. As described in her memoir, located in the Historical Archive of Sarajevo, she was forced out of her teaching career in 1902. As a result of difficulties at her school in Banja Luka, she was retired against her will and pensioned off as a "hysteric". Despite this setback, which took a heavy personal toll and left her deeply embittered, she spent

the next decade transforming herself into an internationally known expert in the domestic crafts of the Southern Slavs. She became a recognized, if not always beloved, female ethnographer in a world dominated by men.

How she accomplished this reinvention is the topic of this essay. A significant signpost of her success appeared in 1909 when she began to write for the scholarly (albeit controversial) German-language journal, *Anthropophyteia*, published by the renowned Balkan ethnographer and sexologist Friedrich Salomo Krauss.

Jelica's appearance in this scholarly journal was an indication of her growing international renown, particularly in Germanic anthropological discourses of the early 20th century. Her lengthy articles in *Antropophyteia* (some longer than 100 pages) display her deep knowledge of the topic of Southern Slavic needlework. In addition, they indicate just how she embellished her life to present herself – a middle-class woman with no university education – as a reliable informant and participant in this rarified scholarly world of male experts.

But this was only one of her transformations in the first decade of the 20th century. Her association with Krauss and his journal indicates a more profound personal transformation on matters of sexuality and sexual knowledge. The new discipline of sexology – the term *Sexualwissenschaft* was coined in 1907 – was oriented to scholarly research and openness in matters of human sexuality; Jelica's peripheral involvement with this group is indicative of her multiple life changes. Raised in a prudish Catholic-Croatian environment, Jelica suffered from the myriad forms of sexual and gender inequality that was typical of her time and place. But by 1909, she had matured (and suffered) enough to become an advocate of sexual knowledge and education for young women – a topic, along with sexual and moral reform, she pursued for the remainder of her life. And this was not her only reinvention: during these years she also became more critical of Austrian rule in Bosnia and Herzegovina and the corruption of its administrators – eventually becoming increasingly pro-Serb in her political outlook.

All of these reinventions merit attention, but this essay tells the story behind her professional setback and focuses on her ethnographic turn, which culminated in her acquaintance with Friedrich Salomo Krauss. Then we deal with her rewriting of her past by comparing articles she published in *Anthropophyteia* with the written memoir she left in Sarajevo. These texts in German present the ways in which she embellished her past to position herself as a reliable and much-needed ethnographic informant in a domain that male scholars could not penetrate – the world of women. At the same time, her memoir tells the story of a woman caught in the social constraints of patriarchy and expectations of female propriety. In all of this we can see the transformation and survival strategies of a professional woman who worked in Sarajevo in the decade of political turmoil leading up to the outbreak of war in 1914.

The Professional Setback

Jelica Belović, unmarried Croatian schoolteacher, arrived in the occupied provinces of Bosnia and Herzegovina (hereafter Bosnia) in 1895. She had been trained as a teacher at the Sisters of Mercy Teachers' School in Zagreb, completing her education in 1888. Thereafter she taught in Ruma, Zagreb, and Osijek before being offered employment in the Austro-Hungarian (hereafter Austrian) occupied territories. Shortly after her arrival in Bosnia, in February 1896, she married a law clerk working for the Austrian Government, a young Polish man named Johann (Janko) Bernadzikowski, thereby taking the cumbersome hyphenated

name she used in her professional life. She served at schools in Mostar and Sarajevo (96–98) before being named acting director of the Girls' School in Banja Luka in 1898.

In addition to her teaching duties, Belović-Bernadzikowska developed a significant reputation as a journalist before 1900. She wrote mostly on pedagogical issues, and was published not only in the government-sponsored Teacher's News of Bosnia (*Školski Vjesnik*) but also in several pedagogical and children's magazines in Croatia. She worked diligently to be accepted into the literary world of Zagreb, while noting both the disadvantages of educational opportunities in her homeland and the lack of intelligent and enlightened women in Zagreb's literary circles. She was often critical of her female peers (Jambrišak and Zagorka) inside Croatia, and accused them of having gained their reputation through immorality and compromise.

However, Jelica was both intellectually hungry and ambitious, and after her arrival in Bosnia, she became entangled with her supervisor and Mentor, the Minister of Education Ljuboje Dlustuš.² His sexual and emotional pursuit of her, which lasted from 1895 to 1899, is clearly documented in her memoir. Today this would be regarded as sexual harassment, but her memoir claims that many of her teaching colleagues used sexual favors as a means of advancement. It was commonplace at the time, but Jelica resisted this behavior, which she regarded as both immoral and beneath her dignity. She was unforgiving of any and all female colleagues who advanced their careers by such means. Nevertheless, she was attracted to her boss/Mentor and she eventually became torn between her marriage to Janko, (who was not her intellectual or spiritual equal) and her attachment to her Mentor. No doubt she saw the older man as a replacement for her father, who had died when she was five.

While she declined to state whether the affair was consummated or not, her ongoing attachment to her superior interfered with her marriage and her mental stability. The love triangle and the added emotional strain, led to her gradual breakdown starting in 1898, when she was suddenly denied a promotion in Sarajevo and mysteriously transferred to Banja Luka. To Jelica this was a betrayal, for her Mentor had promised her the promotion. She interpreted the event as a signal that Dlustuš had tired of her, and thrown her aside in favor of a former lover. It was a devastating betrayal; perhaps her rage and the depths of her despair are indicators of illicit sexual intimacy – but this remains to be matter conjecture.

This complicated emotional and highly charged erotic situation, along with the overt malice of her colleagues and supervisors in Banja Luka, led to a series of complaints, plots and intrigues against her that eventually reached the desktop of *Reichsfinanzminister* and Head of the Austrian Administration, Benjamin von Kállay in 1901. Instead of coming to her

aid, however, Kállay placed her on immediate administrative and medical leave; one year later she was reexamined by a Government physician and declared permanently “hysterical” and unfit for teaching.³ From her point of view, the Government protected its own while she was pensioned off. Some things never change; it was understood that male bosses could prey upon their subordinates for sexual (and other) favors; her refusal to use this weapon to gain promotion was her downfall. What is clear is this: the memoir, written after her forced retirement, is an attempt to come to terms with her vulnerability, her obsession, her rage, and her need for revenge.

Jelica was publicly humiliated by this action, but she was not destitute; her forced retirement came with a pension that gave her some independence and the freedom to travel. Nevertheless, she had lost her standing and was no longer credible as a writer on educational matters. Just as importantly, she had lost her faith in the goodwill of the Austrian government toward the peoples of Bosnia, particularly toward the Muslims and Serbs, who together constituted the majority of the population. From this point forward, she grew increasingly hostile toward Austrian rule in Bosnia.

In the years that followed, she grew increasingly attracted to those movements that advocated an independent direction for the Southern Slavic peoples; and she made new efforts to revive her career. She re-cultivated her love of the Slavic folk epics and became more intent upon expanding her studies of regional needlework. She began to reinvent herself as an expert in domestic crafts. These reinventions are part of the subtext of her articles in *Anthropophyteia*.

The Reinvention

Jelica’s reinvention was aided by the publication of her monumental lexicon of needlework terminology, written in Croatian (Latin script). This was a project she had begun before 1898 with Dlustuš (who had called it their intellectual child – the sexual imagery is clear), and it continued to appear for several years.⁴ Despite her fall from grace, the Austrian Administration nevertheless went ahead with its publication. This action suggests that her belief in the Government’s malice might have been exaggerated; but her memoir is clearly biased in the other direction.

At the time of the lexicon’s “conception” around 1898, Jelica and Dlustuš were inspired by patriotic motives. Both of them were Croats, and for some time already there had been a move afoot to develop a purely Croatian vocabulary for fashion and needlework in

Zagreb. This was part of the nationalists' efforts to counter the hegemony of both the German and Hungarian languages in Croatia. The completed lexicon was no work of genius, but nevertheless a remarkable achievement of diligence, compilation, and *sitzfleisch*.

Now the published lexicon gave Jelica the basis for a new start. In 1902, she and her husband moved to the remote Bosnian town of Ključ, where Johann (Janko) had been reassigned after the events in Banja Luka. Jelica, now unemployed, began to cultivate her collections of Slavic needlework as a personal reinvention. Starting in that year, she began to reach out to both Serbian and Croatian cultural institutions, presenting herself as an expert in needlework and female domestic arts, offering to organize collections in Novi Sad, Belgrade or Zagreb. In addition, because the Bosnian Government had published only a limited number of lexicons (for local schools), she petitioned the editors (all men) at both Serbian and Croatian institutions of learning (Matica srpska in Novi Sad, and the Croatian Academy of Sciences in Zagreb) to take the manuscript for republication and wider distribution.

[...] I am again travelling throughout Dalmatia, doing research on national embroidery and weaving. From that neutral territory I can write without having any fear and having no spies around me.

In addition, she describes some of her small efforts at a museum in Zagreb and laments the situation of Germanic (meaning Habsburg) hegemony in museums and institutions in the Slavic lands. As a Croat, hence a Southern Slav, she is sensitive to prejudices expressed by a German-speaking bureaucrat at the Zagreb museum – attempting to enlist her reader into a shared sense of being patronized:

I wish I could send it [the publication] to you, but those generous gentlemen don't give it even to me, the author. Not because they are ill-intended; they are very good over there, but because they are careless. Terrible. Museum Director [in Zagreb] is German, so no wonder. And, in addition to it, he is an artist, has a great spirit; -so for him all of these [Slavic folk designs] are just worthless things - "Slawisch?", -says he „-Sie könnten genauso gut ägyptisch oder türkisch sein!" (Slavic? They might just as well be Egyptian or Turkish!) This is how he finds our beautiful art of needlework!

Jelica is offended at this bureaucrats' lack of appreciation for the Southern Slav designs, certain that Đorđević would see it that way too. That a German-speaker from Vienna

has this attitude is part of her growing national woundedness. Next, she asks Đorđević to comment on a small article on the Serbian national ornament she wrote and recently published in Novi Sad. Her resentment about Germanic (Habsburg) hegemony surfaces once again.

I kindly ask you, esteemed Sir, to feel free to expose [comment upon] my book, issued by “Matica srpska”: [it is entitled] “Serb embroidery and textile ornaments”. Do not brag about (recommend) me if there are no merits to it, but be a gentle judge. I am so happy that I have lived enough to see that work published! Now Germans won’t be able to say that everything belongs to them, and that we [Slavs] are [...] some lowly nobody in everything. Would you please be so kind as to warn me of everything, let me know where I may have been inaccurate or unclear or where logic was missing? I am going to listen to you gratefully and wholeheartedly.

Jelica clearly wants both help and recognition from this man; she courts him as her superior. Finally, Jelica does the necessary female obeisance; she demonstrates her extensive practical experience while lamenting her lack of academic training. She also slips in a negative comment about her husband, possibly to emphasize that she works without the assistance of a man – thus bolstering her accomplishments. A woman like Jelica would have been obliged to show some degree of deference in this situation:

[...] I have also done research related to traditional folk costumes all over the world, in particular Slavic ones. Then I have also studied beliefs related to certain parts of costumes and embroidery, shirts, forehead jewelry, towels, scarves in all Slavs etc. It is good that I speak all Slavic languages, and, as regards foreign ones, I speak French, German (some English), Hungarian and Italian. But, I am so sorry that I don’t speak any Latin, Greek or Turkish, and my husband, jurist, has forgotten everything. So I often need help in finding appropriate terms in my scientific related field. I apologize, esteemed Sir, for such a long letter. I hope you will enjoy reading this.⁵

Her strategy worked. The result of this early letter was a long and friendly collaboration with Đorđević. Indeed it might have been more than that. Over the next decade, he became a true confidant and close friend whom she mentioned several times in her memoir and cited in some of her later published works. They became so close that he helped her frame her pseudonym, most likely taken from the names of his two nieces. In time, they shared

intimated details of Janko's illness and their own sexual needs with one another – (Tihomir was unmarried.) This was another aspect of her transformation from a repressed Catholic girl into a woman advocating openness and education in sexual matters. Their frank discussions, repeated in her Sarajevo memoir, were unusual for the time.

Belović-Bernadzikowska's efforts to reinvent herself succeeded. In 1905, the Zagreb Chamber of Commerce invited her to organize the ethnographic materials of its new Trade Museum. She accepted the task eagerly; this was a significant step of recognition for her new path, particularly since she no longer resided in Croatia. Not only did she contribute dozens of items from her own collection, but she also successfully organized the new museum display and wrote its catalog.

Not everyone appreciated her efforts, however. She created several new enemies in Zagreb, who resented her intrusion into their territory. One of them was the businessman and folk art enthusiast Salomon Berger, who did not appreciate her intrusion into his own entrepreneurial craft schools. He accused her of meddling and of costing him the sale of an important collection that he was "forced" to donate to the state instead. The intersection of the folk arts, business, and national identity that characterized the world of industrial and trade exhibitions at the time was politically charged.

Nevertheless, the experience in Zagreb confirmed her new direction. Jelica spent the next several years engaging in extensive travels to attend conferences (such as the Lace Exhibition in Vienna: 1905), and to confer with local experts, collectors and teachers on matters pertaining to the Southern Slavic folk arts. With time, however, she found more appreciation in Belgrade and Novi Sad than in Zagreb. This enmity from other Croatians both embittered her and confirmed her bias against Habsburg rule. Only a larger reward, recognition from the international scholarly community outside of Zagreb could improve her standing, she believed. This is what *Anthropophyteia* meant to her. Thus, when, in 1909, Belović-Bernadzikowska made the acquaintance of Friedrich Salomo Krauss, the prominent, albeit controversial, Balkan ethnographer, she wrote to Đorđević. He replied positively:

[...] So, he [Krauss] has started writing to you. Wait, this is just the beginning. He is going to request more services. I know him quite well. I cannot complain about him. I have always been on good terms with him.

Did Đorđević arrange her introduction to Krauss? We do not know, but it is clear that he approved of their collaboration. It did not take long for Krauss, who appeared to admire

her deeply, to invite Belović-Bernadzikowska to contribute to *Anthropophyteia*. It was Đorđević who proposed a pseudonym, Ljuba T. Daničić, for those articles.

Why was a pseudonym necessary, especially for a woman who craved recognition? It is difficult to answer this question, and I can only surmise that it was the deeply controversial status of *Anthropophyteia* that prompted this. For Belović-Bernadzikowska, who also wished to present herself as a reliable informant and a proper literary figure, to publish in a journal considered somewhat pornographic was a risk. But by 1909 Jelica was growing bolder; she did not have much to lose from her detractors in Zagreb and Sarajevo.

Friedrich Salomo Krauss and *Anthropophyteia*

Friedrich Salomo Krauss had been one of the earliest ethnographers in the territories of Bosnia and Herzegovina. Born in Slovenia and educated in Vienna, in 1885 Krauss was commissioned by the Viennese anthropological society to travel to Bosnia and conduct research on the local populations. To the Viennese, Bosnia presented a rare opportunity to observe primitive cultures very close to home. This was part of the colonizing rhetoric that accompanied most discussions of the Austrian civilizing mission in Bosnia after 1878.

Krauss's results were sensational. Among other things, he developed a questionnaire for use among the local populations – a strategy that became standard among successive generations of ethnographers. Krauss was also respected for his unconventional methods (he often traveled in disguise to disarm the locals). His work in Bosnia established his reputation in Vienna. Nevertheless, in 1889 his Habilitation at the University of Vienna was rejected, and he did not obtain the academic position he desired. Krauss blamed the anti-Semitic atmosphere in Vienna for his failure to advance.⁶ Krauss was highly respected but was never able to permeate the hermetic seal of Vienna's university world. He continued to collect extant versions of the epic gusle songs and advocated their elevation to textual evidence for insights into the Southern Slavic world. It seems clear that Jelica would have understood his feelings of being persecuted and perceived as an outsider. She was not a Jew, but she was a woman.

Over time, Krauss's outsider status led him in new directions. An avid follower of Freud's ideas, Krauss turned to collecting ribald jokes, obscenities, graffiti, and sexual myths to document the sexual habits of the Southern Slavs. But his interests in this topic were global. In the spirit of Freud, Krauss believed that insight into all the primitive sexual

practices across the globe would provide information about both the evolution of sexual mores and of humanity itself ultimately providing healing knowledge about sexual behavior.

This was a controversial proposition at the time, but Krauss treated the analysis of sexual practices as a scholarly endeavor, so in 1904 *Anthropophyteia* was established to that end. Access to the journal was limited, due to its sometimes prurient content (from the viewpoint of some observers). Indeed, Krauss and his contributors held nothing back in terms of both visual material and language, but all was done in a serious and scholarly manner. *Anthropophyteia* was, for its time, highly unusual but it had a range of scholars, including Freud on its masthead, and its scholarly backing was unimpeachable. But few women contributed to the journal.

Indeed, insofar as most serious and academic publications were edited by men, and given the inequality of education for women at the time (with notable exceptions), most women did not have the intellectual training to write in the academic world. This is certainly the subtext of Jelica's lament that she could not speak Latin. In addition, the explicitly sexual and often obscene content of *Anthropophyteia* might have compromised any woman who contributed. But Jelica was clearly pleased by the respect that Krauss accorded to her and ambitious enough to respond.

Starting in 1909, Belović-Bernadzikowska contributed a total of four articles to *Anthropophyteia*. All of them were written in German – the primary language of her childhood. For her, recognition in such a scholarly venue, whose supporters also included Frank Boas, was a scholarly coup. To be included in a journal published in the German Reich was sure to impress the locals in Zagreb and Belgrade. In addition, the payment for these articles was both generous and timely. The articles she wrote for Krauss do more than demonstrate her local knowledge; they serve to illustrate her personal evolution into a new, more emancipated woman.

Reinventions

But her articles in *Anthropophyteia*, when compared to her memoir (completed before or in 1909), provide a new picture of herself and her childhood. While Jelica had already spent much of her life involved with handicrafts and textile ornaments, here she reinvents and embellishes her life in ways that suit her new professional goals. We proceed with a discussion of three articles published from 1909 to 1913.

Article #1: “Erotische Einschläge in den Stickornamenten der Serben, Eine Folkloristische Studie“ Vol. VI, 1909.

Jelica’s title (trans: *Erotic Elements in Embroidery among the Serbs: A Folkloric Study*) was clearly crafted to appeal to the journal’s interests, but it was misleading. Where the reader might expect some new insights along the lines of a Freudian reading of symbols or explicit descriptions of erotic messages, Belović-Bernadzikowska remains more descriptive and comprehensive.

In Part I of the essay, she covers the happy motifs of love and affection. She assesses myriad forms of decorative needlework on shirts, skirts, belts, kerchiefs, caps, scarves, and bedding, writing, for example: “The pillow decorated with vines evokes erotic dreams, thus fulfilling its purpose.”⁷

She is particularly skillful in providing evidence of the use of ornament by invoking the folk songs of the Southern Slavs. In the round dance, a Slavonian embroideress sings:

Pillow, colorful with vine ornaments

What did you dream, dearest?

Your lover dreamed

That you were for his sake – hey!⁸

Using such literary comparisons, mostly derived from publications by either F. S. Krauss or the great early ethnographer Vuk Karadžić (whom she aspired to emulate), Jelica covers diverse ornamental motifs and symbols, emphasizing their heavy stylization and decoding the special indicators of spells, flirts, curses or love potions.

She peppers the narrative with precise descriptions: “this was told to me by an old woman in the village of __”, or “the young women of __ told me the following”, and so on. No doubt she included such declarations to give credibility to her comments and to establish her as a competent informant.

She dutifully records the various references to love in the language of flowers, particularly those stitched on a handkerchief or a small cloth given to a love interest. She describes, for example, the rose, the lily, and the carnation, but she refrains from explicit descriptions. The small embroidered cloth was apparently the most widespread token of affection among the illiterate population, the equivalent of the note, the postcard, or the

photograph, among city dwellers. Indeed the cloth was also a metaphor for unfaithfulness in the saying that “he was found holding an unknown cloth”.

In Part II of the essay Jelica describes more gruesome topics such as love potions and curses inflicted upon untrue lovers or unwanted husbands. She provides recipes for love amulets and potions involving excrement and the ashes of kittens and bats. Still, however, she remains ladylike; she does not permit herself to use the exact local language when explaining more unseemly matters. Here Krauss inserts an editorial footnote to excuse her delicacy:

One can generally say that the nomenclature of women’s language is much more chaste than that of men. Women love to express things in a flowery way, while men crudely go ahead.⁹

More revealing, however, are her remarks of self-disclosure regarding her gathering of evidence and her own development. The secret world of peasant women’s love potions and curses was not easy to enter. As an educated, middle class, city woman, Jelica had to work hard to gain the trust of her confidants. Like Krauss, she found an effective disguise: she posed.

I saw hundreds of these designs from all over and seldom did I find a young girl who did not understand their meaning. They do not like to talk about them; often joking and mistrustful, they give out false information when asked and it is not easy to gain insight into these sweet secrets. I found a proven way to soften their hearts however, and learned much: I pretended to be unlucky in love and therefore won their sympathy and hearts – meaning their help, in order to win happiness in love (which is) their highest aspiration. I spent endless hours and many nights with these often hot-blooded creatures, complaining about my imaginary suffering and sharing in theirs. In this way I learned the wonderfully beautiful national embroideries of the Southern Slavs [...].¹⁰

Jelica was proud of her ethnographic method – having taken her cue from the examples of men like Krauss or the British explorer Sir Richard Francis Burton, who had faked his way into Mecca.

This was not merely a pose, however. Jelica did not need to pretend about the pain of love, she knew of it first hand, for in Ključ, Janko had become unfaithful to her. Consider an episode from her memoir that describes her life in Ključ after her “retirement”:

I was looking forward to leaving Banja Luka (1902), filled with my enemies and bloodhounds – but Ključ was a genuine Siberia. A well-known “Strafstation” [penal station], and the people there were in accordance with that. The district chief was a drunkard, in a late stage of delirium tremens (one year after we had arrived, he was exiled from Bosnia); the doctor and the judge were insolent Jews, ripping off people and immoral “en gros”; the other bureaucrats were rude drunkards, the people of the lowest sort.

That company had a bad influence on Janko: he started drinking again. Moreover, the immoral women (wives of the judge [...], and the official [...]) had much influence on him, since they were frequenting small inns with men, satisfying the drunken demands of the gentlemen. They carried out their nasty craft without any decorum, and, on an occasion when I left for Zagreb for 14 days, they came to our house, to Janko, by themselves and uninvited. They were two elderly women without any shame, almost crazy about my Janko. He was the most handsome man in Ključ, and he had been faithful to me until then, but he was too weak to push them away entirely. That caused me so much sorrow. And he put a lot of effort to resist, poor man.¹¹

Jelica had first learned of her husband’s illness, *tabes dorsalis*, in 1898 – during her time of crisis involving Dlustuš. She was unaware of its link to syphilis at the time, however, and the diagnosis helped to explain her infertility in the first years of her marriage. Writing about it in her memoir, in 1898, she said:

One thing was a constant source of my sorrow: I had no hope of becoming a mother. I was physically healthy, although rather weak, and the specialist had said it was not my fault. My Janko was apparently healthy, but the fault was his. He had tabes! If a child had come to my life, I would have been so happy! It would have received all of my overflowing tenderness, and all my hopes would have been

channeled into it. The way I was, I was never completely happy or calm, because I had not become a mother.¹²

But later, in 1902, she blames Janko's unfaithfulness in Ključ for the worsening of his symptoms, although his degenerative condition would have developed either way. What is odd here is her distress at Janko's behavior, particularly given her long and public entanglement with Dlustuš before. We do not have enough evidence to know the inside of that marriage, however; but whatever she might have felt for Janko before was gone.

Those unsatisfied sexual affects had caused the appearance of one of the most horrible illnesses: he had spinal sclerosis (Tabes), which had been in him for 16 years, according to the court advisor Neusser in Vienna, and which might have been concealed for maybe 5-6 years more. One more trouble, in addition to all others. Oh, God, why did you put so much burden on my shoulders? I did not have anyone to talk to in Ključ [...].¹³

In any case, after the events of 1901 and 1902, she did not have to pretend very hard to present herself as a woman unlucky in love.

In another article she describes another set of inconveniences involving her husband. Although she has changed his character into that of a houseguest, rather than her husband, we encounter the charms and talismans of one of these "immoral women" in pursuit of an unrequited love.

There was, at this time, still a great chasm between Jelica's feelings toward sexual behaviors in her personal life (or Janko's) and among the women she studied. Her own sexual code is still naïve and deeply strict; but she idealizes the putative "Slavic Woman" and her capacity for sexual joy. Indeed, Jelica was dogged in her ambition to gain access to the secrets that linked embroidered work to the love and erotic charms of the Southern Slav. In her mind, the Southern Slavic woman was especially obsessed with matters of love and eroticism, something she wanted to bring, uncorrupted, back into the lives of modern women. Why?

In idealizing rural, folk life, Jelica had a romantic tendency to gloss over the past, to make it charming and naïve. This was consistent with the gendered nature of women's songs and poems themselves in the literature of the time. But at another level, Jelica is also troubled with the differential of power in the lives of rural women.

Patriarchy ruled the countryside, where women counted for little. Thus their world of flowered embroideries or magic potions concealed a harsh reality. She knew that the many of the Southern Slavic ornaments transcended the contemporary confessional divisions of women (Bosnian, Serb or Catholic); girls and women from all three confessions used many of the same designs. And in all three confessions the unmarried girls who practiced this embroidery shared one thing: an inability to exercise much control over a future husband and, with that, the entire trajectory of their lives. In the end, all girls lived in fear and hope; hope for the happy outcome of an unchosen fate.

Fear, deep fear, was the source of the love charms and incantations practiced by all women, for their most common shared fate was the potential of suffering at the hands of the men in their lives. What a waste of female intelligence and ability. Jelica recognized that in a world where the fate of young women was controlled by men, their best and highest hope was to be lucky in love and marriage. There were no other options for women in traditional societies. Hence the innumerable spells and charms for luck in love, to attract the eye of the desired mate, to strain against the implacable fate of marriage and motherhood (with all its perils) that awaited them all. What appeared to be a charming art form of decoration was also an earnest plea for luck in a hostile and unpredictable world.

Indeed, one of Jelica's greatest insights begins as she steps out of her scholarly posture – and begins to express empathy for her subjects. Despite their beauty, despite their scholarly significance – all of these ornamented objects – everything from hankies to shirts or pillows and blankets for the marriage bed, from curses and love potions to revenge potions for a lost love – these were all part of women's attempts to control an uncontrollable existence, a signpost of shared suffering in a world where women had no real say in their shared fates.

One thing we can see clearly: the hand that pulled the threads trembled with grief and sorrow, so that the soul that inspired the designs shook with horror of curses, frequent convulsive woes, and suppressed love-passion.¹⁴

This is a feminine move, perhaps, but Jelica's passion for ethical and social reform is gaining the upper hand. Despite her gender, Jelica's reinvention in her first article for Krauss established her as a rational and scholarly contributor to the journal. This recognition outside of Croatia and Bosnia was important to her – and the prompt payment from Germany gave her confidence as a recognized journalist in matters of women's domestic arts. Her subtexts,

however, reveal just how well she understood the plight of women in her world. Now she is close to the nub of the problem.

Article # 2: “Das Hemd in Glauben, Sitte und Brauch der Südslaven.”
Anthropophyteia, 7, 1910.

The second article, published in 1910, focuses on the myriad uses of the peasant shirt; that all-purpose, everyday garment, woven of linen and flax, which served as the basic article of clothing for both men and women in the countryside. Here Jelica includes both an extensive discussion of the shirt and this many occasions of use in the life cycle – marriage, birth, death, sleep, and work, and a description of the folktales and folk songs involving shirts and other articles of clothing.

But, more importantly, she begins with a fantasy involving her which reveals her methods of positioning herself as an expert.

The magical beliefs of my homeland encircled my childhood, just like the belief in ghosts, because our normally very reasonable nanny (Teresia Moslavac, the wife of a shoe maker in Osijek), used her hundreds of magical stories to awake and nourish them in me. The grisly spells of love and faithfulness that our “baba” (our name for the nanny) told us in the twilight in the kitchen often made my hair stand on end, but never made me truly fearful, just curious. I wanted to know more and more about the poetic magical place of Southern Slavic dreams of love and faithfulness. Without having any understanding of erotic love at the time, I found a great deal of pleasure in the revelations, and my good nanny never became too tired to tell me new, unheard stories – she also sang the most beautiful love songs that sprang from the Slavic heart.¹⁵

(55) Although I saw no magical creatures [as a child], I did see something. I gained pleasure in observing the folk ways, to which I remained true in my adult years. One of the richest sources of information about these ways can be gained through the study of the shirt in the beliefs of the Southern Slavs.

The shirt of the child, the bride, the young man and the old woman! [...] I learned very early how difficult it is to know the deepest and darkest feelings of a

people. But it was my baba who imparted this knowledge to me from the moment of my first swaddling, creating impressions that, by the time I was ten years old, were part of my consciousness.¹⁶

In these paragraphs, Jelica presents herself as a true insider to the folklore traditions of the Southern Slavs, seemingly swaddled in them from birth. This is a lie. Her memoir depicts a loveless home with an embittered mother. The dark and dank two-room cottage she shared with her mother and two siblings was set at the back of a courtyard behind her Grandfather's middle class home. They were rarely invited inside, and Jelica's account is one of endless spite and limited intellectual horizons. She did not discover any fairy stories until she learned to read on her own.

In constructing her idealized childhood, Jelica presents herself as part of the more cultured literary circles among Serbian women – such as the famous Savka Subotić, whom she admired deeply for several years before they met in Sarajevo in 1906. Subotić, an elderly lady of considerable social stature, left a great impression on Jelica, and the younger woman quickly established her as an “ideal” to emulate.

It was Subotić's characterization of an idealized Southern Slavic womanhood that Jelica took to heart. This was the aura Jelica wished to create for herself while she wrote on ethnographic topics. In admiring Subotić, Jelica placed herself in between the modern, outwardly motivated ideals of western feminism that emphasized equality with men and the more traditional “difference” feminism that emphasized the woman's unique biological function as a mother and guardian of the domestic flame. In her younger days, Jelica had a great deal of idealism about the woman's role from her Croat upbringing; and she easily transferred these feelings to a woman like Subotić. And the elder woman's fondness and acceptance meant the world to Jelica. But Jelica, less polished and far more needy than Subotić, was never able to reconcile her own feminine rage. Jelica faced deep contradictions in her growing feminism. She wanted full professional, legal and financial equality with men – alongside a world of genteel refinement, art, and high ideals.

And she was busily creating that latter feel in her own work. Consider this description of a group of women from the countryside around Ključ: here she showcases her skills as a reliable ethnographer in the household, a domain where men could not gain entry.

One summer day in Ključ, a group of women came to my home. There in the quiet room with the shades drawn, they showed me their shirts and quietly explained

their meanings, showing me their female and sexual symbolisms. I, in turn, showed them my collection of shirts and embroideries.¹⁷

The quiet intimacy of this domestic scene emphasizes one of her methods of gaining the trust of her informants. But the sexual symbolisms of the shirts she describes remain demure, involving themes of fertility, faithfulness, or love. But this story feels inconsistent with her earlier, negative descriptions of Ključ as a “genuine Siberia, a punishment”, filled with people of the lowest possible morals. What a contrast she presents. In her memoir she described Ključ as a barren place – where Janko had succumbed to the immoral behavior of his peers. Now she presents it as a genuine site of ethnographic research. Both accounts could be true; there is nothing to suggest that Jelica’s ethnographic research could not have occurred in the depressing environment she describes. Yet the spirit and tone of the two accounts could not be more different. Jelica presents herself as a noble-hearted ethnographer in the midst of general bureaucratic debauchery and the ruin of her husband. The gaps in the stories make the stakes for Jelica seem more urgent.

By the time she submitted her third article to Krauss in 1913, Jelica’s life had changed in another important way. Longing for a child of her own (as proof of her motherly instincts) and betrayed by Janko’s syphilis, she took matters into her own hands. In May 1910 she was a prominent authority for a Serbian Women’s Art exhibition held in Prague. That summer of 1910 she became pregnant, giving birth to a son in March 1911. The child was baptized as Janko’s and given the Polish name of Ladislaus, but it seems doubtful that Janko was the father – given not only his medical condition but also Jelica’s antipathy toward him. And Jelica, for her part, called the child by the Southern Slavic name of Vladimir (Vlado). Nothing was said. But Vlado’s birth testifies to several more changes in Jelica’s life that moved her toward more sexual emancipation than we might have expected.

It is likely that Jelica’s sexual evolution first began in Ključ, when she found Janko openly unfaithful to her. But, by 1909, as she is finishing her memoir, she is aware of the relationship between *tabes dorsalis* and syphilis.

I spat in [my husband’s] face yesterday. It is not enough that I suffer because of his illness, but I need to go through this as well. He knows well that he married me as a pure girl. He dragged his strength and health through the worst mud, and he has made both him and me infinitely miserable, without a word of regret [...].¹⁸

Now her anger was clear; she is not only enraged at his dishonesty coming into the marriage, but also about the consequences of a life with a man in a painful degenerative condition. She resents the fact that she did nothing to deserve this.

The social systems of both patriarchy and the middle class ideal of female innocence had dealt her (and many others) a cruel blow. Her personal circumstances were indicators of the growing need for social and sexual reform for both men and women. Thus, during the period when she was writing for Krauss, Jelica was reacting against the sexual double standard of her time. Her hatred of her husband grew and she was also compelled to re-examine the ideas of sexuality, eroticism, and love that had been forced upon her as a girl. This required a reassessment of the prudery of her upbringing and the ideals of sexual innocence she had been taught.

For many years, Jelica had been an advocate of education and greater opportunity for women. Her teaching career was infused with the ideals of creating a generation of educated women and she was confident about the ongoing and upward progress of women in Western Europe. She saw herself as an ambassador of that ideal to Bosnia and Herzegovina. Now, however, she begins to consider female emancipation in the sexual realm as well. She took matters into her own hands to gain the child she craved and she cast her net far and wide in pursuit of her reforming ideals.

Always the moralist, Jelica was now becoming a social critic. She was disgusted with the commonplace forms of marital infidelity she had seen among the officials in Sarajevo, which she regarded as another proof of the overall corruption of Bosnia's rulers. In her memoir, she described the debauchery of Austrian bureaucrats and the "institutional prostitution" of their wives:

Most married women in Sarajevo have "her men", i.e. someone (whom they change often) who buys her toilettes and gives her money for "groceries" and "tips". That is why even the highest of our officials are in huge debts. The huge salaries, huge bribes (they take) and large amounts they steal are not sufficient to cover the expenses of such a life. E.g. Hörman, Dlustuš and Trešćec owe a lot of money to the baker, butcher, greengrocer, etc., and people often sue them when they do not pay. They are not ashamed of that. And those people have the yearly income of 20.000 crowns, and above. And if only there were just a bit of love in those relationships! It is all about the base sexual lust toward this woman today, the other one tomorrow. What difference does it make then: night-shift waitresses or bureaucrats' wives! What is the

difference? Bigger change – nothing but that; but that includes larger expenses. It is quite clear that such men cannot be the objective bosses, true patriots, decent citizens and honest bureaucrats: public servants. That is why there is such a huge campaign against Serbs and *Srpska riječ*, because that magazine unmasked those people openly, stating their names, starting with Hörman and continuing with all others. So many people suffered from the revenge of those “powerful people”, losing their bread, service, money, etc. Allegedly [the rulers call them] “politisch verdächtig” (political suspects) – but in truth, just because of the personal revenge of those they told the truth about. That is what the cultural mission of Austria in Bosnia looks like: its price is immorality and the poisoned youth of my people. Before Austria came, there had been no immoral women and syphilis in Bosnia. Today, they both play the leading role here.¹⁹

Jelica writes a bitter indictment against not only middle class marriage and life among the higher circles of Sarajevo, but also against the entire tenor of Habsburg rule.

Her personal dilemma cut her to the core. She had been “good”. She had maintained her morality, (or so she believed) but to what end? A husband with syphilis who robbed her of motherhood? That was not a good bargain either. The notion of marriage as trade between the sexes was in need of re-thinking. Almost against her will, she is forced to conclude that the entire system of courtship and marriage is in need of radical change.

I find today’s men ridiculous, when they brag that they can “have nine women on each finger”! What a strange thing to brag about! Just as well, any woman that wants to pay could have ten men on each finger! Isn’t that trade exactly what is pitiful in today’s love life? Let me hear a man showing off with just one single selfless female love, with a love without trade, and yet strong, ecstatic, sweet. And, let me see a woman who has a lover (it does not have to be her husband) who does not give her anything but love, nothing more than what she gives to him; a lover who respects her after “having her”, and who is certain that she is honest without calculation and faithful without control (even though she could be unfaithful if she wanted to, because other men like her too). I will look at that couple with admiration, and I will believe that they love each other. But I do not know of any such couple from the people I know, whether it is a married couple or a couple of intelligent lovers. I do not know of one such couple!²⁰

Here Jelica states another emancipatory ideal for women (and men): a relationship of love between two equal and independent souls. A woman who, unfettered of pecuniary need or social mores, remains faithful, even when she could do otherwise “because other men like her, too”. A man who loves without expectation or control. Such a relationship, *even if it occurred outside of a conventional marriage*, was the best, most moral arrangement between a man and a woman.

That caveat, outside of marriage, is the watershed of her beliefs on sexuality. In this she upsets the conventions of her time. She has come a long way from the prudery of her childhood. She recasts sexual behavior in more modern terms and has dispensed with the romantic ideals of her girlhood.

Her emerging convictions on these matters find a quiet expression in another essay from *Antropophyteia*; this one published in 1913.

Article # 3 “Erotik und Skatologie in der südslavischen Küche” Vol X, 1913.

This article, with a distinctively unappetizing title, “Eroticism and Scatology in the Southern Slav Kitchen” covered the various magical symbols and ingredients by which practitioners (mostly women) in the countryside attempted to influence their fates. Such potions and practices were common in early modern Europe; a distinctive Balkan characteristic was that these traditions and remedies were still practiced in the countryside – despite the modernization processes introduced by the Habsburgs.

Once more, Jelica provides a treasure trove of old sayings, ethnographic techniques, and folk magic in search of the Slavic “soul”. And now she is more open to sexuality; eroticism is, to her, a manifestation of true Southern Slav nature. She does not condemn it, nor does she react prudishly to women’s attempt to secure pleasure in their marriage bed.

This is another confrontation with her own growth and identity; she is now prepared to admit to the power of sexual desire in a woman’s life. She is arguing in favor of acceptance of the erotic as part of the female (particularly the Slavic woman’s) core identity along with the proper education for girls. She has now accepted the latest scientific findings on female sexuality.

Here she repeats some of the familiar love potions and curses she has presented before, reminding her readers of the traditional curative or erotic power of certain herbs and

flowers. But her subtext is something altogether different – ‘Why’, she asks, ‘do women resort to magic and spells in matters of love at all?’

Her answer to that question is both empathetic and emancipatory. Women in the countryside are desperate for love because their lives are defined by the men who are their masters in all things. Women have no agency; they cannot choose their fates, and their gender dominates their destiny. The widespread misery of women in the countryside was something she could not ignore. Even as she attempted to praise their handiwork as a treasure trove of Slavic identity, she could also see the idiocy of rural life.

With no education, with no future, girls and women in the countryside were bound by magic in an attempt to influence their own lives. A spell for a good husband, or healthy children – with what else could a woman defend herself from the vagaries of life?

But the larger message of her analysis concerns the fundamental powerlessness of women who needed to resort to such measures. Their fate determined by the patriarchy of their culture and their subjection to the men in their lives, women were pressed to secure their private lives as best they could. Such was the plight of women in her homeland(s). In concluding her essay she describes magic as the expression of existential desperation:

“In all this we see the fundamental scream of a Woman – to be loved.” What other choice did the women of the Southern Slavic world have?

Conclusion

In the course of her life, Jelica was forced to reconcile her childish dreams with the reality of a world of male privilege. This was a costly learning process. In the period between her memoir composed from 1907 to 1909 and her articles in *Anthropophyteia*, written just a few years later, we see the failures and reinventions of Jelica’s career as a female ethnographer.

This essay has compared stories she told in both sets of writing. On the one hand, she gazed into the abyss of patriarchy, and experienced its horrors – despite her education – both in her career and marriage. On the other, she aspired to the genteel and refined life of the educated and refined lover of the Southern Slavic myths and fairy tales. Her struggle to gain a reputation as a serious-minded ethnographer forced her to navigate between these extremes. Her fairy tale world of nannies and nursery tales masked her experience in the underbrush of her surroundings. Such are the stories we tell to survive. In the end, she transcended some of

the more common sexual mores of her time to seek motherhood, perhaps erotic fulfillment, and perhaps love, from someone other than her husband. This radical step led her into new personal and public roles.

Jelica's prestige grew in the summer of 1913, with the publication of *Srpkinja*, the almanac of notable Serbian women which she helped to edit. In Sarajevo, the publication of such a collection, composed in Cyrillic, could only be regarded as highly suspect by the local authorities. At the time, it was further confirmation of her growing distance from the pro-Habsburg administrators of Bosnia, many of whom were her countrymen – Croats. But she was forging a new path.

With the death of her husband Janko in October 1913, Jelica finally gained a new measure of personal and financial freedom. A mother, a financially independent woman, a recognized journalist (at least outside of Bosnia) she was free to create her world as she saw fit; she now had that “room of her own” all female writers need.²¹

And so she charted a new course. Shortly after the death of Janko, she wrote to the Serb educator and women's rights activist Arkadije Varađanin in Novi Sad. The letter was long, and she informed him of Janko's death, her subsequent conversion to the Orthodox faith, and her plans to leave Sarajevo in the coming months. After “erecting a monument to her husband”, she wrote, she “had no plans to remain in Bosnia”.²²

Jelica knows what she is doing: she is ready for another reinvention and a new life. At the time of her letter, Varađanin was both the editor of *Ženski Svet* (Woman's World) and the secretary of *Matica srpska*. Jelica had known him for many years, no doubt, as she published other small articles in Novi Sad. Now she offers to sell her substantial collection of textiles to *Matica srpska* for a reduced price, and she suggests that the institution set up a small textile museum for her to curate there. She clearly hopes that Varađanin's influence can help her to leave Sarajevo. This was a sensible choice for a (now widowed) disaffected Croat, and pro-Serb woman. Although still within the Hungarian half of the Habsburg Empire, Novi Sad and *Matica srpska* had been a literary and cultural center for Serbs for many years; the town was far enough away from Jelica's enemies, the secret police, and her past in Sarajevo.

Jelica had made her choice: she had chosen a Serb path into the future. This final rejection of her Croat upbringing and religion marks the end of her first life as a patriotic and compliant Croat-Catholic woman. She had suffered numerous betrayals at the hands of the Croat patriots within the Austrian government; she had witnessed their injustice to Serbs and Muslims; and she had lost all of her youthful ideals. Whether her new sympathy with the ideal Slavic womanhood she saw among Serb feminists would last, she could not know. But she

was convinced of one thing: Austria should leave Bosnia. Since that was not happening; she chose to leave instead.

And this is the remarkable thing: Jelica, once a schoolteacher, was part of the system that created the youths of Young Bosnia and the resentful assassins of June 1914. She never met these students, but she, as an educated, literate observer in Bosnia, came to empathize with their cause in her own way. Her remarkable transformation away from the pro-Habsburg and Croat nationalism that shaped her young life is part of a larger discussion on the mutability of national identity in the region before 1914.

But Jelica's dreams were on borrowed time and the few months between Janko's death and the outbreak of war in August 1914 might have been among her happiest as she stood poised between past and future. In an unpublished article, Jelica described the evenings of gusle music in her Sarajevo garden before the war:

My Guslar, Niko Todorović, often came to my small quiet villa to sit under the apple tree and sing his songs. He often included some lyrical lines in his epic to predict the future fame and honor of my little Vlado or of myself:

A leader of women, learned and known the world over
Within her city there is no one to compare with her
May God forgive all her sins,
And guarantee her a place in His paradise!²³

Jelica's idyll did not last. The assassination of Archduke Franz Ferdinand on June 28, 1914 caused riots in Sarajevo that affected many of her Serb friends; the unrest that ensued made it impossible for her to relocate. One year later, Jelica and her son were evacuated to Osijek; they did not return to Sarajevo until January 1918.

At the end of the war Jelica lost her financial security, her pensions, and Janko's inheritance in the collapse of the Dual Monarchy. At 49 years old she was forced to begin again – reinstated as a teacher in Sarajevo in service of the new Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. But that is another story.

¹ My thanks to Aleksandar Gašić, Kemal Abdić and Dijana Hadžiahmetović for their help in translation of Jelica Belović-Bernadzikowska (Ljuba T. Daničić), *Memoari* (Historijski arhiv Sarajevo: Privatna zbirka, O-Bj-86-17) [Hereafter cited as *Memoir*], and other sources.

The author wishes to thank Point Loma Nazarene University Research and Special Projects (RASP) program for its support for travel and other aspects of research on this topic from 2005 to 2016.

I also wish to thank Prof. Biljana Dojčinović and the scholars at the University of Belgrade for the opportunity to present an earlier version of this project at the University of Belgrade in November 2016.

² Ljuboje Dlustuš (1850–1921). Born in Croatia, Dlustuš was a schoolteacher before relocating to Bosnia and Herzegovina, where he eventually became Minister of Education for the occupied territories. He retired and returned to Osijek in 1910.

In her memoir, Jelica writes that he first wrote to her in 1894; they exchanged letters for more than one year before she accepted a teaching position in Bosnia. “And those letters were encouraging that belief in a new and enchanting way. They were written by a man who was more highly educated than any of my other male acquaintances. Then: his poetical tone, a tone of a fatherly friend, a tone of idealism – all that had captivated me. He was sending me many books and pedagogical magazines. Every two or three days, I received something from the Government advisor Ljuboje Dlustuš, “to the excellent writer, Jelica Belović”. No wonder I believed that he was my charming “prince”, who was meant to save the princess from her curse and misfortune one mystical night.” [*Memoir*, sections 264–65]

It seems clear that Dlustuš admired her and probably became deeply infatuated with her; and she with him. But Jelica’s memoir does not reveal the depth of their intimacy.

³ Letters and complaints about her difficulties in Banja Luka are as follows: ABiHPräs. 1901:32.968, 3011901, 1901: 21.555. For the diagnosis of “hysteria”, see ABiH 1902; 199150

⁴ Jelica Belović-Bernadzikowska, *Leksikon: Građa za tehnološki rječnik ručnog rada (Materialien für ein technologisches Wörterbuch der Handarbeiten, Beilage zum Školski vijesnik)*. Im Auftrag der bosn. Herzogl.Landesregierung Sarajevo, 1898–1906.

⁵ Serbian National Library. Letter from JBB to Tihomir Đorđević; dated 13 August 1902.

My thanks to Maša Miloradović, Head of Special Collections of the Serbian National Library for finding this letter.

⁶ For Krauss, see Raymond L. Burt, *F.S. Krauss (1859–1938) Selbstzeugnisse und Materialien zur Bibliographie des Volkskundlers, Literaten und Sexualforschers*. 1990.

Christoph Daxelmüller, „Friedrich Salomo Krauss (Salomon Friedrich Kraus(s) (1859-1938)“. In: *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20 Jahrhunderts*, Wolfgang Jackobeit (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1994) S.461–476.

⁷ “Der Polster mit den gestickten Rankenornamenten rief erotische Träume hervor. So erfüllte er seinen gewollten Zweck”, “ Erotische Einschläge”, in *Antropophyteia* (1909), 65.

⁸ Im Regien singt eine Stickerin in Slavien:

*Poster bunt mit Rankenzier;
Was hat, Liebster, dir geträumt?
Deinem Liebsten hat geträumt,
daß du ihm zuwillen warst, hei!*

In: “ Erotische Einschläge”, *Antropophyteia* (1909), 66.

⁹ In an effort to explain Jelica’s choice of words, Krauss writes: “Mann kann auch sagen, daß die Nomenklatur der Frauensprache durchwegs züchtiger ist als die der Männerwelt. Frauen lieben es, sich verblümt auszudrücken, won der Mann großschlchtig darauf los geht.” “ Erotische Einschläge”, in *Antropophyteia* (10) (1909), 80.

¹⁰ Ich sah zu hunderten solcher Muster [...] und fand selten ein Mädchen, das die geheime Liebesprache solcher Botschaften nicht verstünde. Sie sprechen nicht gerne davon, geben euch zum Scherz und aus Mißtrauen oft falsche Auskunft, wenn man sie darüber befragt und es ist nicht leicht, in diese süßen Geheimnisse Einsicht zu bekommen. Ich fand aber ein probates Mittel um ihre Herzen zu erweichen und so erfuhr ich vieles: ich stellte mich selber unglücklich in der Liebe und gewann so ihr Mitleid und ihre Herzen, d.h. ihre Hilfe, um wieder Glück in der Liebe zu erlangen; das Höchste das sie kennen. Endlose Stunden und viele Nächte verbrachte ich mit diesen oft heißblütigen Geschöpfen, ihnen mein imagines Leid klagend und zum Trost das ihrige teilend. So lernte ich die

wunderbar schönen Nationalstickerein der Südslaven kennen [...]” “Erotische Einschläge”, in *Antropophyteia* (1909), pp 86–86.

¹¹ *Memoir*, 346. [see above]

¹² *Ibid.*, 304.

¹³ *Ibid.*, 348.

¹⁴ Eines ersieht man sicherlich: daß die Hand, die sie ausgezogen, vor Gram und Leid gezittert, daß die Seele, die sie inspirierte, vor Grauen vor Verwünschungen, vor häufigem krampfhaftem Weh und zurückgedrangter Liebeleidenschaft gebebt hat. “Das Hemd in Glauben, Sitte und Brauch der Südslaven”, in *Antropophyteia* 7 (1910) 54-125, 77.

¹⁵ Ljuba T. Daničić, “Das Hemd in Glauben, Sitte und Brauch der Südslaven” in *Antropophyteia* 7 (1910) 54–125, p. 54.

¹⁶ *Ibid.*, 55.

¹⁷ *Ibid.*, 99.

¹⁸ *Memoir*, 389.

¹⁹ *Ibid.*, 405.

²⁰ *Ibid.*, 406.

²¹ Sonja Dujmovic, „Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske Sopstvene sobe“, in *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1913*, uredio Zijad Šehić (Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011), 481–502.

²² Matica srpska, Letters of Jelica Belović-Bernadžikowska: MS 15.682 (dated October 1913). My special thanks to Ognjen Karinović of Matica srpska for his assistance in the letter archive. My thanks also to Katarina Radisavljević, Museum of Vojvodina, Novi Sad, for her help in access to the legacy of Jelica Belović-Bernadžikowska.

²³ UCLA Special Collections 996, FS Krauss Collection Box 1, SLAVENART, Folder 10. Neunter Beitrag. Der Guslar von Jelica Belović-Bernadžikowska; handwritten manuscript.

Literature:

Belović-Bernadzikowska, Jelica. "Der Guslar", UCLA Special Collections 996, FS Krauss Collection Box 1, SLAVENART, Folder 10. Neunter Beitrag [manuscript].

Belović-Bernadzikowska, Jelica (Ljuba T. Daničić). *Memoari*. Historijski arhiv Sarajevo: Privatna zbirka, O-Bj-86-17.

Belović-Bernadzikowska, Jelica. *Leksikon: Građa za tehnološki rječnik ručnog rada. (Materialien für ein technologisches Wörterbuch der Handarbeiten, Beilage zum Školski vijesnik.)* Sarajevo, 1898–1906.

Belović-Bernadzikowska, Jelica. *Letters*. ABiHPräs. 1901:32.968, 3011901, 1901: 21.555; ABiH 1902; 199150 [manuscript].

Belović-Bernadzikowska, Jelica. "Erotische Einschläge", *Antropophyteia* 10 (1909).

Belović-Bernadzikowska, Jelica. *Letters of Jelica Belović-Bernadzikowska*. Matica srpska: MS 15.682 [manuscript].

Belović-Bernadžikowska, Jelica. „Pismo Tihomiru Đorđeviću“, Narodna biblioteka Srbije. TBP 6264/51/1 [manuscript].

Burt, L. Raymond. *F.S. Krauss (1859–1938) Selbstzeugnisse und Materialien zur Bibliographie des Volkskundlers, Literaten und Sexualforschers*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990.

Daničić, T. Ljuba. "Das Hemd in Glauben, Sitte und Brauch der Südslaven", *Antropophyteia* 7 (1910), 54–125.

Daxelmüller, Christoph. „Friedrich Salomo Krauss (Salomon Friedrich Kraus(s) (1859–1938)“. In: *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Wolfgang Jackobeit. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1994. S.461-476.

Dujmovic, Sonja. „Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske Sopstvene sobe“, u *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1913*, uredio Zijad Šehić, 481–502. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011.

Преображаји: Етнографски заокрет Јелице Беловић-Бернациковске

Живот и дело Јелице Беловић-Бернациковске пружају значајан увид у околности под којима су се развијали нови видови женских професија на почетку двадесетог века. Њен обиман објављени опус надилазио је категорије педагогије, друштвеног коментаторства, феминизма и етнографије, те се појављивао у различитим облицима, од књижевне прозе до академских текстова. Овај есеј бави се кратким периодом у животу Беловић-Бернациковске – временом између 1902. и 1914. године, у коме се она, као приватна и јавна личност, из учитељице у школама Босне и Херцеговине успешно преобразила у уважену етнографкињу и стручњака у области текстила. То није био својевољан преображај; на нову каријеру била је приморана 1902, када ју је покрајинска влада отпустила са радног места учитељице. Тема овог есеја јесте начин на који је успела да се професионално преобрази, али и њен пролазак кроз личне и политичке промене – укључујући и то што је одбацила свој изворни хрватски патриотизам, гајећи све веће симпатије према српском народу. За ове преображаје било је потребно неколико година, али се важан путоказ њеног растућег успеха указао 1909. Тада је почела да пише за научни (премда контроверзни) часопис на немачком језику под називом *Anthropophyteia*, који је публикувао истакнути балкански етнограф и сексолог Фридрих Саломо Краус. Уз све већи углед изван словенских земаља, Јелица је била на добром путу да постане академски и научно призната, за чиме је жудела. У једном периоду се надала да ће пробити родне баријере које су спутавале јужнословенске ауторке.

Кључне речи: преображај, Јелица Беловић-Бернациковска, етнографија, еманципација, сексологија

***Гимназијски тренутак* Гордане Р. Тодоровић**

Гимназијски тренутак је прва збирка песама Гордане Р. Тодоровић (1933–1979), заборављене српске песникиње која је стварала у периоду неосимболизма и неовизантизма оставивши иза себе три стотине песама и хиљаду неологизама. Збирка је објављена 1954. године у *Новом поколењу* и овећана *Бранковом наградом* наредне године. Прегледом рецепције дела у времену настанка и (пост)структуралистичком анализом збирке, одређењем тематско-мотивских кругова, лирског субјекта, стиха, строфе и риме, те освртом на неологизме, овај рад преиспитује појаву *Гимназијског тренутка* у српској поезији, значај и вредност ове збирке у стваралаштву Гордане Р. Тодоровић и у историји српске књижевности.

Кључне речи: Гордана Р. Тодоровић, *Гимназијски тренутак*, рецепција, структура, неологизми

I

Гордана (Радомир) Тодоровић рођена је 6. октобра 1933. у селу Драјинац у источној Србији одакле је са мајком, након погибије оца у Другом светском рату, отишла пут Параћина, Бијељине и Ниша. У Нишу је завршила гимназију, а од 1953. године живела је у Београду. Била је чланица Удружења књижевника Србије и једна од најпознатијих песникиња тадашњице. Ова угледна сарадница бројних листова, часописа и новина, за живота је објавила четири збирке песама: *Гимназијски тренутак* (Ново поколење, 1954), *Сунце* (Нолит, 1959), *Срце завичаја* (Нолит, 1965) и *Поносно класје* (Нолит, 1979). Преминула је 22. августа 1979. у свом стану после дуге болести.

Након њене смрти, *Нолит* је објавио књигу изабраних песама (*Изабране песме*, 1984), да би се тек четрдесет година касније појавила из штампе њена пета збирка песама *Цркүти јутара* (прир. Јован Младеновић, 2016) из архива издавачких предузећа у Нишу.

Публиковањем *Сабраних дела* у три тома (прир. М. Миленковић) под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије у области издаваштва капиталних дела савремене српске књижевности (2018) као и збирком песама *Живети због песме* (Сабране песме из *Књижевних новина*

1974–1978) – прир. М. Миленковић (2019), изнова је скренута пажња научне и књижевне јавности на лик и дело ове неправедно скрајнуте и заборављене песникиње.

Гордана Тодоровић прве песме објављује као нишка гимназијалка и то у београдском *Полету* (1950), а потом се читаоци с њеном поезијом упознају на странама *Сведочанстава*, *Летописа Матице српске* и *Књижевности*. Песме публиковане у овим часописима објављене су у првенцу, *Гимназијском тренутку*, а с обзиром на то да је знатно касније утврђено место становања Гордане Тодоровић у Нишу, данас са сигурношћу можемо тврдити да је рукопис настао у Кочићевој улици бр. 7 у овом граду, у чувеној Београд-мали.

Гордана Тодоровић у време када је писала *Гимназијски тренутак* (око 1950. године).
Из приватног архива Стојанке Оробабић

II

Године 1954. издавачко предузеће *Ново поколење* из Београда покренуло је библиотеку *Трагови* и објавило четири првенца – збирке песама: *Гимназијски тренутак* Гордане Тодоровић, *Дневник о Улису* Јована Христића, *Крик је само*

тишина Ирене Вркљан и *Позив године* Велимира Лукића. Танасије Младеновић описује ова издања као „...четири плакете четири млада лиричара различитог темперамента и лирских интензитета, различите снаге талента. Вероватно и различитих, мада приближно истих, година. И различитих, али и у много чему сличних поетских преокупација и поетских резултата.“¹

На овакав послератни потез буђења младих песника одазвало се неколико књижевних критичара доносећи први критички суд о њиховој поезији:

Четири нова имена се први пут огледају у књижевности. Четири младе личности (сваки у својој књижици на по тридесетак страница), иступају пред јавност у жељи да нам прикажу своје прве кораке по тешком и мукотрпном путу уметности, по коме до циља стижу само најјачи. Свако дебитовање има дражи, побуђује интерес, наде и ишчекивања. Шта ће нам донети млади људи који су до недавна своју прву страст за уметношћу исписивали у својим школским свескама: у слободним часовима, за време школског распуста, за време одмора, или кришом, за време неког предавања које их је мање интересовало?²

Те 1954. године, на страницама књижевних листова и часописа поводом овог квартета младих објављени су књижевни прикази познатих и значајних критичара наше књижевности: Борислава Михаиловића Михиза, Предрага Палавестре, Милосава Мирковића, Стевана Раичковића, Танасија Младеновића, Миодрага Максимовића, Бранка Пеића, Драгише Витошевића и Саше Вареша. С обзиром на то да је ова едиција побудила пажњу читалачке публике, наредне, 1955. године, *Бранкова награда* отишла је у руке једном наслову лирске плакете младих *Новог поколења* – збирци *Гимназијски тренутак* Гордане Тодоровић.³

У овом четворокружју име Гордане Тодоровић је име песникиње која се претходно представила и својој завичајној нишкој средини у ђачкој Литерарној дружини *Његош*, али и у часописима у земљи, стога Палавестра најављује њену појаву речима:

У први мах, чим сам добио у руке ову малу и неугледну књижицу Гордане Тодоровић, доста дуго очекивану, јер је она обећавала, колико толико, нешто занимљиво и племенито, одмах сам се ни сам не знајући

зашто, сетио онога њеног света, болешљивог и суровог, света који личи на рани пролећни дан, ведар, а хладан, пун блата и црних бодљикавих грана, света једне пролазности и једне уобразиље. Она је песник, млад и још врло невешт, али темељит и одважан, а ипак код ње има нечега што није само гимназијски тренутак, луцидан или горак, већ и једна стармала, прерано сазрела свест о животу, свест помало изопачена, бизарна и обузета ко зна зашто, комплексом ниже вредности не толико саме себе, – те свести – колико читавог оног живота, оних малих и крупних ствари, детаља и детаљчића, у којима живи та млада песникиња. То је тражење, то је дуг нечему рано схваћеном, а непроживљеном до дна, то је, у неку руку, можда, и сасвим обична поза, подсвесна и нехотична, али свеједно све то обећава далеко више него заједно читаво друштво у коме се појавила.⁴

Једна од најцитиранијих фраза која је обележила песнички опус Гордане Тодоровић јесте да је ова песникиња „загонетка наше поезије“. Управо је ово истргнути сегмент из контекста књижевног приказа Борислава Михаиловића Михиза чији се осврт на поезију квартета младих нашао на страницама *НИН*-а 1954. године. Гордана Тодоровић представља загонетку за Михиза, јер

[...] најмање припада овој групи песника. Врло даровита ван икакве сумње, остајући и фактуром и тематиком у традицијама наше недавне поезије, она је песничка личност сва полегла по овом нашем језику да у њему тражи и да у њему нађе. Конвенционална у великој мери својом тематиком, она је ипак песничком авантуром коју је преузела успела да остане личност можда више но други песници ове плејаде.⁵

У свом тексту, говорећи о Гордани Тодоровић, Михиз истиче њено завереништво језику и природи које спречава утопију саме поезије, те њено губљење у мору већ виђених ратних и поратних тема и нетранспонованих аутобиографских трагова. Он сматра да „њена вибрантно витоперена реч доведена до једне опасне авантуре, и њен 'пут у цвеће' друкчији не само од Десанке Максимовић већ друкчији од свих наших плитких пантеистичких пејзажиста, дају њеним стиховима један мирис, елан и снагу.“⁶

Иновативност у језичком изразу и садржајима, коју је још Бранко Миљковић запазио у гимназији у Нишу,⁷ доноси позитивну оцену *Гимназијског тренутка*. Критичари истичу њен језички сензибилитет као доминантну вредност поезије која је пред читаоцима:

[...] њена чудна и особита природа оригинална и стваралачка, тражи одушка у стиховима, карактеристичном творачком грађењу нових речи и кованица које се појављују скоро у свакој њеној строфи. Њена поезија развила се из наше традиционалне поезије романтичарских заноса, идиле пејзажа и рада. Иако тематски и формално није нова, она неоспорно означава један развој – већ сама њена језичка трагања чине њене стихове вредним пажње и заслужују посебну анализу.⁸

Танасије Младеновић сматра да је вербализам Гордане Тодоровић потенцијална опасност и сметња у њеном даљем песничком развоју (*Политика*, 18. јун 1954), слично ономе што је још 1953. истакао Зоран Мишић у свом тексту *Певање и мишљење*: „модерни барок“ Гордане Тодоровић „знак је недостатка дубљег унутрашњег садржаја и песникове неспремности да зарони у суштинске проблеме епохе“.⁹

Најгласнији у похвалама, али и покудама четири млада гласа јесте Раичковић, који издваја *Гимназијски тренутак* из овог квартета наглашавајући:

Изузетак збирке Гордане Тодоровић *Гимназијски тренутак* је јасан на први поглед. Гордана Тодоровић, полазећи од својих личних доживљаја, снажним замахом и чудним али својим језиком, донијела је у својој невеликој збирци један свијет који је њен у толикој мјери, да се просто представља као лирска биографија свог аутора. Сва у ватри саопштавања, Гордана Тодоровић кроз све песме провлачи једну меланхоличну, али не сентименталну исповјест свог дјетињства. Локална у мотивима, актуелна у захватању и третирању лирске материје, она је наш пјесник, један могући глас нашег поднебља. Језик ове песникиње, свој, али подгријеван у кованицама искуством Лазе Костића, у лексичком смислу – Оскаром Давичом, неминовно изискује да буде чистији, мирнији и јаснији. Дебитовање Гордане Тодоровић збирком *Гимназијски тренутак* унијело

је у нашу савремену књижевност једну скоро оформљену пјесничку личност и један значајан лирски таленат.¹⁰

Више критикована него хваљена, збирка *Гимназијски тренутак* издвојила се из квартета младих посебношћу израза и наредне године понела је *Бранкову награду* као најбољи првенац објављен у 1954. години. Верујемо да је овоме допринео суд Драгише Витошевића:

Гордана Тодоровић приличан део своје оригиналности дугује својој лингвистичкој смелости и инвентивности. Питање језика и богаћење песничког језика поставио је пркосно још Бранко Радичевић, када је 'певнуо': 'Леп је зоре осмејак! Леп је дана огрејак!' наш увек драги Бранко, кога је тек што се помолио као 'у мору врлетак' пресекала 'Смртца', па нам је остао само једна блистава 'Зора без осванка'. Али (и у том смислу!) пример и путоказ, којим се пошло, ишло и иде. Поезија Гордане Тодоровић не би искључивала у извесним ширим видовима једно ласкаво упоређење са Бранком. Језик је њен пролећно свеж, млад и зелен, са нечим позајмљеним од јабланова крај Нишаве. Нове њене речи су изненађујуће лепоте и звонкости јер су, поред све смелости, 'од народније ријечи и по својству народног језика' (Вук, 1845. године).¹¹

Вербализам и језичко иступање Гордане Тодоровић књижевни критичари су видели као мач с две оштрице. Стога, пут којим ће песникиња наставити за њих је остао нејасан: „Ношена за сада само својом даровитошћу, која је у уметности увек била и остала само предуслов, Гордана Тодоровић је данас загонетка наше поезије.“¹² Прошло је више од пола деценије како је Михиз оставио пророчки суд о поезији Гордане Тодоровић. Она ће и касније у својим збиркама остати недокучива, недовољно пажљива и недовољно марљива, што се да уочити у напрегнутом изразу и честом грађењу нових речи пре свега у *Сунцу*, збирци објављеној пет година након *Гимназијског тренутка*.

III

Збирка песама *Гимназијски тренутак* Гордане Тодоровић садржи двадесет и пет песама и поему „Живот“. Збирка није подељена на циклусе.

Ова књига слика је ратног детињства и послератне гимназијске младости. Отуда песме јесу о оцу и мајци, друговима и другарицама из школске клупе, о борцима, радницима, свима онима којима „не треба песма/ и чудо траве избујале из жучи/ од њих сам песму узела, да песник будем,/ срце им бије о зидове стана, док учим“ („Нежност“).¹³

Гимназијски тренутак како се самим насловом сугерише ухваћен је и заустављен тренутак живота једне гимназијалке у коме се реминисценције нижу као покушај артикулације сурове стварности, проживљене и доживљене.

Песма која отвара збирку насловљена „Душанки из мог разреда“ индиректно указује на посвету и намену песме у оквиру које се ћутање и пријатељство појављују као подређени мотиви. Песникиња преузима на себе, да кроз своју песму, „изрекне“ оно о чему Душанка ћути:

...И она ћути, јер имала би изрећи,
можда шапнути, то што и мајске латице.
Крикну птице што се на багрему љуљају,
а она своје нема коме изрећи. —

Јер све од дојке мајчине слаткомлеке
земљу јој рођену породица заклања.
Ко њиву безбиле боли неурађено
девојку младости од радости далеке.

(„Душанки из мог разреда“)

У наредној песми збирке „Са Надом у нишком возу“, мотив пријатељства које се рађа из страдања, слично претходној песми, продубљен је конкретизацијом *настанка песме*: „...и стиснутом шаком дала ми песму,/ која личи на све скривене песме,/ на све јауке из устајалих ћутања“. Седам песама у збирци у наслову садржи формално одређење: „Песма једне железничке чистачице“, „Песма мог дисања“, „Песма против самоубиства“, „Песма очију“, „Онима који не воле песме“, „Песма песама“ и „Једна мала гимназијска песма“. Имајући у виду конструкције у којима се мотив песме појављује у стиховима ових и свих осталих песама у збирци, уочавамо да овде није реч о именовану формалног обележја песме, већ песникиња упућује на функцију „песме“. Основна

и главна функција песме јесте да „изрекне“ тешку судбину оних који су занемели пред ратним страдањима и нечовештвом друштва у којем живе. „Песма једне железничке чистачице“ потенцира радничку улогу лирског субјекта, сведочећи о тешком положају раднице:

Ох, моја песма, ко може јаснооко изрећи њу,
овај цвет од капљица крви на мојим уснама,
[...]
Ја сам и почела као чистачица упљуваног перона,
да би моја кћи морала да напише најлепше песме.
Ја сам и почела своју песму стављајући ђубре на његово место.

(„Песма једне железничке чистачице“)

Основна функција песме, према стиховима *Гимназијског тренутка*, јесте да пренесе читаоцу оно што је само по себи већ песма, а то је живот. Са друге стране, пред неминовношћу човековог удеса и усуда у песми „Поздрав у писму“ у којој се лирски субјекат обраћа „Пави, слепој девојци“, изражен је осећај жаљења „што може човек човеку дати једино малу песму“ и ништа више од тога. Песмом се могу изрећи своја осећања, а не само удес других људи: „Али се сећам предвечерја/ – да ли да ћутим, или два бола/ Да кажем песмом, сенком срца?“ („Ви, са којима чекам септембар...“). Мотив песме и песника јављају се на различитим нивоима од којих у неким стиховима уочавамо и ниво поређења: „веће песникиње нема од радничке девојке“ („Радница која би писала“) и „Ја имам лепших песама...“ („Одговор борцу“).

Можемо издвојити песме у којима се тематски и идејно продубљује мотив поезије у корелацији са мотивом живота радника или ратника. Овде спадају наслови: „Одговор борцу“, „Нежност“, „Песма мог дусања“, „Песма очију“ и „Ако то кога занима“. Све наведене песме имају и сличан начин грађења. Строфе песама „Одговор борцу“, „Песма мог дусања“ и „Ако то кога занима“ почињу анафорама: „Ја имам лепших песама...“, „Ево:“ и „Ако кога занима“. Након оваквог увода следи оно на шта, кроз целу своју збирку, упућује песникиња, само сада конкретизовано и именовано:

Ја имам лепших песама... како ми отац младићем

лепотовао, гарда га узео – да крцка двору лешнике,

[...]

Ја имам лепших песама... како ми мајка девојком
у кошуљи је послата у свет по хлеб и сунчевље...

(Одговор борцу)

Ево: жена чије дојка никад није увирала у уста,

[...]

Ево: девојка, стиснута сенка између мајчаних очију,

[...]

Ево: радник који целим животом поздравља овај дан,

[...]

Ево: музичар трепери јабланичким мелодијама,

[...]

Ево: тешко је изрећи песму шеснаест милиона песника...

(„Песма мог дусања“)

„Шеснаест милиона песника“ то су: жене, девојке, радници, борци, очеви и мајке. Њихову песму је „тешко“ изрећи. Предлогом „ево“ указано је на њих. Стиче се утисак да Гордана Тодоровић само предлаже „песму“ тих обичних људи и у том напору да некога убеди да је то права песма, она конструише своје стихове и исписује песме *Гимназијског тренутка*. У песми „Ако то кога занима“ чије су строфе отворене анафором „Ако кога занима“, карактеризацијом станара једног „кокошијег дворишта“ где живе: газда пинтер (ратни профитер), официрка и „туберкулозни човек звани Здравко“, сачињен је круг људи око собичка песникиње која ће у улози лирског субјекта проговорити о себи:

Ако кога занима, ја сам се у росном собичку уцветала у песме,
јер су у мојим птичјим јутрима тињале очи свих оних људи
који су прошли поред мене застрвени својим трепавицама
док моје име још нико „важан“ није оловно прославио.

(„Ако то кога занима“)

И песма „Нежност“ почиње набрајањем оних од којих је лирски субјекат – песникиња преузела песму:

Ливац са децом голом ко снежне гране
што лив свој воли као да топи сунце,
и дневно макар једини звездан тренутак
однесе душом у лице улице радне;

у граду сељанка јака без трунке земље,
струка поивелог, с дететом малим ко капља,
којој муж ложач побеже локомотивом
из швапског шлема у људску шуму – бакљу;

и тако даље... њима не треба песма
и чудо траве избујале из жучи,
од њих сам песму узела, да песник будем,
срце им бије о зидове стана док учим.

[...]

Да знаш, песма је ова – нежност наша радничка...

[...]

Ово је столетна радничка нежност стрњена,
она ће благо спламити разлике кржаве,
ја бих и попила сребрни облак у пејзажу најлепшем,
ал' су ми очи од радничких песама дрхтаве...

(„Нежност“)

Ако смо у „Песми једне железничке чистачице“ чули глас мајке песникиње, „Песма очију“ је лирски тренутак песникиње и оца. Овде сазнајемо о функцији прве написане песме: „Тада сам ишла ка једанаестој години и уплела у вितिце прву песму./ Она је била једнолична као бублање ратне локомотиве./ Али

је била за ослободиоце – али сам цветом затрпала оца.“ „Песма очију“ је комплементарна песми „Песма једне железничке чистачице“, јер садржи аутобиографске елементе. Песникиња је у споменутих тематским оквирима успела да објективно сагледа функцију уметности (у овом случају поезије) као и свој однос према поезији, писању и самом животу.

Последњи тематско-мотивски циклус у којем налазимо мотив песме, разликује се од претходно наведених по већем уделу субјективног доживљаја стварности. Овај корпус песама сачињавају: „Свим радним деоницама (1950)“, „Онима који не воле песме“, „Песма песама“, „Једна мала гимназијска песма“, „Срце“ и „Обичне речи“. Песма „Свим радним деоницама“ конструисана је на контрасту беспослице лирског субјекта и марљивости радника вршњака на радној акцији. Повод за њен настанак и обраду овог мотива јесте потреба да се песмом славе имена радника, иако је то могло бити још на Јастрепцу, у доколици: „ја нисам строфом тада славила ваша имена,/ јер ситом је човеку душа празна“. Емоција лирског „ја“ доминира и у другим песмама: „Ал сита сам својих песама“ („Песма песама“), „А мене задржава/ срце што захтева песму на себе налик.“ („Срце“), „и онда, тражи ме у песмама, љубавним као из кљуна,/ (јер свачије су песме на свету како било љубавне)“ („Обичне речи“).

Поема „Живот“ затвара збирку песама *Гимназијски тренутак*. Састоји се из седам нумерисаних делова. Овде је обрађена тема живота једне жене са јасном оквирном поруком да је живот сам по себи песма. Управо оно са чиме се читалац сретао у свим претходним песмама ове збирке. У поеми „Живот“ један стих доказује ову поруку, стих по којем је живот једне жене „песма изгрижена зубима“. Наративним елементима извршена је компарација и указано на јасну спрегу коју потенцира Гордана Тодоровић, а коју можемо показати шемом: Живот = Радост = Песма. Свака „повреда“ човековог права на пристојан живот, унижење је радости и песме.

У једном свом аутопоетичком параграфу, Гордана Тодоровић открива начела свог стварања:

Песма настаје у сусретима песника с људима. Она је највиши израз човековог осећања света. Песма опева такве појаве, личности, средине које се симболично могу изрећи. Песма опевава узвишене. Песникова личност

живи складом уметности, стварношћу која сва пева, истинитим, хуманим и узвишеним. [...] Песма је вечно присуство слободе.¹⁴

Видимо да за појам песме, Гордана Тодоровић везује појмове узвишености, истине, хуманости и слободе. Ради се о појмовима који су етичка категорија, али они за песникињу представљају оно што је уско повезано са естетским. Отуда у песми другачијег мотивског опредељења „Људска лепота“, Тодоровићева указује на оно што је идејни ниво њене збирке *Гимназијски тренутак*. Стиховима: „Лепо је оно што није ради дивљења“, „Лепа је смелост/ не изгубити себе у љигавом опстанку“ у песми „Људска лепота“, елиминисана је физичка лепота као естетска категорија и на њено место постављена духовна човекова лепота, човек као биће. Овакав приступ налазимо и у песми „Са Надом у нишком возу“:

Дубока девојка послератна,
која не зна пут у своју дубину,
и не зна колико је лепа за љубав,
[...]
нелепа девојка послератна
одрасла на по једном залогају,
мени је била врхунска висина лепоте.

У цитираним стиховима уочавамо један еуфемизам „нелепа“ који је замена за постојећи придев „ружна“ што је очигледан повод песникињи да и систем употребљених речи доведе до естетског нивоа и тиме стилизује своје стихове у складу са својим програмским опредељењем.

Лирски субјекат у *Гимназијском тренутку* у свим песмама је у првом лицу, сем у поеми „Живот“.

У књизи доминирају аутобиографски елементи те не чуди што на једном месту песникиња користи и своје име у стиховима, тачније именује лирски субјекат. Гордана Тодоровић као лирски субјекат „горда је Гордана“ („Песма песама“), она коју ван света „задржава/ срце што захтева песму на себе налик“ („Срце“), она која се „у росном собичку уцветала у песме“ („Ако то кога занима“). У ширем смислу, лирски субјекат је девојка, гимназијалка која пише песме тако

што их *налази* у сусрету са људима и *преузима* од њих. У песми „Песма једне железничке чистачице“, лирски субјекат је жена, железничка чистачица. Поред лирског субјекта, јавља се низ протагониста који су повод за настанак песама. Неки од њих су именовани попут Душанке, Наде и Паве, а неки су типови: радник, борац, ливац, чистачица. У поеми „Живот“, главни протагониста је жена изложена тешкој животној судбини.

Наративне елементе у *Гимназијском тренутку* налазимо у поеми „Живот“, али и у другим песмама ове збирке.

Поема „Живот“ подељена је на седам песама у којима се хронолошки нижу лирске слике из живота главног лика – жене. Сам наслов сугерише тему поеме, а то је живот. Дакле, читалац се сусреће са хронолошким приказом једног дела живота неименоване жене.

У првом делу приказано је детињство главне јунакиње поеме и дефинисан њен лик, „кћи баштована“ која расте „заједно са незараслим ранама“. Дате су лирске метафоричне слике њених очију, коже и усана: „Очи – роса о јесењу шуму обешена. [...] а од канџијања змијског сва је црнила. [...] Усна јој горко личи на трешњу згњечену.“ Дакле, након физичког портрета девојчице, у другом делу поеме прелази се на конкретизацију њеног духовног света: „мутно је хтела нешто од белих путева...“ Девојка са села постаје „служавка велеграда“. У трећем делу уводи се мотив љубави и лик мушкарца:

У измаглици убранци мајчине душице:

очи којима њене је очи умио.

Био је плави овчар туђих оваца,

па жандарм који је само свој живот убио.

У четвртом делу јавља се мотив породице, жена је „увезана ланцем од венчаног прстења“ и „златни вез је коса њене девојчице“. Пета поетска целина доноси мотив рата и губитак супруга: „Рат ју је стрељао мужевљевом смрћу безгробном“. Жена у улози самохране мајке у шестом делу поеме учлањује се у партију, да бисмо у следећем сазнали да је постала железничка радница која подноси тешкоће живота, сиромаштво и немоћ самохране мајке:

Возови као рафали планетског празника,

дим плавушасти са електричним звездама
и дечје руке обливане бонбонама
кроз тунел срца железничарке незнане.

На свечаности... седиште као узглавље,
а свила зајмљена – на првине жмарцима...
На радилишту... ногом под каменим одроном,
а никад није усне у речи бацила...

Слика сиромаштва продубљена је емотивним доживљајем лирског субјекта: „Сваки је плач од суза већи, да засузи/ што у страћари она и кћи још рањаре...“. Поемом је обухваћен један део живота жене, до оне ситуације која је позната лирском субјекту.

Друге песме из збирке које садрже наративне елементе комплементарне су поступку низања слика који налазимо у поеми. Комплементарност се огледа и у лику протагониста, али и у самој теми која је узета за песму – живот. Овде можемо навести наслове: „Душанки из мог разреда“, „Песма једне железничке чистачице“, „Радница која би писала“, „Песма против самоубиства“, „Оно због чега плачем“, „Песма очију“ и „Ако то кога занима“. У свим овим песмама кроз лирске слике приказано је страдање и тежак живот људи, некада именованих, као што је Душанка, а некада само одређених својом улогом: железничка чистачица, радница, „сусед, старац, отац партизанке“, „млађанка“, жандарм и други.

IV

Стихове песама *Гимназијског тренутка* одликује различит метар. У песми „Песма једне железничке чистачице“ налазимо стихове који се састоје од само једне речи („Здраво!“) или од речце и показне заменице („Не то.“). Већи је број песама које садрже дуге стихове: „Песма једне железничке чистачице“, „Поздрав у писму“, „Одговор борцу“, „Нежност“, „Песма мог дисања“, „Песма против самоубиства“, „Песма очију“, „Ако то кога занима“, „Моје пролеће“, „Војник“ и „Обичне речи“. У овим песмама налазимо стихове дуже од двадесет слогова. Неки примери су:

„Здраво, сневано сунце (за тобом ми у црном детињству коса оседе).“

(„Песма једне железничке чистачице“)

„шта да дам твојим рукама из овог света лепог ко очи“

(„Поздрав у писму“)

„старац је први јелове торњеве ставио на сунчана звона града“

(„Песма мог дусања“)

„Можда сам јој рекла зашто моја љубав има косу од јоргована.“

(„Песма очију“)

До петнаест слогова у стиховима налазимо у песмама: „Душанки из мог разреда“, „Са Надом у нишком возу“, „Ви, са којима чекам септембар...“, „Човек је моја мајка“, „Радница која би писала“, „Сусрет“, „Даљина и још једна година“, „Оно због чега плачем“, „Свим радним деоницама“, „Онима који не воле песме“, „Песма песама“, „Једна мала гимназијска песма“, „Срце“, „Људска лепота“, поеме „Живот“. У стиховима ових песама доминира дванаестерац, а осмерац и десетерац налазимо у песмама „Песма песама“ и „Онима који не воле песме“. У поеме „Живот“ стихови се крећу од дванаестерца до петнаестерца.

Песме се састоје из различитог броја строфа које су најчешће терцине или катрени, али се јављају и строфе са више стихова.¹⁵ У песмама у којима се јављају стихови дужи од петнаестерца, строфе су најчешће терцине, док су у оним где се јављају стихови краћи од петнаестерца, строфе најчешће катрени. Број строфа у песмама креће се од једне до десет. С обзиром на то да у овим песмама налазимо праве катрене, јавља се и рима и то обгрљена и укрштена. Но у многим песмама рима није правилна. У многим песмама риме нема или се одступа од ње, римују се први и последњи стих катрена, а унутрашњи се не римују. На пример:

Волим и саму љубав према онима,
који нису хлебоједи обични;
чије се лице ваља непоновљиво
оштрим мислима, нежним сновима.

(„Душанки из мог разреда“)

V

Гордана Тодоровић је била склона осмишљавању нових речи што упућује на то колико је језик био важан за ову песникињу и уједно се уклапа у њен програмски систем вредновања песме која мора на посебан начин да искаже оно о чему обичан човек ћути. Самим тим, главна функција неологизама јесте стилизација песничког језика и замена за „неадекватан“ израз који већ постоји.

Број кованица које се појављују у *Гимназијском тренутку*, минималан је у односу на друге збирке песама Гордане Тодоровић:¹⁶ *безбиље* (Ко њиву *безбиље* боли неурађено/ девојку младост од радости далеке), *виткуша* (Једном су пространства рођена *ззеленкала*, *виткуша* плава, ледом окована звала их.), *доземље* (Ако то кога занима, официрка је младила у *доземљу* засутом везовима), *ззеленкао* (Једном су пространства рођена *ззеленкала*), *згроздавање* (колико слободног *згроздавања* снова/ у видљивом срцу њеном), *лепотовати* (Ја имам лепших песама... како ми отац младићем *лепотовао*), *међуочје* (Трчећи да мајка *међуочје* љуби/ Видех [...] како човек човека уби), *мрштина* (Ево: под *мрштинама* маторим седамдесет година), *обзвездан* (Колико топлоте у *обзвезданој* земљи/ од трунке сунца здвојене са зеном), *одвоспособити се* (Отићи, [...]/ У бригаду, где се од свега/ *Одвоспособиш* за живљење), *омеденити* (Живот је ничим није *омеденио*./ На истој грани смо – цвет и пахуљица...), *оцвалак* (Ал сита сам својих песама/ ко ветар *оцвалака*.), *принедрити* (*Принедрила* ме за утеху мајка), *славујање* (Колико цигала за спрат са ког једва/ чујеш *славујање* виолине лудо!), *сунчевље* (Ја имам лепших песама... како ми мајка девојком/ у кошуљи је послата у свет по хлеб и *сунчевље*), *сусретник* („Паво, слепа девојко,/ Шта да дам твојим рукама из овог света лепог ко очи,/ Кад се руке обисну око ствари као огрлице/ И све *сусретнике* вајају наново из твог срца“).

У свим овде наведеним стиховима неологизми имају своје место и њихова функција је максимално *црпљење* значења употребљеног корена речи или целе речи од које настају у спрези са значењем речи у чијем се окружењу налазе.

Проблем настанка и функције неологизама у поезији Гордане Тодоровић остаје отворен за нова испитивања која би могла да резултирају одређењем места песничког дела Гордане Тодоровић и у неовизантизму српске поезије друге половине XX века уколико би се преиспитао начин грађења неологизама те

пронашла веза између „модерног барока“ Гордане Тодоровић и њеног грађења речи у духу црквенословенског и народног језика из периода византизма.

VI

Располажући данас већином раније недоступног материјала из књижевног живота Гордане Тодоровић, који се налазио у рукописној и другој архивској грађи, јасније сагледавамо њен песнички опус у којем препознајемо три фазе рада: уводну/ почетну (*Гимназијски тренутак*), средњу/прелазну (*Сунце и Срце завичаја*) и последњу/зрелу (*Поносно класје, Цркути јутара, Живети због песме*, рукописна и књижевна заоставштина у: *Сабрана дела*, II том), на основу којих увиђамо да седамдесетих година XX века песникиња даје највећи део себе поезији и из тог периода датира две трећине њених песама.

Гимназијски тренутак је збирка којом Гордана Тодоровић улази у српску поезију овенчана *Бранковом наградом* (1955). Ова збирка је репрезентативни пример преласка из соцреализма и ране поезије Другог светског рата у неосимболизам и певање нове генерације рођених тридесетих година XX века. Својим првенцем Тодоровићева је отворила врата младој поезији нових женских гласова и све до своје смрти остала је на висини наших најзначајнијих неосимболиста. Уз песничке другове Бранка Миљковића, Васка Попу, Ивана В. Лалића, Миодрага Павловића, Стевана Раичковића и Борислава Радовића, песникиња Гордана Р. Тодоровић обележила је један период српске књижевности остављајући дело које до данас није довољно читано нити тумачено. Покушај одгонетања загонетке *Гимназијског тренутка* у овом раду корак је ка новим читањима и тумачењима песничког дела ове заборављене српске песникиње.

¹ Танасије Младеновић, „Поезија речи и реч поезије“, *Политика*, Београд, 18. јун 1954.

² С(теван) Р(аичковић), „Четири пјесничка покушаја“, *Ослобођење*, Сарајево, 29. мај 1954, (стр. 4).

³ Године 1954. када је објављен квартет младих, *Бранкова награда* додељена је Васку Попи за збирку песама *Кора* која је објављена годину дана раније такође у *Новом поколењу*.

⁴ Предраг Палавестра, „Тодоровић“/ „Квартет“, *Млада култура*, бр. 27–28, Београд, мај–јун, 1954, (стр. 2).

⁵ Борислав Михаиловић Михиз, „Четири нова гласа“, *НИН*, год IV, бр. 175, Београд, 9. мај 1954.

⁶ *Исто*.

⁷ Више у: Видосав Петровић, *Бранко Миљковић или песнички узлет*, Ниш, 2001.

⁸ Миодраг Максимовић, „Две збирке поезије“, *Књижевне новине*, Београд, 24. јун 1954.

⁹ Зоран Мишић, *Критика песничког искуства*, СКЗ, Београд, 1976, стр. 143.

¹⁰ Стеван Раичковић, *Нав. дело*.

¹¹ Драгиша Витошевић, „О Гордани Тодоровић“, *Млада култура*, бр. 30, 7. октобар 1954, (стр. 4).

¹² Борислав Михаиловић, *Нав. дело*.

¹³ Све наводе стихова у овом поглављу, доносимо према издању: Гордана Тодоровић, *Гимназијски тренутак*, Ново поколење, Београд, 1954.

¹⁴ Гордана Тодоровић, „О песми“, *Књижевне новине*, година XXI, бр. 362, 1969, стр. 11.

¹⁵ Преглед песама и строфа: „Душанки из мог разреда“, 5 строфа, катрени, „Са Надом у нишком возу“, 5 строфа, терцине, „Песма једне железничке чистачице, 8 строфа, терцине, „Поздрав у писму“, 3 строфе, секстине, „Ви са којима чекам септембар, ви, са којима чекам јуни“, 2 строфе, тринаестостих, „Човек је моја мајка“, 4 строфе, катрени, „Радница која би писала“, 7 строфа, катрени, „Сусрет“, 4 строфе, катрени, „Одговор борцу“, 5 строфа, катрени, „Даљина и још једна година“, 2 строфе, прва строфа 16, друга строфа 18, „Оно због чега плачем“, 4 строфе, катрени, „Нежност“, 7 строфа, катрени, „Песма мог дисања“, 8 строфа, терцине, „Песма против самоубиства“, 9 строфа, терцине, „Песма очију“, 10 строфа, терцине, „Свим радним деоницама“, 6 строфа, катрени, „Ако то кога занима“, 7 строфа, катрени и квинте, „Моје пролеће“, 3 строфе, катрени, „Онима који не воле песме“, 4 строфе, катрени, „Песма песама“, једна строфа, 28 стихова, „Војник“, песма је астрофична оњегинска строфа, 14 стихова, „Једна мала гимназијска песма“, 3 строфе, катрени, „Срце“, 3 строфе, катрени, „Обичне речи“, једна строфа, 16 стихова, „Људска лепота“, 2 строфе, осмостихови октаве, Поема „Живот“, седам песама од по три строфе, катрени.

¹⁶ Списак неологизама доносимо према: Недељко Богдановић, *Поетски речник Гордане Тодоровић*, Београд, 2011.

Литература

Извори:

Богдановић, Недељко, *Поетски речник Гордане Тодоровић*, Београд, 2011.

Тодоровић, Гордана, *Гимназијски тренутак*, Ново поколење, Београд, 1954.

Тодоровић, Гордана, „О песни“, *Књижевне новине*, година XXI, бр. 362, 1969, стр. 11.

Цитирана литература:

Витошевић, Драгиша, „О Гордани Тодоровић“, *Млада култура*, Београд, бр. 30, 7. октобар 1954, стр. 4.

Максимовић, Миодраг, „Две збирке поезије“, *Књижевне новине*, Београд, 24. јун 1954.

Михаиловић Михиз, Борислав, „Четири нова гласа“, *НИН*, год IV, бр. 175, Београд, 9. мај 1954.

Мишић, Зоран, *Критика песничког искуства*, СКЗ, Београд, 1976, стр. 143.

Младеновић, Танасије, „Поезија речи и реч поезије“, *Политика*, Београд, 18. јун 1954.

Палавестра, Предраг, „Тодоровић“/ „Квартет“, *Млада култура*, бр. 27–28, Београд, мај–јун, 1954, стр. 2.

Р(аичковић), С(теван), „Четири пјесничка покушаја“, *Ослобођење*, Сарајево,
29. мај 1954, стр. 4.

Gordana R. Todorović's *High-School Moment*

High-School Moment (Gimnazijski trenutak) is the first collection of poems by Gordana R. Todorović (1933–1979), a forgotten Serbian woman poet who wrote in the period of neo-symbolism and neo-Byzantinism, leaving behind three hundred poems and a thousand neologisms. The collection was published in 1954, by the publishing house *Novo pokolenje*, and the following year it received *Branko's Prize*. By inspecting the reception of this work at the time of its creation and conducting a (post) structuralist analysis of the collection, by defining the scope of its themes and motifs, its lyric subject, verse, stanza and rhyme, and by dealing with its neologisms, this paper re-examines the emergence of *High-School Moment* in Serbian poetry – the significance and value of this collection in the opus of Gordana R. Todorović and in the history of Serbian literature.

Keywords: Gordana R. Todorović, *High-School Moment*, reception, structure, neologisms

The Criticism of Slavery in Women’s Poetry of the Early American Republic: Sarah Wentworth Morton’s “The African Chief”, Lydia Huntley Sigourney’s “To the First Slave Ship”¹

This paper analyzes and compares two notable anti-slavery poems – Sarah Wentworth Morton’s “The African Chief” and Lydia Huntley Sigourney’s “To the First Slave Ship” – written in the early American Republic (between the American Revolution and the Civil War). Within our analysis we show that both “The African Chief” and “To the First Slave Ship” can be interpreted through a three-layered metaphysical social hierarchy made up of God, white slave-holder, and black slave. In both poems the roles awarded to each of the members of the hierarchy are the same – the black slave appears as the earthly martyr, the white slave-owner as the earthly master, whereas God assumes the role of mankind’s righteous heavenly judge poised to redeem the unjustly dehumanized Negro. However, though following the same general pattern, the two poems differ in how they specifically depict each of the three members of the hierarchy. The differences between the two poems in their respective images of God, white master, and enslaved Negro lead us to conclude that “The African Chief” contains a stronger criticism of slavery. The paper ends in a subjective statement that Wentworth Morton’s poem, due to the more pronounced sentimentalization of its black protagonist, is more likeable than Huntley Sigourney’s.

Keywords: Sarah Wentworth Morton, Lydia Huntley Sigourney, metaphysical social hierarchy, slavery, sentimental poetry.

Introduction

Slavery was a major political issue in the early years of the American Republic. As a problem inherited from Britain, the most powerful slave-trading nation in the late 1700s, it was destined to trouble the Americans throughout the first eight decades of their independence, up until the atrocious Civil War (1861–1865). However, much before 1865, when “the organic sin”² (a phrase denoting slavery, coined by America’s eighteenth-century clergymen) was finally banned across the whole of the United States, there were public calls for abolition from American politicians and literary figures alike. Female intellectuals too joined the movement, though only as writers, since the Christian patriarchal ideology of the colonial period, still predominant in the late eighteenth-century American society, not only disallowed women to

wield any political power but also dissuaded them from exerting themselves as authors. However, in spite of relatively strong opposition to female intellectualism, the turn of the nineteenth century saw the rise of a number of successful and socially established women writers³ resolved to point to the fact that, quite contrary to America's 1776 Declaration of Independence, all men were still not created equal.

The most notable of those talented women, whose success rested solely on their sheer literary prowess, were Sarah Wentworth Morton (1759–1846) and Lydia Huntley Sigourney (1791–1865). Both women came from the northern states, where the emancipation of slaves began soon after America's separation from Britain, which, as it is well known from history, was not the case in the south of the United States.⁴ In accordance with their socio-political background, both poets (poetry was their favored literary genre) reflected the general feeling of their fellow-citizens that the African slaves should be released from bondage and allowed to integrate into the American society as free men. Empathizing with the oppressed members of the falsely egalitarian and democratic United States of America, each of the two writers produced a sentimental anti-slavery poem of considerable literary value, thus giving artistic support to the cause of ever-growing abolitionism. While Wentworth Morton published "The African Chief" as early as in 1792, Huntley Sigourney wrote "To the First Slave Ship" in 1827. These two poems are the subject of this analysis.

The objective of this paper is to show how Wentworth Morton and Huntley Sigourney criticize the institution of slavery in their respective poems. In pursuing this goal, we assume that although the two poets promote the same abolitionist values, they do so in mutually different manners. We also assume that the selected poems can best be analyzed through a three-layered social hierarchy as found in both "The African Chief" and "To the First Slave Ship". The hierarchy in itself is metaphysical because, apart from the two earthly classes of the slave-holding community, it also includes God as the heavenly judge of all humanity. Therefore, the metaphysical hierarchy we are referring to is made up of the following three categories (in the order of potency, from the most to the least powerful): 1) God Almighty as concerned with both white and black man's morality, 2) the white slave-holder as abusing the African slave, and 3) the African slave as downtrodden by white man's slave-owning system. In this paper we strive to show how differently the two authors present each of the three layers of the metaphysical social ladder, whilst simultaneously conveying the same abolitionist message. Our last assumption is that the image of the African slave, as the most denigrated member of the above-mentioned hierarchy, is the most important character of both Wentworth

Morton's and Huntley Sigourney's anti-slavery poems – a character more thoroughly described than either God or the white slave owner.

In accordance with the publication chronology, we first deal with Wentworth Morton's "The African Chief", as the earlier of the two poems, and then we analyze Huntley Sigourney's "To the First Slave Ship". The analyses are eventually followed by a conclusion, where we present our final results.

Sarah Wentworth Morton's "The African Chief"

"The African Chief", one of Wentworth Morton's chief works, was inspired by the outbreak of the Haitian Revolution (1791–1804). The poem, which first appeared on June 9th, 1792 in *The Columbian Centinel*,⁵ describes one of a myriad of skirmishes comprising the lengthy struggle of Haiti's enslaved Africans for their personal freedom and independence from France.⁶ According to her own notes to the poem, Wentworth Morton depicts the misfortunate fate of a Negro rebel "taken in arms, fighting for his freedom, and inhumanly butchered by his conquerors".⁷ The event from the poem took place in 1791, at the earliest stage of the war.⁸

Although the plight of the African slave is not set in the writer's homeland, but rather in a Franco-Spanish⁹ Caribbean island, it is, judging by an essay accompanying her 1823 edition of "The African Chief",¹⁰ probable that the poet also meant to warn about the possibility of the same scenario on American soil: "We may depress those who serve, but not with impunity, for in some way they will certainly recriminate".¹¹ Given the fact that a horrifying civil war did eventually befall the United States over the issue of African slavery, we may conclude that Wentworth Morton's warning had, in a way, been quite reasonable; for The Civil War, though not simply fought between the blacks and whites as in Haiti, eventually claimed around 635,000 lives, thus becoming the bloodiest war in America's entire history.¹²

"The African Chief" consists of fifteen four-line stanzas, each stanza rhyming *abab*. It describes the ordeal that an African Negro goes through from the moment of his violent capture in Gambia to the moment of his gruesome death at the hands of the French in Haiti. In between the Negro's capture and execution, the poem also describes the enslaved man's humiliation as he is first sailed across the Atlantic, and then forced to toil on Haitian plantations for his masters. "The African Chief" is, more than anything else, a sentimental work of literature, and its sentimentality is contained in the fact that the heroic uprising of Wentworth Morton's slave is contrasted with the savagery of her falsely civilized Europeans. According to the chronological order of the events it presents, the poem can be divided into three parts – the first one depicting

the African before his rebellion (stanzas 1–6), the second relating the slave’s defiance to his oppressors (stanzas 7–12), and the third referring to the Negro’s ultimate failure (stanzas 13–15).

Wentworth Morton begins with the image of a slave ship carrying in its hull the poem’s main protagonist:

See how the black ship cleaves the main,
High bounding o’er the dark blue wave,
Remurmuring with the groans of pain,
Deep freighted with the princely slave!¹³

The poem, as it is obvious from its first stanza, directly addresses the reader, so from the very outset the author establishes a strong connection with the reader, thus trying to mold their view of the matter in question. From the image of a slave ship cleaving the sea, it becomes clear that her stance is that of a compassionate sympathizer of the heavily abused slave. To be more specific, the ship being cleft by the black ship (the color of the ship alludes to the color of its slave) and repeatedly making painful noises is a metaphor for the humiliated Negro, while on the other hand, the cleaving vessel as the inflictor of pain metaphorically stands for the exploitative whites. So, by means of a vivid metaphorical personification (both the ship and the sea assume human qualities) Wentworth Morton begins to build up an atmosphere of pity for the enslaved Negro, which is to endure throughout the poem.

Moreover, the slave is spoken of as ‘princely’, which points to his social status in Africa prior to falling into captivity. That is to say, before the whites seized the Negro, the latter had been a respected chief in Gambia, a West African region rich in gold and slaves, and in the late 1700s dominated by both France and Britain.¹⁴ So, the slave is shown as victim to severe social degradation. In addition, the mere paradox of the phrase “princely slave” is further intensified by a contrast between the slave’s former elevated status of a war-party leader and guardian of his tribe’s poor (“the lord of generous power, / by whom the foodless poor were fed”),¹⁵ and his present misfortune, perhaps not so obvious from his own plight as from the plight of his friends and family members:

Has not his suffering offspring clung,
Desponding round his fetter’d knee;
On his worn shoulder, weeping hung,

And urged one effort to be free?

His wife by nameless wrongs subdued,
His bosom's friend to death resigned;
The flinty path-way drench'd in blood;
He saw with cold and frenzied mind.¹⁶

As we can see, the slave is presented as incapable of sitting with his arms crossed while his dearest suffer the worst of white man's terror, and it is for this reason, in addition to his own personal anguish, that he decides to rebel at any cost. Therefore, there is, it must be admitted, a tinge of genuine selfless heroism in the "African chief", for his uprising stems primarily from his desire to avenge the wrongs trespassed against his loved ones. Also, the horrors inflicted upon the enslaved – the protagonist's fettered legs, his ill-treated children crying for help (a particularly touching detail), his wife's "nameless wrongs subdued" (probably sexual harassment), and the death of "his bosom's friend" (either by beatings or undernourishment) – are all the things a true African slave would have commonly endured from the moment of their capture, to the Middle Passage,¹⁷ to the moment of their arrival in the Caribbean (i.e. Haiti), where the slaves would have eventually been brought to toil on the fields of sugar cane. Of particular interest with regard to this is the phrase "flinty path-way", which probably stands for a trail paved with stone, and thus bears a kind of universal toponymic reference. That is to say, the image of bloodshed on stone paved trails alludes to both West African shore, where slaves endured their first maltreatment at the hands of their captors, and the shores of Haiti, where Negroes would have experienced the last stage of their suffering. Both settings, as we assume, would have been sporadically streaked with stony (perhaps even cobbled) paths, thus reflecting the fact that, as having been discovered by European explorers over two centuries before the outbreak of the Haitian Revolution, both regions were undergoing an intense civilizing process in the hands of the eighteenth-century French. It naturally follows from this that Wentworth Morton's descriptions stay true to history.

Apart from the humiliation of his closest friends and relatives, the slave is also stirred to action by the egalitarian philosophy of the Enlightenment Age. The Negro, as suggested by Wentworth Morton, believes that all men are born equal, so that slavery and social oppression are against the laws of Nature. It is in the following manner that the chief muses while enduring white man's ignominious injustice:

Does not the voice of reason cry,
“Claim the first right that nature gave,
From the red scourge of bondage fly,
Nor deign to live a burden’d slave.”¹⁸

The Negro, clearly, follows in the footsteps of Rousseau and the French bourgeois revolutionaries who, seeking for an end to the old feudal aristocracy, had commenced an uprising of their own just two years before the insurrection of Haiti’s African laborers. In fact the two revolutions were inextricably linked, for it is in the French 1789 “Declaration of the Rights of Man and of the Citizen” that Toussaint L’Ouverture found philosophical support for his racially egalitarian ideals.¹⁹ So, when Haitian insurgents went on a rampage destroying the palaces and plantations of their rich masters, they were only doing what their white counterparts in Paris had already paved the way for in Paris. Both violent movements held Rousseau in high esteem and opined, just like the Genevan philosopher, that “man is born free, but he is everywhere in chains”,²⁰ so that a real modern utopia can be achieved only by restoring the primitive equality of all human beings. In presenting the dark-skinned rebel as aware of Rousseauian ethical principles, the poet obviously abolishes the chasm which had divided the whites and “the colored” ever since the discovery of the New World and Sub-Saharan Africa. For Wentworth Morton, therefore, the African chief is not an inferior half-animal, but rather a noble savage capable of teaching his hypocritical oppressors a lesson in morality.

In the seventh stanza the enslaved chief launches an organized attack on Haiti’s French. “Resolved to burst the crushing chain, / or mid the battle’s blast to die”,²¹ as the poet describes him, the slave puts himself at the head of a mutinous band of Negroes. The uprising, as it turns out, fails, but not before the protagonist manages to pay back for at least some of the plight previously experienced:

First of his race, he led the band,
Guardless of danger, hurling round,
Till by his red avenging hand,
Full many a despot stain’d the ground.²²

While the positive character of the African chief gradually changes, thus growing ever more likeable (from a purely observing princely slave to a combatant in action, winning all the reader’s sympathies), the French whites, on the other hand, from one image to another grow more and more villainous. After being described as treacherous²³ “white tyrants of the deep”²⁴

in the second stanza, they are now called “despots” – another derogatory epithet leading to the accumulation of the Frenchmen’s negative traits. Toward the end of the poem the chasm between the master and slave to the advantage of the latter grows ever bigger and the difference only becomes too evident when Wentworth Morton likens the warring slave to the greatest heroes of both antiquity and the Enlightenment Age: the ancient Messenians, the Roman Decius, the Spartan Leonidas, England’s William III of Orange, Corsica’s Pasquale Paoli, and America’s George Washington.²⁵ In doing so she seems to boldly express her advocacy of anti-racism, since the African chief turns out to be the equal of white war heroes (in the twelfth stanza, the poet even refers to the Negro as being spiritually akin to the generals of European descent). Of particular significance with regard to this celebration of the Negro’s bravery is Wentworth Morton’s mention of “heaven” in stanza 10, for it is at this point that the author introduces the role of God in the chief’s rebellion:

When erst Messenia’s sons oppress’d,
Flew desperate to the sanguine field,
With iron clothed each injured breast,
And saw the cruel Spartan yield,

Did not the soul to heaven allied,
With the proud heart as greatly swell,
As when the Roman Decius died,
Or when the Grecian victim fell?²⁶

Heaven, as God’s dwelling-place, is allied with the soul of the insurgent just like in the case of the great battles in classical history. God, as we perceive, deems the African chief’s rebellion as just and dignified, so we could argue that the image of the supreme divinity in Wentworth Morton’s poem contradicts the image of the conventional New Testament God embodied in the following words of Jesus: “Render unto Caesar the things that are Caesar’s, and unto God the things that are God’s”.²⁷ In other words, rather than supporting submissiveness to their earthly masters and reliance on the Biblical promise of a blissful afterlife for the oppressed, the African chief’s God supports violence and the overthrow of an unjust sovereign. In that sense, it would be correct to say that Wentworth Morton’s notion of God (even though she never explicitly mentions the word “God”) is essentially deist and Lockean, since, in accordance with the Englishman’s enlightenment philosophy, He lends His support to a just, if violent, revolution.²⁸

However, though standing in support of the African chief's uprising, God eventually fails to guide his oppressed son to final victory. The closing lines of the poem see the recaptured slave undergo excruciating pain on the breaking wheel, an age-old tool of torturous death. The poet urges the reader to pity the slave, for, as she would have us believe, his violence, as opposed to the one committed by the French rulers of Haiti (in terms of both the imposing of forced labor and retaliation for the slaves' uprising), is freedom-seeking and, therefore, humane. The French, who at least for the time being succeed in crushing resistance, are described as "the hard race of pallid hue",²⁹ so that the demonization of the master and the sentimentalization of the slave both reach their peak values. God, according to the last stanza, is, in spite of the slave's defeat, implicitly shown as a benevolent judge embracing the slain martyr:

Let sorrow bathe each blushing cheek,
Bend piteous o'er the tortured slave,
Whose wrongs compassion cannot speak,
Whose only refuge was the grave.³⁰

The grave, that is, the African's courageously earned afterlife, is the only place where he will, through the mercy of God, find his peace and salvation. So the poem ends in the same tone that it began with – as a criticism of white man's remorseless exploitation of Africans. The image of a civilized man's "blushing cheek" overwhelmed with sorrowful tears (Wentworth Morton would obviously like her American readers to respond with not only pity but also shame to how inhumanly a gallant freedom-fighter is treated) is particularly important for the conveyance of the final message. Civilization, as we should suppose, has, right from the start, been grounded on false precepts. It has aspired to achieve a well-organized community oriented toward peace and large-scale exploitation of natural resources. Yet, in doing so, it has endowed some with too much and others with too little power; it has created castes, it has created masters and slaves, and subsequently deprived all human beings of the most valuable thing in their possession – freedom. For, if we give legitimacy to the opinion of America's Founding Father Thomas Jefferson, slavery does not only harm the slaves – it is "an evil institution, which corrupt[s] the master even more than it oppresse[s] the chattel".³¹ This perversity, according to Wentworth Morton, must be mended and humans restored to the libertarian equality of their primitive beginnings. Thus, with its last, heart-wrenching stanza, the poem's egalitarian message reaches its cathartic climax.

All in all, “The African Chief” is both a sentimental and ironic piece of poetry. Its artistic strength lies in the fact that, through the use of highly emotional images, it inverts the stereotypical view of the “civilized” whites and “uncivilized” blacks. The extent to which this inversion is effected is so large that the European is presented as doubly irredeemable (in terms of both oppressing the slave through unrewarded labor and punishing him cruelly for a righteous uprising) while the Negro, on the other hand, is highly romanticized (rather than as a sad, passive toiler, he is shown as a dignified fighter for freedom). As argued by Ali Isani, such a belligerent image of the African slave is comparatively rare in the context of the overall anti-slavery poetry of the late 1700s in America, for the majority of poets of the time considered pathos as “more persuasive than open wrath”.³² In that sense Wentworth Morton differs from the majority of her contemporaries, and as such appears as one of the unique, authentic poetic voices of the early American Republic. God, as we have shown, is not portrayed as a conventional evangelical divinity seeking non-violence in spite of tyranny, but rather as a deist Creator allowing for insurgence when liberty is encroached upon.

Wentworth Morton’s only abolitionist poem is an undying proof of her verse-making prowess as well as a testimony to her unshaken allegiance to anti-racist egalitarianism. So powerful was the anti-slavery message of “The African Chief” in the early and mid-1800s that it would even inspire perhaps the most famous of all abolitionist poets, John Greenleaf Whittier (1807–1892).³³ In this context, it is obvious that women are by no means inherently inferior in intellectual terms, as contemporary conventional wisdom, based on Eve’s (rather than Adam’s) original sin, argued, but instead the equals of men in both arts and philosophy.

Lydia Huntley Sigourney’s “To the First Slave Ship”

Similarly to “The African Chief”, “To the First Slave Ship” refers to a real historical event, and again in similarity with Wentworth Morton’s poem, the event Huntley Sigourney describes is somewhat unspecified. That is, just as the main protagonist of Wentworth Morton’s poem is, in spite of his unquestionable historicity, unnamed (and thus, in strict terms, unidentified as an individual historical personality) from beginning to end, so is the first slave ship that Huntley Sigourney tells about unnamed and equally undetermined in historical terms. In other words, by not mentioning the name of her first slave ship, the poet leaves us wonder whether what she had in mind is the first slave ship to arrive in her fatherland, the United States, or the one that was the first to reach the Americas as a whole. Even if the latter is true, which would necessarily include a reference to Iberian slave traders, and not to the British ones,³⁴ it

is, from the text of the poem, undeniable that Huntley Sigourney primarily intended to denounce her own Anglo-Saxon countrymen for their hypocritical perseverance in the “abominable crime”³⁵ of slavery (again, Jefferson’s phrase).

“To the First Slave Ship” is one of a number of Huntley Sigourney’s abolitionist poems. Unlike “the American Sappho”³⁶ (Wentworth Morton’s nickname), who expressed open bitterness over racist oppression in “The African Chief”, “the sweet singer of Hartford”,³⁷ as Huntley Sigourney was dubbed by her contemporaries, adopted a more conventional means of condemning slavery in her poem. The means in question is rational pathos and as we have already suggested by quoting Ali Isani, pathetic tone usually, though not as a rule, met better reception than unconcealed anger in the early decades of American independence.³⁸ Another distinction between the two poems, as being in close relation with difference in tone, is in the fact that the younger poet, unlike the older one, addresses the reader indirectly, through either “the first slave ship” or the enslaved Negro, thus creating an impression of a somewhat attenuated criticism.

Bearing the latter in mind, we may structurally divide “To the First Slave Ship” in two parts. In the first part, stretching from stanza 1 to 6, the poet addresses the slave ship, while in the second (stanzas 7–12) she addresses the enslaved Negro. Huntley Sigourney’s poem consists of twelve four-line stanzas and follows the same rhyming pattern like “The African Chief” (*abab*).

Huntley Sigourney’s criticism of slavery begins in the same fashion as Wentworth Morton’s – with the image of a slave ship sailing across the Atlantic toward its final slave-owning destination in (North or Central) America:

First of that train which cursed the wave,
And from the rifled cabin bore
Inheritor of wo – the slave
To bless his palm-tree’s shade no more.³⁹

The slave, as it is noticeable, is referred to as the ‘inheritor of woe’, a phrase which unmistakably alludes to the momentous nature of history’s first trans-Atlantic slave-trading voyage. The first Negro to suffer the horrible fate of life-long bondage, therefore, is, metaphorically speaking, a father to all the blacks who, contrary to their freedom-loving nature, will be forced to inherit the accursed state of slavery for centuries to come. The historic dimension of the first slave ship is further elaborated in stanza 5, where the poet, with a note of

denunciation and concealed irony, exclaims regret over the vessel's "unwillingness" to eradicate the abomination as soon as it has come into existence:

Ah! – could'st thou from the scroll of fate
The annal read of future years,
Stripes, tortures, unrelenting hate.
And death-gasps drown'd in slavery's tears.⁴⁰

The concealment of Huntley Sigourney's irony is reflected in the fact that, instead of reproaching the real perpetrators of slavery, the poet reproaches the personified ship, which does not have the power to govern itself but is governed by the white slave-holders. The ship as an inanimate, unconscious servant to the heartless Europeans takes the criticism instead of those with the real power to abolish tyranny, and it is precisely owing to this approach that the author achieves a particularly stunning effect. In other words, the whites as Huntley Sigourney's folk are mocked for the annulment of their own "humanist" values without a single word of explicit derision.

Moreover, the first part of the poem is also notable for its detailed account of the ordeal that the Negro goes through in captivity. To begin with, the phrase from the first stanza that we quoted above reading – "... and from the rifled cabin bore / inheritor of wo, the slave / to bless his palm-tree's shade no more" – probably refers to the slave's degradation of status at the point of his falling into the hands of the enemy. In other words, it is not only the slave that seems to be shown as deprived of his former blissful existence in the jungle, but also the lush greenery of West Africa which, as we are induced to believe, enjoyed just as much the company of the primitive noble savage before the coming of the anti-ecological Europeans.⁴¹ If we are not wrong, what we are dealing with here could be an implicit romanticization of the African savage whose ethical conduct in relation to both his fellow human beings and wildlife was highly favored by many Enlightenment thinkers of the eighteenth century. So Huntley Sigourney, just like Wentworth Morton, must not have been uninfluenced by the European free-thinking ideas which, as we mentioned earlier in the paper, had played a key role in shaping the American nation.

Secondly, the 'stripes' (i.e. flesh wounds from flogging), 'tortures' and 'unrelenting hate' are only the final part of Huntley Sigourney's catalogue of humiliations that the slave experiences during the Middle Passage. All the way from stanza 2 (where the cataloguing of the African's misfortunes commences) to stanza 5 the poet lists a succession of wrongs against

the guiltless slave languishing in the ship's hull (Huntley Sigourney calls the slave a "prison'd freight",⁴² a mere piece of cargo, thus emphasizing his impersonalized position). First, she describes the Negroes as being abandoned by hope; then they are spoken of as crying in agony, whereas the ship's "humid sails are spread with ceaseless sighs from broken hearts"⁴³ (a beautifully pathetic phrase pointing to the oppressive purpose of slave-trading voyages – the sails as the driving "engines" of pre-industrial ships are shown as being powered by dejection of the captives); and finally the author presents the sorrows of solitude that none of real history's transported Africans would have been spared:

The fetter'd chieftain's burning tear,
The parted lover's mute despair,
The childless mother's pang severe,
The orphan's misery, are there.⁴⁴

As we perceive, the slaves' horrors are shown as coming from the severance of family relations. Something similar was seen in "The African Chief", where Wentworth Morton spoke of the chief's inability to control his fury at the sight of his loved ones being humiliated. With regard to this, it is interesting to note that Huntley Sigourney's account is in perfect accordance with historical records, which clearly state that the slaves were often separated from their relatives and treated as livestock, as mere numbers, without any respect to their humanity.⁴⁵ It is precisely because of this unjustified cruelty of the white slave-holders that Huntley Sigourney ends the first half of her poem (stanza 6) with the words: "Down, down, beneath the cleaving main", thus urging the first slave ship to voluntarily sink "rather than ope⁴⁶ the gates of pain for Time and for Eternity".⁴⁷

In the second half of the poem, Huntley Sigourney not only changes her addressee (from the personified ship to the living slave, whom she calls "Afric"), but also introduces religious ideas. First, in the seventh stanza, the poet compares the enslaved Negro with Cain, whom she alludes to through the phrase "Eden's fratricide", whilst emphasizing the fact that the slave, unlike the first Biblical murderer, is unjustly downtrodden and ostracized ("every brother shuns [his] tide").⁴⁸ Then, the author goes on to thoroughly describe the whites as the poem's villains, or more accurately, to debunk the myth of white man's allegiance to the humane teachings of Christ. First of all, she brings to light all the hypocrisy of the falsely Christian slave-holders, who flagrantly transgress Jesus' commandment of love for one's neighbor as the very cornerstone of their own sacred religion:

Poor outcast slave! – Our guilty land
Should tremble while she drinks thy tears,
Or sees in vengeful silence stand,
The beacon of thy shorten'd years;

Should shrink to hear her sons proclaim
The sacred truth that heaven is just,
Shrink even at her judge's name,
“Jehovah”, Saviour of the opprest!⁴⁹

Twice the poet mentions the word ‘shrink’, thus pointing out how small (metaphorically speaking) her American nation is in praising a God who, according to the New Testament, despises racist oppression.⁵⁰ Her white countrymen, as she believes, are far from perfect egalitarianism, and should not consider the success of their Revolution as a comprehensive victory of freedom, but rather as a mere step toward a just society, an achievement that would fully ripen only after inter-racial inequality is done away with once and for all.

The religious zest of Huntley Sigourney (which, as a matter of fact, was her life-long characteristic) is particularly important in the latter stanza, where the poet argues that Christian God carefully records white man's inhumanities, so that the bulk of the American citizenry, though churchgoing and respectful to religious rituals, can hope for nothing but a just punishment in the afterlife. The former stanza, on the other hand, is particularly interesting because it warns about the possibility of a slave uprising. In doing so the author does not spare words of disparagement – she calls her land guilty and, through a highly emotional complex metaphor (contained in the ending two lines in the stanza – while ‘vengeful silence’ stands for black man's pent-up discontent, the ‘beacon’ connotes a conspicuous warning against a possible revolt) argues the Americans should prevent a possible disastrous future from taking place. At this point, Huntley Sigourney obviously resembles Wentworth Morton, but just slightly, for while “the American Sappho” explicitly writes about violence caused by racist oppression, “the sweet singer of Hartford” does so only implicitly, in the form of a vague hint.⁵¹

As a matter of fact, the last stanza leaves no doubt that Huntley Sigourney's view of slavery was by no means as of an issue that can be solved by armed rebellion. If it is to judge by the poem's last two stanzas, the only solution to the problem lies with the oppressors, and

their will to end injustice is entirely absent. So Negroes, as it turns out, have nothing to comfort themselves with except for the hope of eschatological salvation:

The Sun upon thy forehead frown'd,
But Man more cruel far than he,
Dark fetters on the spirit bound:
Look to the mansions of the free!

Look to that realm where chains unbind,
Where the pale tyrant drops his rod,
And where the patient sufferers find
A friend – a father in their God.⁵²

The Lord, though white man's – the slaves brought to America were usually baptized and thus converted from their African paganism – is the only one who promises an end to earthly misery, for according to the Sermon on the Mount: "Blessed are the meek, for they will inherit the earth".⁵³ Just like in "The African Chief", the only place where the unbearable servitude ceases ('chains unbind' and 'the pale tyrant drops his rod [i.e. scepter]') is heaven ('the mansions of the free').

As we can see, Huntley Sigourney's notion of God is, in contrast with Wentworth Morton's, conventionally Christian. The slave is neither depicted as belligerent nor urged to revolt (it is only the whites who are told to beware of the wrath of the wretched), but rather advised to "turn the other cheek"⁵⁴ and stay firmly faithful to Christ's promise of a blissful afterlife from the Gospel. The Negroes' patient suffering – as the poet stresses in her eighth stanza – though "by the world unweigh'd", will not remain unheeded by "that Unforgetful Breast / where all the sins of earth are laid".⁵⁵ As we finally infer, the slave is left with nothing else but to rely on God's just judgment. Since the prevailing circumstances prevent him from hoping for a material, earthly well-being, it is his to seek prosperity only in heaven, in the realm of the immaterial. We may imagine the Negro, while unwillingly heading for the place of his toilsome martyrdom in the "New" World, as being similar to David the Psalmist who, in times of distress, saw his only salvation in the heavenly "Shepherd".⁵⁶ So, just like David, and even more importantly, in accordance with the epistles of Saint Paul, the Negro should accept his status of a harmless "sheep" (in terms of Christian sacrificial allegory) and hope for the Almighty to wisely guide His "flock" to the safety of soteriological paradise.

As we also perceive, the last eight lines of the poem are very rich when it comes to the vilification of whites. They are described as “pale tyrant[s]” and “far more cruel” than the Sun. In fact Huntley Sigourney’s comparison between white man (in the poem called simply “Man” with a capital ‘M’ to denote the Caucasian’s superior position) and the Sun is of particular importance, because it once again, and for the last time, brings to light the hypocrisy of the values of civilization. White man, as Huntley Sigourney says, is worse than nature (represented by the scorching Sun), for unlike wilderness, which simply forces the slave to physically toil for his survival, the slave-holder, with his physical abuse and psychological terror, causes harm to his servant’s both body and mind (“dark fetters on the spirit bound”). Thus, white man turns out to be the most paradoxical being on earth – a creature privileged to have directly received the revelation of true Christian faith, from which, as it is noticeable, he departs far more than the ones who got to learn of it only at second hand.

To sum up, “To the First Slave Ship” is, just like “The African Chief”, sentimental and ironic. Both sentimental and ironic dimensions of the poem are manifested through a three-layered metaphysical hierarchy made up of God, white master, and black slave. The slave as the poem’s central figure is depicted as expecting to attain his freedom not on earth, through a dignified revolt, but in the Kingdom of Heaven, through meekness and patient suffering. God as the supreme judge of human deeds is, in close relation to Huntley Sigourney’s image of the slave, conventionally Christian, or in other words, supportive of patient “cross-bearing” rather than vengeful belligerence. Though in one stanza the author does allude to the possibility of a black uprising in the future, the pervading impression is that neither God nor his oppressed African children will ever engage in a large-scale war against slavery in the United States. Within Huntley Sigourney’s Christian metaphysical system, it is the white masters as occupants of the middle rung of the ontological ladder that receive the bitterest criticism. They are presented as hypocrites basking in their zealous adherence to church rituals, while the practical (moral) side of their religion remains neglected. “To the First Slave Ship” is a highly emotional piece of poetry, and its emotional tones are equally well presented from beginning to end – whether the poet frankly empathizes with debased Negroes, or satirically denounces the lack of compassion among the exploitative slave-owners.

Conclusion

Sarah Wentworth Morton’s “The African Chief” and Lydia Huntley Sigourney’s “To the First Slave Ship” as some of the best works of women’s poetry in ante-bellum United States

unanimously condemn the institution of slavery, a social issue that the American Revolution, much as how egalitarian in itself, failed to abolish. In appealing for a literal, antiracist understanding of the Declaration of Independence both poets refer to the Middle Passage as one of the most horrifying aspects of African slavery. In addition, they also use real events outside of US history (with the exception of Huntley Sigourney's poem possibly referring to the exact first slave ship in the territory of today's United States) to express shame with the fact that their supposedly enlightened fatherland partakes in one of the most ignominious chapters in the history of Christendom. Both authors base their social criticism on a metaphysical social hierarchy made up of God, white master, and black slave. In arguing for the liberation of slaves across the United States (especially in the agricultural south, where slavery was deemed indispensable), both "The African Chief" and "To the First Slave Ship" ascribe to the three members of their hierarchy the following roles: to God, the role of the supreme, omniscient judge of humanity willing to reward the Negro with heavenly salvation for all the injustice endured on earth; to white man, the role of a tyrant and hypocritical Christian bound to face the wrath of vengeance, if not on earth, then unavoidably on Judgment Day; and to black man, the role of a humiliated martyr to be redeemed in the afterlife, in accordance with Christ's promise that "many who are first will be last, and many who are last will be first".⁵⁷

However, while applying the same pattern of ontological hierarchy, Wentworth Morton and Huntley Sigourney still slightly differ in how they present each of the three layers of the metaphysical ladder. First of all, it is the image of God as the supernatural overseer of the American society that the two poets refer to differently. In other words, while on the one hand Wentworth Morton presents God in deist terms, as a divinity that encourages righteous rebellion (though failing to guide the rebel to final victory), Huntley Sigourney on the other speaks of God in more conventional terms, as of a Christian (New Testament) divinity supporting patient suffering rather than belligerent resistance. Secondly, the two authors also differ in how they describe the white slave-owner, though in this respect their difference is slightest. That is, in both poems the hypocrisy of white man's "civilized humanity" is strongly ridiculed, for while Huntley Sigourney explicitly aims at the Caucasian's both physical and emotional debasement of the blacks, Wentworth Morton reveals how barbarously the whites treat the blacks not only in peace, where they heartlessly exploit their unpaid laborers, but also in war, where they exhibit an unimaginable degree of vengefulness in punishing the (justly risen) insurgents. Even though intense vilification of white masters is clear in both poems, we could argue that "The African Chief" is just slightly more vilifying, for the scene of a black insurgent dying a slow and extremely painful death on the breaking wheel conveys a particularly derogatory message about

white man's notion of knighthood (in contrast, the whites in "To the First Slave Ship" abuse the Negro only in peace). Thirdly and most importantly, Wentworth Morton and Huntley Sigourney differ in how they depict the central character of their poems, the African slave. While the former shows the slave as a dignified, self-respecting defier of white man's despotism, the latter presents him as a peaceful sufferer, with only a dim hint at the possibility of armed hostility.

Although both poems are well written and highly sentimental, and as such stand as a perennial monument to the attempts of early American intellectuals at redeeming the unjustly debased Negroes, we believe that "The African Chief" is more likeable than "To the First Slave Ship". The reason for this does not simply lie in the fact that, prior to the Civil War, the poem was "familiar [...] to every schoolchild",⁵⁸ but also in our personal view that there can be no complete freedom without freedom on earth in addition to the heavenly one as promised by the Holy Bible. Such, after all, was the mindset that in the first place drove the white American colonists to attain their own freedom from Britain's "taxation without representation".⁵⁹

¹ This paper has been written within research project no. 178029 of the Ministry of Education, Science, and Technological Development of the Republic of Serbia: *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Literature in Serbian until 1915*.

No derogatory meaning should be inferred from our usage of the word "Negro" in this paper because that term was not considered to be offensive at the time when the two analyzed poems were written.

² Paul Johnson, *A History of the American People*, (New York: HarperCollins Publisher, Inc., 1997), 169.

³ The eighteenth century brought the loosening of Puritan moral stringency, so that over the course of it women began to improve their hitherto vastly inferior social status. Although, in the early 1800s, even such a basic social right as the right to vote regardless of gender was more than a century away from coming into force (only in 1920, following the adoption of the 19th Amendment, were women finally allowed to vote in political elections), still the first signs of a new enlightened age would have been quite visible to a judicious observer. Both Wentworth Morton and Huntley Sigourney as intellectual figures were probably too submissive from the point of view of many twentieth and twenty-first century feminists (we are referring to their devotion to family life and Christian faith), but it is precisely them who should be seen as some of the pioneers of womanly independence. For instance, both poets added a surname to the surnames of their husbands (while Wentworth Morton added her mother's maiden name ["Wentworth"], Huntley Sigourney kept her own maiden name ["Huntley"]), just as they were both widely acclaimed as writers, with broader cultural and economic implications (while Wentworth Morton, along with her husband Perez Morton, encouraged the opening of the first theater in Boston, Huntley Sigourney was famous for her considerable writing income). (Nina Baym, *The Norton Anthology of American Literature*, Volume I, Fifth Edition, (New York/London: W. W. Norton & Company, 1998), 843. <https://archive.org/stream/nortonanthology01baym#page/n7/mode/2up>, accessed: May 17th, 2019; Anon. 1, "Lydia Huntley Sigourney", [*Connecticut Women's Hall of Fame*, 2019], <https://www.cwhf.org/inductees/writers-journalists/lydia-huntley-sigourney#.XT64uY4zat8> [accessed: July 29th, 2019]).

⁴ Sarah Wentworth Morton was from Boston, Massachusetts, and Lydia Sigourney from Hartford, Connecticut. Both of these states commenced with slave emancipation in the 1780s, while freedom for all African Americans came with the ratification of the Thirteenth Amendment, following the defeat of the pro-slavery Confederacy in 1865 (Paul Johnson, *A History of the American People*, [New York: HarperCollins Publisher, Inc., 1997], 498–501).

⁵ *The Columbian Centinel* was the most significant newspaper in Massachusetts for half a century following the American Revolution (1790–1840) (Anon. 2, “Columbian Centinel”, [Wikipedia, n. d.], https://en.wikipedia.org/wiki/Columbian_Centinel [accessed: May 14th, 2019]). The fact that Wentworth Morton published in it speaks convincingly of how well established this poet was in spite of belonging to the then intellectually underestimated fair sex.

⁶ The Haitian Revolution was the only successful slave uprising in history to lead to the foundation of an independent state free of slavery and ruled solely by the formerly enslaved African-Americans. The debased rebels, mostly laborers on Haiti’s numerous sugar plantations, were spearheaded by the Negro Toussaint L’Ouverture (1743–1803), himself a former slave. The Revolution ended in 1804, with the expulsion of almost all Caucasians from the western part of Hispaniola and the declaration of the Republic of Haiti (Anon. 3, “Haitian Revolution”, [Wikipedia, n. d.], https://en.wikipedia.org/wiki/Haitian_Revolution[accessed: May 14th, 2019]).

⁷ Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, (Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823), 201, 277, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

⁸ Bob Blaisdell, *The Dover Anthology of American Literature: From the Origins Through the Civil War*, (Courier Corporation, 2014), 91.

⁹ Haiti is part of Hispaniola, one of the first islands Columbus set foot on as he discovered the New World in 1492. At the close of the eighteenth century it was shared by France and Spain, with the former occupying the western portion of the island (Haiti or Saint-Domingue, as it was otherwise known) and the latter holding the eastern part (Santo Domingo – today the Dominican Republic).

¹⁰ In 1823 Wentworth Morton published her last book – a miscellaneous collection entitled *My Mind and Its Thoughts in Sketches, Fragments, and Essays*. Among other works, the book also included “The African Chief”, and the reprinted poem was preceded by an essay called “Servants”. In this essay, the author argued that no master can long sustain the command of his servants if he fails to properly reward their labor. (Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, [Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823], 199–200, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> [accessed April 17th 2019]).

¹¹ *Ibid*, 199.

¹² Dennis Brynley O’Callaghan, *An Illustrated History of the United States of America*, (Longman Group UK Limited, 1990), 52.

¹³ Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, (Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823), 201, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

¹⁴ Anon. 4, “Gambia, The: History”, (*The Commonwealth*, n. d.), available at: <http://thecommonwealth.org/our-member-countries/gambia/history> (accessed: May 7th, 2019).

¹⁵ Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, (Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823), 201, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

¹⁶ *Ibid*.

¹⁷ The Middle Passage was the middle stage of the so-called triangular trade in slaves, and it involved the carrying of slaves across the Atlantic. For European slave-traders, the journey from Africa to the Americas (North, Central, or South) was preceded by the “Outward Passage” (journey from Europe to Africa) and followed by the “Return Passage” (from the Americas back to Europe) (Anon. 5, “The Middle Passage”, [Port Cities Bristol, n. d.], <http://discoveringbristol.org.uk/slavery/routes/from-africa-to-america/atlantic-crossing/middle-passage/> [accessed: May 7th, 2019]). Traders came to West Africa exchanging various textiles and items of metalwork (tools, weapons, and dishes) for slaves, then transported their captives to the Americas and used them for unpaid labor on plantations, so as to finally return with the products of slave labor (sugar, cotton, tobacco, rum etc.) to Europe (Kathleen Kuiper, “Middle Passage”, [Encyclopedia Britannica, 2018], <https://www.britannica.com/topic/Middle->

[Passage-slave-trade](#)[accessed: May 7th, 2019]). During their trans-Atlantic voyage, the slaves were tightly packed beneath the deck, poorly fed, and treated with merciless brutality (Ibid).

¹⁸ Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, (Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823): 201, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

¹⁹ Even though the “Declaration of the Rights of Man and of the Citizen” made no explicit mention of slave liberation, and dealt predominantly with the idea of equality among whites in France as the center of the French colonial empire, it did inspire the black Haitians to revolt; for the slaves in Saint-Domingue, France’s most prosperous colony and the largest exporter of sugar in the world, saw no reason why the eradication of social inequality should not equally apply to Negroes (C. L. R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L’Ouverture and the San Domingo Revolution*, Second edition – revised, [New York: Vintage Books – A Division of Random House, Inc., 1963], 62–84, available at: <https://archive.org/details/blackjacobins00clrj/page/n3> [accessed: May 22nd, 2019]).

²⁰ Jean Jacques Rousseau, *The Social Contract & Discourses*, translated by G. D. H. Cole, (Everyman’s Library, 1913): 5, available at: <https://archive.org/stream/therepublicofpla00rousouft?ref=ol#page/n47/mode/2up> (accessed: May 22nd, 2019).

²¹ Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, (Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823), 201, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

²² Ibid, 202.

²³ In the second stanza Wentworth Morton shows the ‘white tyrants of the deep’ (‘deep’ probably alluding to the sea whence the Europeans arrived in Africa) as betraying the African chief “in the palmy grove” (Ibid. 201). It is known from historical records that the violent capture of African natives, or the so-called “raiding” that the poet obviously alludes to, occurred alongside the buying of slaves, previously captured in war by indigenous African chiefs and therefore given away in exchange for various European goods (Anon. 6, “The capture and sale of enslaved Africans” [n. d.], http://www.liverpoolmuseums.org.uk/ism/slavery/africa/capture_sale.aspx [accessed: May 29th, 2019]).

²⁴ Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, (Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823), 201, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

²⁵ The Messenians were an ancient Peloponnesian tribe which threw off the yoke of Spartan hegemony at the Battle of Leuctra (371 BC) after more than three centuries of subordination (Nina Baym, *The Norton Anthology of American Literature*, Volume I, Fifth Edition, [New York/London: W. W. Norton & Company, 1998], 843, <https://archive.org/stream/nortonanthology01baym#page/n7/mode/2up> [accessed: May 17th, 2019]). The ‘Roman Decius’ refers to three early Roman heroes, all of them named Publius Decius Mus (father, son, and grandson), who, as Roman legends have it, died fighting for their country (Ibid, 845). Leonidas (Wentworth Morton refers to him as “the Grecian”) won his immortal glory at the Battle of Thermopylae (480 BC), where he fell with his three hundred men after holding off a vastly superior Persian army for two whole days (Ibid, 843). Washington (1732–1799) commanded the armed forces of American colonists in the Revolution (Ibid). William of Orange (1650–1702) – from 1688 onwards known as King William III – was the key figure in the Glorious Revolution, which marked the beginning of parliamentary monarchism in England (Ibid). Paoli (1725–1807) first liberated his native island from the rule of Genoa in 1755, and later defended Corsica’s republicanism against French invaders (Ibid). As perceived, the poet equals her warlike African chief to not only the fallen, but also victorious, heroes of white man’s history.

²⁶ Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, (Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823): 202, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

²⁷ Matthew 22:21.

²⁸ In two of his most famous works on socio-political philosophy, namely “A Letter concerning Toleration” (1689) and “The Second Treatise on Civil Government” (1690), John Locke (1632–1704) argues that, contrary to what was commonly held throughout the seventeenth-century Catholic and Protestant Europe, it is lawful to dethrone a king if he turns out to rule his nation unjustly and irrationally. Such a profanation of the monarch was in accordance with Locke’s deist notion of God as a super-intelligent creator who does not provide absolute kings to reign unchallenged, but rather endows humans (the people) with the ability to choose the best (i.e. the most rational) government by themselves (Chuck Braman, “The Political Philosophy of John Locke, and Its Influence on the Founding Fathers and the Political Documents They Created”, 1996, <https://www.chuckbraman.com/political-philosophy-of-john-locke.html> [accessed May 14th, 2019]). Needless to say, Locke’s breach of the divine right of kings would eventually inspire the American Revolution (1775–1783), an immensely important event glorified by many renowned intellectuals of the late eighteenth and early nineteenth century, including Wentworth Morton.

²⁹ Sarah Wentworth Morton, “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*, (Boston: Wells and Lilly – Court-Street, 1823): 202, <https://archive.org/stream/myminditsthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

³⁰ Ibid.

³¹ Paul Johnson, *A History of the American People* (New York: HarperCollins Publisher, Inc., 1997), 144.

³² Mukhtar Ali Isani, “Far from Gambia’s Golden Shore: The Black in the Late Eighteenth-Century American Imaginative Literature”, (*The William and Mary Quarterly*, Vol. 36, No. 3, July, 1979), 361, <https://www.jstor.org/stable/1943381> (accessed: May 17th, 2019).

³³ Bob Blaisdell, *The Dover Anthology of American Literature: From the Origins Through the Civil War*, (Courier Corporation, 2014), 91.

³⁴ The Spaniards were the ones to commence with African serfdom in the Americas. The first delivery of enslaved Negroes to the New World (or more precisely, the island of Hispaniola) took place in 1501, whereas the British joined the slave trade in 1562, only to intensify this lucrative business as late as 1619, with the arrival of first Africans in Virginia, the oldest English colony in North America (Anon. 7, “Timeline of Slavery in America 1501–1865” [n. d.], <https://sharondraper.com/timeline.pdf> [accessed: May 21st, 2019]).

³⁵ Anon. 8, “Thomas Jefferson: Liberty & Slavery”, [n. d.] available at: <https://www.monticello.org/slavery-at-monticello/liberty-slavery> (accessed: May 21st, 2019).

³⁶ Anon. 9, “Sarah Wentworth Apthorp Morton”, (*Wikipedia*, n. d.), available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Sarah_Wentworth_Apthorp_Morton (accessed: June 1st, 2019).

³⁷ Anon. 1, “Lydia Huntley Sigourney”, [*Connecticut Women’s Hall of Fame*, 2019], <https://www.cwhf.org/inductees/writers-journalists/lydia-huntley-sigourney#.XT64uY4zat8> [accessed: July 29th, 2019]).

³⁸ Mukhtar Ali Isani, “Far from Gambia’s Golden Shore: The Black in the Late Eighteenth-Century American Imaginative Literature”, (*The William and Mary Quarterly*, Vol. 36, No. 3, July, 1979), 361, <https://www.jstor.org/stable/1943381> (accessed: May 17th, 2019).

³⁹ Lydia Huntley Sigourney. “To the First Slave Ship” (1827). available at: <https://www.poetrynook.com/poem/first-slave-ship> (accessed: May 21st, 2019).

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ What we are referring to here is Rousseau’s idea that prior to civilization humans desired neither to unrestrainedly exploit nature nor to exploit one another. Therefore, the Swiss thinker saw the tribal natives of sub-Saharan Africa, Oceania, and the Americas as proof of how uncorrupted the European forebears once must have been. The notion of man as innately eco-friendly and socially egalitarian introduced a revolutionary antithesis to the Hobbesian view of man as an inherently egotistic, power-hungry being (Anon. 10, “Noble Savage”, [*Wikipedia*, n. d.], https://en.wikipedia.org/wiki/Noble_savage#Reaction_to_Hobbes [accessed: May 29th, 2019]). However, in spite of all the Enlightenment attempts to idealize human nature, Hobbes’s idea that “man is wolf to man” still prevails in anthropological philosophy.

⁴² Lydia Huntley Sigourney. “To the First Slave Ship” (1827), available at: <https://www.poetrynook.com/poem/first-slave-ship> (accessed: May 21st, 2019).

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Brendan Wolfe, “Slave Ships and the Middle Passage”, (*Encyclopedia Virginia*, 2018), available at: https://www.encyclopediavirginia.org/slave_ships_and_the_middle_passage (accessed: May 17th, 2019).

⁴⁶ Archaic for ‘open’.

⁴⁷ Lydia Huntley Sigourney, “To the First Slave Ship” (1827), available at: <https://www.poetrynook.com/poem/first-slave-ship> (accessed: May 21st, 2019).

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ The best evidence for Christian egalitarianism can be found in one of the Epistles of Saint Paul, wherein the apostle says: “There is neither Jew nor Gentile, neither slave nor free, nor is there male and female, for you all one in Christ Jesus” (Galatians 3:28).

⁵¹ Notably, Sigourney’s condemnation of slavery is at its most powerful (i.e. at its most overt) in stanzas 9–10, especially when compared to the concealed irony from the first half of her poem, but it still falls short of the intensity in “The African Chief”, where Wentworth Morton clearly suggests that for the oppressed there can be no freedom, either earthly or heavenly, without dignified retaliation.

⁵² Lydia Huntley Sigourney. “To the First Slave Ship” (1827), available at: <https://www.poetrynook.com/poem/first-slave-ship> (accessed: May 21st, 2019).

⁵³ Matthew 5:5.

⁵⁴ Ibid. 5:39.

⁵⁵ Lydia Huntley Sigourney. “To the First Slave Ship” (1827), available at: <https://www.poetrynook.com/poem/first-slave-ship> (accessed: May 21st, 2019).

⁵⁶ David’s full expression of his dependence on God is contained in the following line from the Old Testament: “The Lord is my Shepherd” (Psalm 23:1).

⁵⁷ Matthew 19:30.

⁵⁸ Nina Baym (General Editor), *The Norton Anthology of American Literature, Fifth Edition*, Volume I, (New York/London: W. W. Norton & Company, 1998): 841, available at: <https://archive.org/stream/nortonanthology01baym#page/n9/mode/2up> (accessed: May 27th, 2019).

⁵⁹ Dennis Brynley O’Callaghan, *An Illustrated History of the United States of America*, (Longman Group UK Limited, 1990), 26.

Literature:

Ali Isani, Mukhtar. "Far from Gambia's Golden Shore: The Black in the Late Eighteenth-Century American Imaginative Literature", (*The William and Mary Quarterly*, Vol. 36, No. 3, July, 1979), 353–372. Available at: <https://www.jstor.org/stable/1943381> (accessed: May 17th, 2019).

Anon. 1, "Lydia Huntley Sigourney", [*Connecticut Women's Hall of Fame*, 2019], Available at: <https://www.cwhf.org/inductees/writers-journalists/lydia-huntley-sigourney#.XT64uY4zat8> (accessed: July 29th, 2019).

Anon. 2, "Columbian Centinel", (*Wikipedia*, n.d.). Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Columbian_Centinel (accessed: May 11th, 2019).

Anon. 3, "Haitian Revolution", (*Wikipedia*, n.d.). Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Haitian_Revolution (accessed: May 14th, 2019).

Anon. 4, "Gambia, The", (*The Commonwealth*, n.d.). Available at: <http://thecommonwealth.org/our-member-countries/gambia/history> (accessed: May 7th, 2019).

Anon. 5, "The Middle Passage". (*Port Cities Bristol*, n.d.). Available at: <http://discoveringbristol.org.uk/slavery/routes/from-africa-to-america/atlantic-crossing/middle-passage/> (accessed: May 7th, 2019).

Anon. 6, "The capture and sale of enslaved Africans" (n.d.), http://www.liverpoolmuseums.org.uk/ism/slavery/africa/capture_sale.aspx (accessed: May 29th, 2019).

Anon. 7, "Timeline of slavery in America 1501–1865" (n.d.). Available at: <https://sharondraper.com/timeline.pdf> (accessed: May 21st, 2019).

Anon. 8, "Thomas Jefferson: Liberty & Slavery", [n. d.] available at: <https://www.monticello.org/slavery-at-monticello/liberty-slavery> (accessed: May 21st, 2019).

Anon. 9, "Sarah Wentworth Apthorp Morton", (*Wikipedia*, n. d.), available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Sarah_Wentworth_Apthorp_Morton (accessed: June 1st, 2019).

Anon. 10. "Noble Savage", (*Wikipedia*, n. d.), https://en.wikipedia.org/wiki/Noble_savage#Reaction_to_Hobbes (accessed May 29th, 2019).

Baym, Nina (General Editor). *The Norton Anthology of American Literature*, Volume I, Fifth Edition. (New York/London: W. W. Norton & Company, 1998). Available at: <https://archive.org/stream/nortonanthology01baym#page/n7/mode/2up> (accessed: May 17th, 2019).

Blaisdell, Bob. *The Dover Anthology of American Literature, Volume I: From the Origins through the Civil War*, Courier Corporation, 2014.

Braman, Chuck. “The Political Philosophy of John Locke, and Its Influence on the Founding Fathers and the Political Documents They Created” (1996). Available at: <https://www.chuckbraman.com/political-philosophy-of-john-locke.html> (accessed: May 14th, 2019).

Huntley Sigourney, Lydia. “To the First Slave Ship” (1827). Available at: <https://www.poetrynook.com/poem/first-slave-ship> (accessed: May 21th, 2019).

James, C. L. R. *The Black Jacobins: Toussaint L’Ouverture and the San Domingo Revolution, Second edition – revised*. New York: Vintage Books – A Division of Random House, Inc. (1963): 62–84. Available at: <https://archive.org/details/blackjacobins00clrj/page/n3> (accessed: May 22nd, 2019).

Johnson, Paul. *A History of the American People*. Weidenfeld & Nicolson, 1997.

Kuiper, Kathleen. “Middle Passage”. (*Encyclopedia Britannica*, 2018). Available at: <https://www.britannica.com/topic/Middle-Passage-slave-trade> (accessed: May 7th, 2019).

O’Callaghan, Dennis Brynley. *An Illustrated History of the United States of America* (Longman Group UK Limited, 1990).

Rousseau, Jean Jacques. *The Social Contract & Discourses*. Translated by G. D. H. Cole, (London: J. M. Dent & Sons Ltd., New York: E. P. Dutton & Co., 1913): 5. Available at: <https://archive.org/stream/therepublicofpla00rousuoft?ref=ol#page/n47/mode/2up> (accessed: May 22nd, 2019).

Wentworth Morton, Sarah. “The African Chief”, *My Mind and its Thoughts, in Sketches, Fragments, and Essays*. (Boston: Wells and Lilly – Court-Street 1823), 199–203. Available at: <https://archive.org/stream/mymindstthought00mortrich?ref=ol#page/n5/mode/2up> (accessed: April 17th, 2019).

Wolfe, Brendan. “Slave Ships and the Middle Passage”, (*Encyclopedia Virginia*, 2018). Available at: https://www.encyclopediavirginia.org/slave_ships_and_the_middle_passage (accessed: May 17th, 2019).

**Критика робовласништва у женској поезији ране Америчке републике:
„Афрички поглавица“ Саре Вентворт Мортон, „Првом броду с робљем“
Лидије Хантли Сигорни**

Овај рад анализира и пореди две значајне антиробовласничке песме – „Афричког поглавицу“ Саре Вентворт Мортон и „Првом броду с робљем“ Лидије Хантли Сигорни – настале у периоду ране Америчке републике (између Америчке револуције и Грађанског рата). У оквиру анализе показујемо да се и „Афрички поглавица“ и „Првом броду с робљем“ могу тумачити кроз трослојну метафизичку друштвену хијерархију коју чине Бог, бели робовласник и тамнопути роб. У обе песме, улоге додељене свакоме од трију чланова хијерархије су исте – тамнопути роб се појављује као овоземаљски мученик, бели робовласник као овоземаљски господар, док Бог има улогу правичног небеског судије човечанства, који је спреман да искупи неправедно обешчовеченог црнца. Међутим, премда прате исти општи образац, ове две песме се разликују по томе како конкретно представљају свакога од три члана хијерархије. Разлике у томе како једна и друга песма приказују Бога, белог господара и поробљеног црнца наводе нас на закључак да „Афрички поглавица“ садржи снажнију критику робовласништва. Рад се завршава субјективном констатацијом да песма Вентворт Мортонове, због наглашеније сентиментализације њеног тамнопутог протагонисте, завређује веће симпатије.

Кључне речи: Сара Вентворт Мортон, Лидија Хантли Сигорни, метафизичка друштвена хијерархија, робовласништво, сентиментална поезија.

„Заједно, организоване, ми смо несаломиве!“: Александра Колонтај и „нова жена“

У овом раду приказани су главни сегменти стваралаштва Александре Колонтај: теоријски и прозни текстови, као и њени текстови у периодици. У фокусу рада налази се њена теорија о „новој жени“ и слободној љубави. Анализирају се ставови ауторке о односима између полова и новом моралу, као и реакције које су ти ставови изазвали. Посебно се истражује њен утицај на стварање новог женског идентитета кроз женску периодичку штампу. Дат је преглед чланака А. Колонтај у совјетским часописима *Работница*, *Коммунистка*, *Молодая гвардия* и *Правда*. Поред тога, указује се на рецепцију њених идеја на нашим просторима, и то у часопису *Женски покрет*. Последњи део рада посвећен је књижевном стваралаштву А. Колонтај.

Кључне речи: Александра Колонтај, „нова жена“, руска женска периодика, марксистички феминизам, *Женски покрет*, совјетска Русија

„Нова жена“ и „слободна љубав“: основне идеје

Почетак двадесетог века у Русији обележен је револуцијама које су резултирале доласком бољшевика на власт 1917. године. Њихов циљ био је да од руралне, сиромашне земље створе прву социјалистичку државу. Таква промена захтевала је стварање новог типа особе која ће свој живот посветити социјалистичким циљевима. Када је реч о женама, чланице партије радиле су на ослобођењу жена-пролетерки које су до тада биле угњетаване и економски зависне. О положају жене у друштву највише је говорила и писала револуционарка Александра Михајловна Колонтај (Александра Михайловна Коллонтај). Њен рад је посвећен стварању „нове жене“ која ће се супротставити старом буржоаском моралу и капиталистичким вредностима.

Као полазну тачку за разумевање идеја Александре Колонтај треба погледати њену аутобиографију насловљену *Аутобиографија сексуално еманциповане комунисткиње*. Ова аутобиографија је пре објављивања 1926. године прошла стаљинистичку цензуру. Упркос томе, може послужити као водич кроз основне ставове А. Колонтај, који се заснивају на поставкама дијалектичког материјализма.¹ На почетку аутобиографије А. Колонтај представља кључне циљеве борбе:

Истовремено сам свесна да на овај начин могу да помогнем својим сестрама да не обликују своје животе у складу са традицијама, већ у складу са њиховом слободом избора, све док им то, наравно, дозвољавају социјалне и економске околности. Увек сам веровала да ће доћи време када ће се женама судити према истим моралним аршинима који важе за мушкарце. *Зато што није њена специфична женска врлина та која је одређује као часну у друштву, већ вредност и корисност њених успеха,² њена вредност као људског бића, као грађанке, као мислитељке, као боркиње.³* Подсвесно је овај мотив био водећи принцип читавог мог живота и активизма.⁴

Александра Колонтај полази од става да свака особа, без обзира на пол, има право на слободан избор и потпуни развој своје личности.⁵ Према њеном мишљењу, до освајања слободе долази се заједничком борбом. Совјетски социјализам је подразумевао да ће резултат те борбе бити победа радничке класе, а самим тим и потпуно ослобођење жена. Пошто су раднице двоструко дискриминисане, оне ће бити ослобођене и као раднице и као жене. Зато је у раду А. Колонтај социјално питање било неодвојиво од женског питања. Такав однос према женском питању разликовао ју је од феминисткиња њеног времена, које у својим радовима назива буржоаским феминисткињама.⁶ Сматрала је да буржоаске феминисткиње траже једнакост с мушкарцима из сопствене класе, како би заједно са њима, из удобне позиције капиталистичког друштва, могле да угњетавају жене из нижих класа. То је био доминантан говор о феминисткињама у социјалистичким круговима. Због тога А. Колонтај никада није себе назвала феминисткињом, већ комунистичкињом, а то опредељење је искључивало било какву везу с буржоаским феминизмом.⁷

Пре револуције 1917. године, Руска социјалдемократска радничка партија није придавала значај женском питању о ком су чланице партије упорно говориле. Из тог разлога, у годинама пре револуције, Александра Колонтај објављује низ радова о овој теми да би привукла пажњу партије. Међутим, тек после револуције долази до активног рада у области женских права, и то у оквиру деловања Женотдела (Женский отдел по работе среди женщин – Женотдел).⁸

„Нова жена“, нови морал и класна борба

Промена уобичајене слике о женама почиње са њиховим изласком на улице. Уочи 1905. године жене организују тзв. „побуне подсукњи“, залажу се против рата са Јапаном. Из побуна су излазиле победнички, с новом снагом које до тада нису биле свесне. Убрзо постају активне боркиње за права радничке класе. Александра Колонтај је увидела да управо жене могу одиграти битну улогу у револуцији. Ту идеју износи у прозном делу „Слободна љубав“: „Зашто би женска питања била мање важна? Сви су навикли да тако гледају на жене и отуда такозвана 'женска заосталост'. Али без жена нема револуције. Жена је све. Шта она помисли, то мушкарац учини. Ко освоји жене, добио је најважнију битку.“⁹

Кроз политичку и друштвену борбу долази до стварања идентитета нове жене, о чему А. Колонтај пише у делу *Нова жена*. Ова књига први пут је објављена 1913. године. Нешто касније, 1919. године, излази у оквиру књиге *Нови морал и радничка класа*, коју чине три целине: Нова жена; Љубав и нови морал; Полни односи и класна борба. Уједно, књига из 1919. може се видети као својеврсни манифест идеја А. Колонтај. У овом делу, као и у касније објављеним прозним делима, она настоји да критички опише традиционалну жену и, истовремено, понуди модел „нове жене“. За полазну тачку узима поједине књижевне јунакиње из различитих дела светске књижевности, за које сматра да представљају прототип нове жене. А. Колонтај посебно наглашава чињеницу да су те јунакиње настале на основу конкретних жена из стварног живота: „Живот ствара нове жене, – литература их рефлектује.“¹⁰ За разлику од жена из прошлости, тзв. старих жена, чији се живот заснивао на удаји и браку, нова жена је сама себи довољна. Њу је делом обликовао капитализам, зато нова жена настаје уз ларму машина и фабричких сирена.¹¹ У тренутку у ком жена престаје да буде само потрошачица добара, те постаје и произвођачица, настаје нова жена.¹²

Александра Колонтај описује еманципацију неопходну за настанак нове жене: „Пред нама стоји жена као личност, човек, са својим сопственим унутрашњим светом, пред нама стоји индивидуалност која потврђује саму себе, жена, која растрже зарђале ланце свога пола.“¹³ Треба нагласити да Александра Колонтај, иако разрађује теорију о новој жени, себе не назива новом женом. Она не пише о новим женама које су рођене у време освојених слобода, већ пише о прелазном типу жена, то јест, о женама које се још увек боре с последицама патријархата. У њеном раду нема осуде такозваних старих, традиционалних жена. Напротив, А. Колонтај има разумевања за њих:

Како је тешко за данашњу жену да са себе збаци ову способност, коју је добила васпитавањем кроз стотине и хиљаде година, са којом је у стању да се асимилира са човеком, кога изгледа да јој је изабрала судбина за господара. Како је тешко да се увери, да и жена мора приписати себи као грех одрицање на саму себе, чак одрицање за драгана и за моћ љубави.¹⁴

Одређена идеја љубави спутава жене прелазног типа, сматра А. Колонтај. Највећи проблем лежи у чињеници да жене и даље проналазе сврху свог живота у љубави. У животу нове жене на првом месту треба да буде љубав према сопственој самосталности, раду и остварењу друштвених идеја. Наравно, Колонтај скреће пажњу на борбу између старог и новог у женама. Тек онда када буду успеле да утишају гласове традиције доћи ће до правог преображаја.¹⁵ Дакле, нове жене о којима пише још увек су замишљени, идеални типови до којих би требало да се стигне напорним радом.

Друга фраза која се користи да се опишу нове жене јесте – неудате жене. Александра Колонтај види моногамни брак као однос која ограничава личност, како жене тако и мушкарца. Поред тога, такав брак претвара однос супружника у однос приватне својине: обе стране губе право на сопствено време, простор и слободну вољу. Ако одбаци моногамни брак, жена ће престати да буде робиња у сопственој кући и започеће борбу за своја права. Ако тако учини, она ће се одрећи модела среће, који је пуки резултат друштвеног притиска, те прихватити само праву срећу. У тој новој, слободној вези између два бића владају пре свега осећања узајамног поштовања и пријатељства.

Ту тему А. Колонтај посебно разрађује у другом делу књиге *Нови морал и радничка класа* („Љубав и нови морал“). Она захтева равноправност мушкараца и жена како у друштвеним тако и у личним односима. Према њој, љубав не може бити „спакована“ у форму једноличних односа. Љубав мора бити слободна и заснована на пријатељском поверењу и међусобном разумевању. Чак и уколико једно тело жуди за другим телом, љубав две душе није нарушена: привлачност према другим људима сасвим је уобичајена појава. А. Колонтај не позива на полигамију, већ покушава да подрије идеал моногамне љубави који је друштвено конструисан. Она критикује моногамију: љубав мора бити ослобођена свих ограничења, јер ће људи само на тај начин бити заиста слободни, а осећај колектива доминантан. То ће допринети да нестане облик породице какав је створен у капитализму, те да настане права комунистичка заједница

која ће, како ауторка објашњава, опстати захваљујући другарској солидарности: „Задатак пролетерске идеологије [...] – неговати осећај љубави међу половима у духу најјаче силе – другарске солидарности!“¹⁶

Александра Колонтај се изричито противила сексуалним односима ради новца, то јест, проституцији. У таквим односима мушкарац није више друг жени и нема солидарности на којој би однос требало да почива. У многим делима она критички пише о проституцији. Притом, А. Колонтај не окривљује жене које су принуђене на проституцију. Она захтева да се женама не суди према буржоаским моралним начелима који подразумевају покорност, чедност и пасивност. Прецизније речено, ауторка се бори против двоструког морала који је у темељу проституције, али и моногамног брака. Међутим, теорија љубавне игре, како А. Колонтај назива слободну љубав, изазвале је оштре критике како у партији тако и у друштву.

„Нова жена“ у периодици

Поред теоријских и критичких текстова у зборницима и књигама, идеологема нове жене конструисана је на страницама најмоћнијег средства пропаганде и агитације Комунистичке партије – у периодици. Часописи дореволюционарног периода знатно су се разликовали од часописа који излазе после револуције. Друштвене промене с почетка 20. века условиле су појаву нових часописа. До краја 20-их година осамнаест женских часописа штампа се у милионском тиражу.¹⁷ Партија је успела да оствари своју намеру и омасови женске часописе како би вршила утицај преко њих.¹⁸ У оквиру женске периодике издвајају се феминистички часописи и часописи намењени радницама. Феминистички часописи намењени су ужем кругу читатељки и обрађују теме равноправности и еманципације жена.¹⁹ Са успостављањем комунистичког режима тржиште освајају часописи који се баве проблемима жена из радничке класе. Женска периодичка штампа шири поруку о новостеченој женској слободи и економској независности.²⁰

По Лењиновом савету, Александра Колонтај пише велик број чланака за новине *Правда* и часописе *Комунистка* (Комунисткиња) и *Работница* (Радница).²¹ У чланцима објављеним у часопису *Комунисткиња*, Колонтај женама нуди нови животни сценарио, који се одиграва и изван круга куће и породице. Комунизам је требало да омогући такав начин живота. У агитационим чланцима ауторка позива жене да изађу на улице и заједно се изборе за права радничке класе. Позвавши их да се прикључе борби, Александра

Колонтај додељује женама-радницама нову друштвену улогу коју су до тада имали само мушкарци. На тај начин, она подстиче у радницама особине и понашање нових жена, чији се портрети налазе на насловним странама часописа *Радница*. Залагање Александре Колонтај да формулише идеологему нове жене посебно се види у њеном ангажовању управо у том часопису. У уводном тексту „Наши задаци“ она пише: „Другарице раднице, немамо више снаге за мирење са ратом, са поскупљењима! Морамо се борити! Ступите у наше редове, редове социјалдемократске радничке партије!“²² А. Колонтај најпре позива жене да прогласе рат рату јер је то једини начин да се изборе са глађу и бедом које владају земљом. Такође, она објашњава да раднице могу да добију боље плате, боље радно време, боље услове рада, само уколико се организују: „Наш слоган мора бити: другарице раднице! Немојте стајати по страни. Изоловане смо као сламке које сваки газда може савити по својој вољи, али заједно, организоване, ми смо несаломиве!“²³

Све до двадесетих година 20. века текстови Александре Колонтај били су добро прихваћени. На основу текстова о њој и њеном раду који су излазили у *Правди*, види се да ју је партија подржавала и да су је радници радо прихватили у своје редове. Међутим, по објављивању неколико њених текстова током 1923. године у омладинском часопису *Молодая Гвардия* (Млада гарда) јавна слика о А. Колонтај се донекле мења. У овом часопису објављена су њена три писма у којима се обраћа радној омладини, а посебно се бави односима између полова. Пажњу читалаца и критичара привукло је треће писмо, које се састоји из два дела – „О 'змају' и 'белој птици“ и „Направите места за крилатог Ероса“. У тим писмима, Колонтај сажето представља своју теорију о новој жени. Повод томе јесте анализа песама Ане Ахматове у којима А. Колонтај идентификује лик нове жене. За разлику од нове жене, која негује своју белу птицу (своју личност, унутрашње „ја“), такозване старе жене су оковане буржоаским патријархалним идејама. Оне дозвољавају да њихов изабраник убије њихову птицу. По Александри Колонтај, иако мушкарци желе да разумеју нове жене, они то не могу јер их спутава већ усвојени систем традиционалних патријархалних вредности. У мушкарцима је увек будан „змај“ који се бори за доминацију над „белом птицом“ жене. Колонтај сматра да се та стална борба може превазићи ако жене и мушкарци почну да заснивају љубавне и пријатељске односе пре свега на темељу равноправности, солидарности и другарства. Једну критику трећег писма, насловљену „Граж. Ахматова и тов. Коллонтај“ (Грађанка Ахматова и другарица Колонтај), пише Борис Арватов (Борис Игнатјевич Арватов). Арватов пре свега критикује став из писма да се при изградњи друштва морају узети у обзир и мушки и женски доживљај света. Он ту идеју описује као буржоаску и индивидуалистичку. Даље,

Арватов описану борбу између полова види као „феминистички субјективизам“ Александре Колонтај. Другим речима, за њега је недопустиво то што се женско питање издваја изван оквира општијих питања. Наравно, то је посебно проблематично када знамо да је А. Колонтај своје ангажовање у вези са женским питањем увек постављала у шири контекст класне борбе. Арватов оштро критикује покушај А. Колонтај да омладини понуди савете у пољу љубавних односа и односа између полова тако што ће анализирати песме Ане Ахматове:

Уместо да предложи да се прекине с традицијом учења 'госпођица' о љубави помоћу стихова и романа – предлаже се псеудомарксистичка анализа 'крилатих и бескрилних Ероса' (термин другарице Колонтај), а примери се узимају из истих тих стихова и романа. И то није случајност. Читајући други чланак другарице Колонтај пронашао сам и дирљиве фразе о 'великој љубави', и аргументацију базирану на понашању ликова из књижевних дела, и читав низ грубих теоријских грешака у вези са питањима која је савремена наука давно изучила.²⁴

На крају критике, изнад потписа аутора стоји практично опомена: „Другарице Колонтај, не клеветајте!“²⁵

Другу критику пише Полина Виноградска (Полина Виноградская), такође сарадница часописа *Комунистичкиња*. Њен чланак „Вопросы морали, пола и быта тов. А. Коллонтай“ (Питања морала, пола и начина живота другарице А. Колонтај) из 1923. године може се видети као једна од најоштријих, али и неоправданих критика рада А. Колонтај. Полина Виноградска најпре замера Александри Колонтај што „свуда и свакуда гура полни проблем“ у време када у земљи има пречих проблема попут сиромаштва, беде или неписмености.²⁶ По мишљењу П. Виноградске, проблем односа између полова и женско питање су крајње немарксистичке и некомунистичке теме, а бављење њима представља озбиљну политичку грешку. Она криви А. Колонтај за популаризацију тзв. „биолошке сексуалне теорије“ и сматра да није потребно бавити се полним/сексуалним односима јер „претерана пажња усмерена на питања пола може да умањи спремност пролетерских маса за борбу“.²⁷ Полина Виноградска наводи теорију слободне љубави као још један споран аспект у писмима: „Масе уопште не деле то мишљење према ком сексуална љубав постоји само ради саме љубави [...] то би било попут некаквог постојања уметности ради уметности“.²⁸ Оваква критика сасвим је неоснована и изречена изван ширег контекста. Полина Виноградска занемарује сав рад и труд који је Александра

Колонтај уложила у решавање, рецимо, проблема напуштене деце, како у теорији тако и у пракси. Такође, чини се да Виноградска занемарује текстове А. Колонтај о комунистичкој породици у којима се колектив (односно, држава) види као главни старатељ све деце. Критике Бориса Арватова и Полине Виноградске обележиле су последње године активног публицистичког деловања А. Колонтај у Русији.

Полемика на тему слободне љубави и морала била је присутна у руском друштву још за време Лењина. Средином двадесетих година теме које се баве односом између полова и новим моралом све су мање заступљене у периодици. Простор за дискусију је знатно сужен, а рад партије више не може да се преиспитује и критикује. Стаљинистичка власт током тридесетих година направила је апсолутни преокрет у разумевању датих појмова. Стаљинистички режим такође креира нову жену, али веома различиту од оне о којој је писала А. Колонтај. Промену у разумевању тога ко је нова жена најбоље описује цитат из једног чланка Зинаиде Чалаје (Зинаида Чалая).²⁹ У тексту „Жена хероја“ говори се о трудној жени ратног хероја који јој обећава ауто уколико му роди сина: „А ако је ћерка?“ – упитала је Ваља са осмехом. „Па, онда ћеш добити бицикл.“³⁰

Рецепција идеја Александре Колонтај у часопису *Женски покрет*

Идеје Александре Колонтај пронашле су пут и до читалачке публике на нашим просторима. Превод књиге *Нови морал и радничка класа* на српски језик објављен је 1922. године у Београду. Преводац Михаило Тодоровић је ту књигу објавио под називом *Нова Жена*. Пре него што ће се име Александре Колонтај појавити у часопису *Женски покрет*, и то у оквиру приказа њене књиге *Нова Жена*, на њено име наилазимо у истом часопису, посредно, неколико година раније.³¹ Наиме, у деветом броју часописа, 1920. године, објављен је чланак Д. Ј. Илића „Сазрело питање“. У том тексту се одговара на питања уредништва о бољшевичкој Русији, а понајвише на питање о положају жена. Посебна пажња посвећена је одговору на дилему да ли се „жене мобилизују ради задовољавања сексуалних потреба Китајаца-црвеноармејаца“ или је у Русији увелико дошло до стварања „социјалистичког раја који једини носи потпуно ослобођење жене“.³² Аутор текста сматра да је слика Русије у вестима углавном погрешна (Русија се види или као баук или као светиња), те он настоји да пружи објективнији приказ Лењинове Русије. Зато Илић редакцији прослеђује чланак једне ауторке, главне бољшевичке теоретичарке о жени и породици – Александре Колонтај. Тај њен текст претходно је објављен у *Правди*, и то исте године, и описује стање у Русији три године после револуције. У њеном

чланку се каже да је за истинску револуцију неопходно да се реши лош положај жена у друштву, за шта је предуслов економска независност жена. Дакле, чланак А. Колонтај описује Русију као земљу која се заиста бори са битним друштвеним проблемима. У исто време, она приказује Русију у којој се већ тада стварају нове, слободније форме брачних односа и породице.

Две године после објављивања тог чланка излази први приказ књиге *Нова Жена*. Ауторка приказа Десанка Цветковић на самом почетку најављује сјајно дело на које се дуго чекало и позива читалачку публику да се сама у то увери.³³ Она објашњава појам „нова жена“ и сматра да су читатељке *Женског покрета* нове жене или ће то постати. Затим цитира одломак у ком се даје дефиниција нових то јест неударних жена. Десанка Цветковић се задржава управо на синтагми „неударна жена“ јер сматра да се њом скреће пажња на односе између полова, тј. на сексуални аспект тих односа као на један од горућих проблема тог времена. Ауторка приказа је експлицитно привржена ставовима А. Колонтај, те њену нову жену назива „смелим весником нове будућности“.³⁴ Д. Цветковић упозорава на могуће негативне критике које би о књизи могли да изнесу људи двоструког морала, али предвиђа да ће сâм живот створити нове жене. Као што су у Русији нове жене настале под притиском беде и глади, уз звуке фабричких машина, тако ће и код нас настати нова жена. Десанка Цветковић закључује:

Без обзира на све то Нова Жена ће се родити и код нас. И то не у свили, у сјају раскошно украшених одаја, у атмосфери нерада и разврата. Тамо где точак машине упреже жену у јарам најамног рада, где се девојке заједно са мушкарцима тискају кроз контоаре и канцеларије да зараде парче хлеба, где жена служи науци и уметности исто као и мушкарац. Тамо ће се родити Нова Жена.³⁵

Десанка Цветковић објављује наставак приказа исте књиге 1923. године, али се ту фокусира на поглавље „Љубав и нови морал“. Најпре говори о стању у Србији (Краљевини СХС) у погледу морала и закључује да је оно лоше. Међутим, као и у првом приказу, она има оптимистичан тон: као што ће увек бити оних који руше земљу, тако ће бити и оних који је изнова граде. У потоњем случају она полаже наду у радничку класу. Цветковић износи идеје А. Колонтај, које је очигледно усвојила: нове жене постоје и настају, њих љубавни односи неће спутавати, већ ће их чинити јачим и слободнијим. Последње поглавље књиге Александре Колонтај, које је посвећено односима полова и класној борби, Десанка Цветковић обрађује у трећем приказу који исто излази 1923.

године. Она оштро критикује тадашње друштво зато што наочиглед свих жмури на једно око када се говори о сексуалној кризи која је свеприсутна у друштву. Она претпоставља да ће то поглавље књиге изазвати највише негативних критика и неразумевања пошто се у њему говори о теми која се отворено прећуткује. Сасвим у складу са идејама А. Колонтај, Десанка Цветковић закључује:

Не налазимо ни овде, ни у целој књизи, ничег саблажњивог ма за ког напредног радног човека па ни за наш млад свет и жене које живе од свог рада представљају здрав, стваралачки елеменат нашег друштва и умеју да се загреју не само за своје личне идеале, него и за оне изнад себе.³⁶

Увођењем дела и идеја Александре Колонтај на странице домаће феминистичке штампе уреднице *Женског покрета*, заједно са ауторком приказа Десанком Цветковић, отвориле су простор како за разговор о новим женама тако и за изградњу новог женског идентитета. Наравно, како и сама Десанка Цветковић каже, таквих жена је било на нашим просторима и пре приказа књиге А. Колонтај. Међутим, после тог приказа оне добијају име и видљивост. Отуда не чуди што Миланка Тодић види тренутак у ком излази приказ књиге *Нова Жена* као тренутак рођења нове жене у српској штампи.³⁷

Фикционализација политике и теорије: „нова жена“ у прози

Теоријска и критичка дела Александре Колонтај преведена су на бројне језике, а потом анализирана и критикована. Међутим, мање познат сегмент њеног опуса чине прозна дела написана 1922. и 1923. године. Она настају у важном тренутку у интелектуалној и активистичкој биографији А. Колонтај, када њену агитациону и револуционарну улогу замењује дипломатска функција. Зато њену прозу можемо видети као последњу прилику за јавно изражавање јасних, оштрих политичких и моралних ставова против буржоаског начина живота, ставова какве дипломатска каријера неће допуштати.³⁸

Кратке приче и две приповетке А. Колонтај објављене су 1923. године у две збирке прича: *Любовь пчёл трудовых* (Љубав пчела радилица) и *Женицина на переломе (Психологические этюды)* (Преображај жене [психолошке студије]). Збирка *Љубав пчела радилица* састоји се из две кратке приче „Сёстры“ (Сестре) и „Любовь трёх поколений“ (Љубав три генерације) и приповетке „Василиса Малыгина“ (Слободна љубав).³⁹ Друга

збирка садржи две кратке приче „Тридцать две страницы“ (Тридесет две странице) и „Подслушанный разговор“ (Разговор на станици), као и приповетку „Большая любовь“ (Велика љубав).⁴⁰

Основне теме које А. Колонтај обрађује у приповеткама и кратким причама тесно су повезане са њеним политичким идејама о односима између полова и моралу. Протагонисткиње су жене у процесу преображаја, односно, оне припадају прелазном типу жена будући да се још увек боре са бременом патријархата и традиције. Дуготрајни прелазак жене из старог типа у нови најбоље осликава кратка прича „Љубав три генерације“. Прича почиње тако што се једна жена обраћа чланици партије и тражи од ње савет. Током њиховог састанка, сазнајемо позадину приче о јунакињи која тражи помоћ, као и о њеној мајци и ћерки и њиховим љубавним историјама. Припадница најстарије генерације, Марија, јесте образована аристократкиња старог кова, која је напустила мужа зарад праве љубави која се завршила преваром. После тога, Марија се држи строгог моралног кодекса. Приповедачица Олга, Маријина је ћерка, марксисткиња и большевисткиња. Пошто је живела у нелегалном браку (то јест, ванбрачној заједници), њу и њеног партнера хапсе и шаљу у Сибир. По повратку из Сибира, Олга упознаје једног ожењеног мушкарца. Помоћу Олгине приче, Александра Колонтај објашњава своју теорију слободне љубави, која подразумева да љубав може попримити бројне и различите облике које не треба ограничавати ригидним правилима. Овако Олга објашњава саговорници:

Када би ме питали кога волим, ја бих без размишљања одговорила – њега, мог мужа и друга. Ипак, када би ми поставили услов да се тог трена растанем са инжењером М, знам да бих пре одлучила да на месту умрем... Он ми је истовремено и стран и страшно близак, ја мрзим његове ставове, навике, начин живота, али га ипак снажно волим, са свим његовим слабостима, несавршенством, са свим тим карактеристикама, које тако противрече свему што ценим и волим у људима...⁴¹

А. Колонтај је сматрала да сваки љубавни однос у ком особа преиспитује неке своје ставове додатно богати живот те особе. Олга не прихвата став проистекао из буржоаског морала да једна особа мора сасвим припадати другој, без могућности да заволи још неког. Као неко ко живи у ванбрачној заједници, а уз то воли две особе у исто

време, она представља прелазни тип жене. Она је између тзв. старе жене, попут њене мајке, и нове жене, коју представља њена кћерка.

Лик Жење, Олгине ћерке, представља идеал младе нове жене. Жења живи са мајком и њеним млађим партнером. После неког времена, Жења улази у краткотрајну везу с партнером своје мајке, и то не из љубави, већ да би задовољила телесну пожуду. У вези с тим, Олга има моралну дилему коју не успева да реши и зато каже саговорници: „Понекад тешим себе чињеницом да ја не разумем Жењу баш као што Марија Степановна, моја мајка, није разумела мене... Можда ја ту нешто не схватам, можда је то једноставно неизбежна драма 'очева и деце'“.⁴²

Олга није спремна да прихвати нови морал млађе генерације. Када Жења одлучи да абортира, а уз то и не зна чије је дете, Олга је сасвим збуњена. Тада Жења изговара монолог који непосредно слика неке ставове нове жене:

Ти ми говориш, мама, да је то вулгарно, да не треба улазити у односе без љубави, да си ти очајна због мог цинизма. Али, реци ми отворено, мама, да сам ја мушко, да сам твој двадесетогодишњи син, који је био на фронту и живи самостално, да ли би и тада била ужаснута што се он виђа са женама које му се допадају? Не са проституткама које мушкарци купују и не са девојкама које обмањује (то је вулгарно, то не спорим), већ са женама које му се допадају и којима се он допада? Да ли би била ужаснута у истој мери? Не? А зашто онда очајаваш због мог 'неморала'? Уверавам те да сам и ја таква особа. Ја добро знам своје обавезе и свесна сам своје одговорности према партији. Али какве везе имају партија, белогвардијски фронт, растројство и све то што ти наводиш, са тиме што се ја љубим са Андрејем или с ким год? Дете не треба имати. Не у време друштвеног растројства. Ја то знам и зато нећу бити мајка.⁴³

Жења представља прототип нове жене. Од свих нових жена које А. Колонтај описује, чини се да је баш Жења достигла највиши степен еманципације и да представља отелотворење совјетске слободне, неударне жене.⁴⁴

Када говори о слободној љубави, Александра Колонтај наглашава да љубав не сме да спутава реализацију способности жена. Нова жена не жели да робује браку и мужу, већ жели да ради, да се оствари. Борба жена за независност и слободу најбоље је осликана у краткој причи „Тридесет две странице“. А. Колонтај уводи читалачку публику у свет једне младе девојке која жели да се бави научним радом. Но, она се налази у љубавној

вези и зато није довољно посвећена раду. Стално размишља о томе да је за пет месеци написала свега тридесет две странице. На путу до стана свог партнера млада девојка се бори са собом и са жељом да оконча везу која је спутава у раду. Док лута мрачним улицама сећа се његових речи и исмевања њене жеље да буде самостална и слободна: „Кукавица... Боји се мрака, а пало јој је на памет да се сама бори са животом. Самостална жена...“⁴⁵ По Александри Колонтај, права љубав подразумева равноправност, искрено пријатељство и потпуну слободу. Из изјаве младића у причи јасно је да он не поштује девојку нити је види као себи равну. Зато она одлучује да прекине ту везу и каже му да је он не воли као друга и пријатеља већ само као жену, што она не може да поднесе. Девојка мора да начини избор: рад или љубав. У току разговора младић инсистира да се девојка усели код њега, са свим својим књигама. Он закључује: „Очигледно је, вас жене ипак треба држати на кратком ланцу“.⁴⁶

Однос према раду представља једну од кључних тема у свим причама. Пошто су јунакиње прича праве комунисткиње, онда за већину њих рад представља основну страст и сврху у животу. Зато им живот домаћице изгледа као добровољно заточеништво које води гашењу страсти и жеље за радом. О томе говори приповетка „Велика љубав“. Главна јунакиња приповетке Наташа (Наталја Александровна) заљубљена је у професора Семјона (Семен Семенович). Наташа је фасцинирана знањем и амбицијама професора Семјона. Она је посвећена чланица партије. Али, када проводи време с њим она запоставља свој рад, док је за њега рад увек приоритет. Када се љубав угаси, Наташа не може лако да се врати раду. Њен основни закључак постаје наравоученије целе приповетке: „Она и посао и више јој ништа није потребно. Живот је испуњен. Живети је добро, изузетно добро.“⁴⁷

За разлику од жена из прошлости за које је највећи губитак био губитак вољене особе, за нову жену је највећи губитак сопствене личности.⁴⁸ Она је одлучна, снажна, отпорна и одбија да се препусти особинама старих жена попут попустљивости и покорности. У животу нове жене нема места за љубомору, пошто су љубомора, неповерење и жеља за осветом типичне карактеристике жена из прошлости.⁴⁹ Узмимо за пример јунакињу приповетке „Слободна љубав“ – Василису Дементјевну (Василиса Дементјевна). Током читаве приповетке, она се труди да сузбије у себи „змију љубоморе“. Василиса криви саму себе за љубомору коју осећа. Управо ова кривица представља траг прошлих времена у њој. Љубомора нестаје тек онда када Василиса одлучи да прихвати себе и своја осећања. Она престаје да робује осећањима којима су

робовале старе жене, односно, како то каже А. Колонтај: „У новој жени човек побеђује љубоморну женку.“⁵⁰

Оно што јунакиње из прича А. Колонтај разликује од идеала нове жене из њене студије јесте управо њихов став према љубави. Иако су еманциповане и свесне својих права и могућности, јунакиње А. Колонтај се још увек боре саме са собом и са наслеђеним традицијама које их ометају у процесу постајања новом женом, те зато тако дуго остају у спутавајућим љубавним односима.

Односи жена и мушкараца: борба социјализма против капитализма

У средишту прича А. Колонтај налазе се лични, интимни односи. Приказујући микрокосмос двоје људи, она жели да представи односе у једном макрокосмосу какво је комунистичко друштво. А. Колонтај проблематизује баш ову тему јер се држи марксистичког става према ком се степен прогресивности једног друштвеног система утврђује у зависности од положаја жена у том друштву. Један од начина да се испита положај жена у друштву јесте и анализа њеног односа с мушкарцима. У буржоаском, капиталистичком друштву жене су представљале пуки додатак мушкарцу, оне нису постојале као независне особе изван дома и породице. Поред тога, често су им се приписивале особине и вредности њихових партнера.⁵¹ Могло би се рећи да та борба између полова сугерише борбу између капитализма и социјализма. У прози А. Колонтај борба је представљена помоћу бинарне опозиције мушких и женских ликова. Мушки ликови попут професора Семјона („Велика љубав“) или Владимира („Слободна љубав“) најчешће су себични, детињастии и егоцентрични, док су јунакиње, њихове партнерке, добронамерне, окренуте ка друштву, пуне разумевања. Овај увид подупире приповедач у причи „Велика љубав“: „Понекад, у ретким тренуцима спокоја, чинило се као да Семјон Семјонович схвата да је Наташа та која увек даје, а он тај који само узима и узима.“⁵² Барбара Клементс (Barbara Evans Clements) таква места у причама тумачи као персонификацију капитализма и социјализма, а не као намеру Александре Колонтај да генерализује мушкарце, жене и њихове односе.⁵³ Одлике капитализма које испољавају мушки ликови обично се односе на идеју власништва над другим бићем. Питање својине, припадања, власништва у погледу туђе личности присутно је у свим причама Александре Колонтај. Зато су тако чести тренуци у којима партнер, обично мушкарац, тражи потврду да му друга особа, жена, у потпуности припада. У приповеци „Слободна љубав“, када јунакиња Василиса Дементјевна схвати да човек у ког је заљубљена жели везу са

„чистом“ девојком, она одлучује да му призна да је имала партнере и пре њега, односно, да није невина, на шта јој он одговара:⁵⁴ „Ти си моја! ... Моја! ... И ничија више. Не говори више о својим љубавницима! Не желим да знам! Не желим! Ти си моја и крај!“⁵⁵ Владимир Василису тим речима „претвара“ у своје власништво и тај статус онда изједначава са љубављу. Потреба за власништвом, која се јавља код мушких ликова, огледа се и у њиховом голом материјализму. Мушки ликови се на почетку прича углавном налазе на сличним позицијама као и њихове партнерке, што често представља главну спону међу њима. Они деле идеје и жељу да се боре за права народа. Најпре постају другови, саборци, а тек онда љубавници. А. Колонтај инсистира на том процесу упознавања и зближавања пошто сматра да су другарство, солидарност и саосећање начела на којима треба да почива једно комунистичко друштво. Међутим, како приче одмичу тако се мења и позиција на којој се налазе мушки ликови, а самим тим и њихов однос према јунакињама. Тако, на пример, Владимир, млади анархиста који се залаже за идеје партије, на почетку приче упознаје Василису, младу радницу и говорницу. Како време пролази, тако се удаљава од анархистичких идеја и постаје директор. Храна, одећа и предмети у његовој кући постају одраз његове политичке и класне припадности.⁵⁶

Јунакиње прича Александре Колонтај су младе жене, активне учеснице друштвеног и политичког живота. Њих срећемо у улогама радница, попут Василисе из „Слободне љубави“ и Наташе из „Велике љубави“, те у улози боркиња и политичких активисткиња, као што су Олга и Жења из „Љубав три генерације“. Оне живе скромним животом попут свих других сабораца из радничке класе. Њихова одећа је једноставна и практична, храна више хранљива него што је укусна, соба мала али удобна. Када се пењу на друштвеној лествици, мушки ликови покушавају да промене начин живота својих партнерки. Владимир, на пример, шаље Василиси скупocene материјале за хаљине и доњи веш који су њој и одбојни и страни. Поклони које добијају представљају својеврсну капиталистичку замку: оне постају дужнице својих партнера.

Мотиви солидарности, саосећања и разумевања доминирају у краткој причи „Сестре“, на шта упућује већ наслов приче. Безимена јунакиња обраћа се за помоћ некој жени, пошто је због често болесног детета добила отказ на послу. Убрзо након тога, дете јој умире. Она је финансијски сасвим зависна од свог мужа с којим је некада делила страст према књигама и комунизму, а сада дели само стан. Њихови односи су захладнели откад је он добио унапређење и почео да носи скупа одела и парфеме. Ситуација се додатно погоршала када је почео да пије и доводи проститутке у њихов стан. Када супруга покуша да разговара с њим, он јој одговара: „Шта си то наумила? Какве женске

глупости изводиш? Куда идеш? Шта хоћеш од мене? Нађи ако можеш оваквог мужа – храним те, облачим, ништа ти не одбијам. Не смеш да ме осуђујеш!“⁵⁷ А. Колонтај види проституцију као наслеђе капитализма и озбиљну претњу солидарности и равноправности међу половима. Најснажнију сцену у причи представља сусрет жене и проститутке у кухињи. Када сазна на који начин је девојка почела да се бави проституцијом, жена схвата сву тежину положаја у ком се обе налазе. Тај положај их веже и чини сестрама. У том тренутку у жени се буди истинска мржња према мужу, и то не као према брачном партнеру, већ као према човеку који је себи дао за право да искористи безизлазну ситуацију младе проститутке. Жену највише вређа његова одлука да не помогне другарици у невољи већ да ту невољу додатно злоупотреби куповином њеног тела. У разговору са саговорницом од које тражи помоћ главна јунакиња каже: „Биће Вам чудно, али било ми је тешко да се са њом растанем. Постала ми је блиска, као да смо род. Тако је млада, несрећна и сама [...]“⁵⁸ Прича се завршава тако што жена даје своју последњу плату проститутки и опрашта се с њом као да јој је сестра. Мужа напушта.

Александру Колонтај су често критиковали зато што је у средиште својих дела поставила тему љубави. Та критика била је изазвана и чињеницом да су њена теоријска и прозна дела о односу полова и новом моралу писана у бурном историјском тренутку, када је сва пажња била усмерена на развој економије у осиромашеној земљи и нормализацију свакодневице. Међутим, Колонтај је сматрала да је љубав кључни психосоцијални фактор који би могао да повољно утиче на развој комунистичког друштва.

Љубав о којој она пише може се описати пре свега као љубавно пријатељство: када нестане пријатељство, гаси се и љубав. Ипак, не може се рећи да мушки ликови такође не настоје да сачувају односе са својим партнеркама. Као и оне, и они се боре и покушавају да превазиђу научене традиционалне и патријархалне обрасце понашања. Сваки од њих показује одређено разумевање и покушава да поштује слободу жена. Међутим, на крају ипак не успевају у томе. Због тога ликове у причама Александре Колонтај можда не би требало строго делити на мушке и женске, негативне и позитивне. Напротив, треба разумети да се у временима тешке немаштине и друштвених превирања у свим ликовима води борба. У тој борби, већина јунака одустане и изневери своју другарицу. Насупрот томе, већина јунакиња на крају прича долази до катарзе, то јест, до освајања слободе. Приповетка „Слободна љубав“ имплицира да ће нова жена савладати све препреке и изборити се за своје место у свету. На крају те приче Василиса сазнаје да

је трудна, а да је Владимир отац. Она постаје персонификација светле будућности комунистичке Русије.

Закључак

Током своје политичке и револуционарне каријере Александра Колонтај се водила марксистичким принципима и веровала у нове људе који ће изградити праведно социјалистичко друштво. У њеним радовима постоји идеолошка доследност: она се залаже за равноправно социјалистичко друштво и прижељкује идеални комунистички поредак. Посебно се залагала за права жена, њихову еманципацију и, коначно, стварање „нове жене“. Идеологема нове жене представља кључни моменат у њеним чланцима у периодици, теоријским текстовима и у прози. У прозним делима приказани су портрети јунакиња које се боре с традицијом и патријархатом.

Позиција Александре Колонтај драстично се мења с доласком Стаљина на власт. Она добија дипломатску улогу и углавном се налази ван земље. Треба нагласити да је Александра Колонтај једна од ретких револуционарки која није нестала у Стаљиновим чисткама. Због тога данас многи преиспитују доследност и истрајност њених ставова. Треба истаћи да она никада није јавно критиковала Стаљина, али јесте писала да више нема комунистичке хуманости. Посебно важан извор за истраживање представља њен приватни дневник у ком пише о страху који осећа и за себе и за све своје пријатеље, као и страшним временима којима сведочи. На основу писма које шаље пријатељици сазнајемо да је током 1947. године преправљала записе из својих дневника. Овај тренутак треба узети као подстрек за даља истраживања о Александри Колонтај. Према речима Бертама Волфа (Bertram Wolfe), она је можда била ућуткана, али никада није била сасвим уверена у нови режим и преображена.⁵⁹ Њен допринос марксистичкој феминистичкој теорији и борби за женску еманципацију је изузетан. Циљ овог рада био је да осветли аспекте њеног стваралаштва који нису превише истраживани у домаћој литератури и да укаже на важно место Александре Колонтај у женској историји.

¹ За потребе овог рада користила сам енглески превод дела из 1971. године. Тада је аутобиографија први пут објављена у целини, укључујући и оне делове који су 1926. били цензурисани, измењени или избачени из дела. У датом цитату наводе се и исправљене варијанте; оне су у фуснотама. Реченице које су биле искључене из верзије објављене 1926. године назначене су курсивом. Ако упореде превод с оригиналом, читаоци ће се уверити у моћ стаљинистичке цензуре још на самом почетку Стаљинове власти.

² У исправљеној верзији „коју она извршава зарад друштва“.

³ У исправљеној верзији „као креативне раднице“. Превод на српски: Миња Бујаковић. У даљем тексту ће се подразумевати да је превод с руског и енглеског на српски мој, уколико није другачије назначено.

⁴ Alexandra Kollontai, „The Autobiography Of Sexually Emancipated Communist Woman“, Marxist.org. <https://www.marxists.org/archive/kollontai/1926/autobiography.htm> (приступљено: 22. 5. 2019).

⁵ Aleksandra Kolontaj, „Društvena osnova ženskog pitanja“, *Marksistička internet arhiva*. <https://www.marxists.org/srps/hrva/biblioteka/kolontaj/1909/misc/drustvena-osnova-zenskog-pitanja-odlomci.htm> (приступљено: 12. 5. 2019).

⁶ Термин „буржоаски феминизам“ се у раду користи као историјски појам.

⁷ Данас се А. Колонтај сматра марксистичком феминисткињом.

⁸ Женотдел оснивају А. Колонтај и Инеса Арманд 1919. године. Главни задаци Женотдела били су еманципација жена и њихово описмењавање. Делегаткиње Женотдела упознавале су друге жене са новим законима и правима које поседују. Поред тога, проблематизовале су и питање неплаћеног женског рада, мајчинства и радних услова.

⁹ У раду сам користила сопствени превод приповетке „Слободна љубав“, пошто у преводу Драгутина Бишћана из 1934. има нејасноћа. Александра Коллонтај Михайловна, „Василиса Малыгина“ http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0050.shtml (приступљено: 2. 7. 2019).

¹⁰ Александра Колонтај, *Нова Жена*, прев. Михаило Тодоровић (Београд: Р. М. Веснић, 1922), 6.

¹¹ Ibid., 35.

¹² Lynne, Attwood, *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953* (London: Macmillan, 1999), 19.

¹³ Александра Колонтај, *Нова Жена*, 20.

¹⁴ Ibid., 15.

¹⁵ Темом женске унутрашње борбе с традицијама бави се такође Вирџинија Вулф. Она је описује као борбу са „анђелом у кући“. Тај викторијански идеал женствености осликава све традиционалне особине које су спутавале жене, а сматране су позитивним: пожртвованост, устручавање у изражавању мисли, саосећање, чистоћа. Вишевековно оснаживање ових особина довело је до опресије жена. У тренутку када постаје свесна присуства „анђела у кући“, Вирџинија Вулф га симболично убија и постаје слободна.

¹⁶ Александра Коллонтај, „Дорогу крылатому Эросу! (Письмо к трудящейся молодежи)“, 1923. Marxist.org https://www.marxists.org/russkij/kollontai/winged_eros.htm (приступљено: 11. 6. 2019).

¹⁷ Према Виктория Вячеславна Смеюха, *Отечественные женские журналы: Историко-типологический аспект* (Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ ЮФУ, 2011), 87.

¹⁸ Петер Матвеевич Чирков, *Решение женского вопроса в СССР 1917–1937 гг.* (Москва: Мысль, 1978), 250.

¹⁹ Класна борба није била предмет политичког програма таквих часописа. Уместо чувеног слогана „Пролетери свих земаља, уједините се!“, феминистички часописи су се држали слогана „Жене, обједините се!“ Дистанцирање од класне борбе учинило је да они буду релативно кратког века.

²⁰ Систем женске периодичке штампе који је контролисала Комунистичка партија обухватао је преко 90 часописа и новина за жене.

²¹ Ричард Стајтс (Richard Stites), који се бави руском историјом 19. и 20. века, сматра да је А. Колонтај успела да објасни комплексну револуционарну теорију помоћу појмова (и слика) који су били јасни свакој пролетерској домаћици: гладна деца, муж на фронту, борба миротвораца большевика са спекулантима капиталистима који воде рат.

²² Часопис *Радница* настаје 1914. године. После свега седам бројева, а услед царске цензуре, престаје с радом до 1917. Уводни текст А. Колонтај означио је поновно покретање часописа.

Александра М. Коллонтај, „Наши задачи“ у *Избранные статьи и речи*. ур. Г. П. Шкаренкова (Москва: Политиздат, 1972), 212.

²³ Ibid., 213.

²⁴ Борис Игнатъевич Арватов, „Гражд. Ахматова и Тов. Коллонтај“, <http://foliant.press/onepage/0037659> (приступљено: 17. 6. 2019).

²⁵ Ibid.

²⁶ Према: Ольга Д. Минаева, „Журналы «Работница» и «Крестьянка» в решении женского вопроса. В СССР в 1920-1930-е гг.: модель пропагандистского обеспечения социальных реформ“ (Москва: МедиаМир, 2015), 31.

²⁷ Ibid., 31.

²⁸ Ibid., 31.

²⁹ Она је двадесетих година писала прогресивне и еманципаторске чланке за часопис *Комунистичка*, а за време Стаљинове власти пише чланке за *Радницу*.

³⁰ Зинаида Чалая, „Жена героя – о актрисе Валентине Василевне Серовой, жене Анатолия Серова“, *Работница*, 12. 1940, 13–14.

³¹ О „новој жени“ и њеној појави на страницама часописа *Женски покрет* пише Станислава Бараћ у књизи *Феминистичка (контра)јавност*.

³² Д. Ј. Илић, „Сазрело питање“, *Женски покрет*, бр. 9, 1920, 11.

³³ Десанка Анђелковић-Цветковић је била комунистичка и уредница листа *Једнакост*, органа жена комуниста Југославије. Од 1922. преузима улогу секретара Централног секретаријата жена НРПЈ.

³⁴ Десанка Цветковић, „Нова жена од Александре Колонтај“, *Женски покрет*, бр. 11–12, 1922, 347.

³⁵ Ibid., 347. Миланка Тодић учоава битан детаљ у чланцима Десанке Цветковић. Наиме, ауторка чланака синтагму Нова Жена пише почетним великим словима. На тај начин чини да Нова Жена постаје још видљивија од пређашњег типа жене.

³⁶ Десанка Цветковић, „Александра Колонтај: Нова жена. Полни односи и класна борба“, *Женски покрет*, бр. 2, 1923, 73.

³⁷ Миланка Тодић, „Нова жена или робиница луксуза: насловне стране женских часописа у Србији (1920–1940)“, Academia.edu, 145. (Преузето 24. 6. 2019).

³⁸ Birgitta Ingemanson, "The Political Function of Domestic Objects in the Fiction of Aleksandra Kollontai", *Slavic Review* 48, 1, 1989: 73.

³⁹ Дела Александре Колонтај се ретко могу наћи у преводу на српски језик, те су нам тако доступни преводи само три њена прозна дела, а то су „Сестре“, „Љубав три генерације“ и „Слободна љубав“. Приповетку „Слободна љубав“ преводи Драгутин Бишћан давне 1934. године (само 11 година након њеног објављивања у Русији), а кратку причу „Љубав три генерације“ Михаило Тодоровић. Дело „Сестре“ у преводу Наде Асановић Ашоње објављено је у часопису *Корац* 2018. године. „Љубав три генерације“ и „Слободна љубав“ често се сматрају најбољим књижевним делима Александре Колонтај, те је јасно зашто су баш она преведена.

⁴⁰ Често се наилази на оцену да прозна дела А. Колонтај немају праву књижевну вредност. Међутим, таква критика занемарује чињеницу да су њена прозна дела објављена 1923. године, када се становништво још увек описмењује, као и то да је циљ њене прозе био превасходно дидактичког карактера. Она је једноставним језиком и помоћу тема из свакодневног живота успела да фикционализује елементе комунистичке теорије и створи нове књижевне ликове.

⁴¹ Александра Михайловна Коллонтай, „Любовь трёх поколений“, http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0060.shtml (приступљено: 25. 3. 2019).

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Синтагма неудата жена, како А. Колонтај другачије назива нове жене, подразумева особу која је еманципована и која отвара за себе свет нових доживљаја и осећања тако што прекида везе с прошлошћу. Важно је подвући да синтагма неудате жене не имплицира противљење браку, већ је реч о критици идеје брака и љубави какву су имале тзв. старе жене, а то је да на љубав треба гледати као на суштинску ствар у животу једне жене, без које би тај живот био ништаван.

⁴⁵ Александра Коллонтай Михайловна, „Тридцать две страницы“ http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0100.shtml (приступљено: 25. 3. 2019).

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Александра Коллонтай Михайловна, „Большая любовь“, http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0070.shtml (приступљено: 25. 3. 2019).

⁴⁸ Александра Колонтај, *Нова Жена*, 30.

⁴⁹ Ibid., 20.

⁵⁰ Ibid., 22.

⁵¹ Ibid., 60.

⁵² Александра Коллонтай Михайловна, „Большая любовь“, http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0070.shtml (приступљено: 25. 3. 2019).

⁵³ Према Birgitta Ingemanson, "The Political Function of Domestic Objects in the Fiction of Aleksandra Kollontai", *Slavic Review* 48, 1, 1989: 75.

⁵⁴ Александра Колонтај посебно критикује идеал сексуалне чистоте у свом раду, пошто је реч о производу буржоаског двоструког морала. Чистота за њу представља ствар душе а не тела.

⁵⁵ Александра Коллонтай Михайловна, „Василиса Малыгина“, http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0050.shtml (приступљено: 2. 7. 2019).

⁵⁶ Birgitta Ingemanson, "The Political Function of Domestic Objects in the Fiction of Aleksandra Kollontai", *Slavic Review* 48, 1, 1989: 76. Заправо се може приметити да нико од ликова своје политичке ставове не изражава директно, већ се ти ставови виде из дискусија о свакодневним темама и проблемима, као и на основу приватне својине ликова.

⁵⁷ Александра Колонтај Михајловна, „Сестре“, *Кораџи*, св. 10–12, 2018: 71.

⁵⁸ Ibid., 74.

⁵⁹ Према Beatrice Farnsworth, "Conversing with Stalin, Surviving the Terror: The Diaries of Aleksandra Kollontai and the Internal Life of Politics", *Slavic Review* 69, 4. 2010: 969.

Литература:

Примарна литература:

Kollontai, Alexandra. „The Autobiography Of Sexually Emancipated Communist Woman“, Marxist.org. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1926/autobiography.htm> (приступљено: 22. 5. 2019).

Kolontaj, Aleksandra. „Društvena osnova ženskog pitanja“, *Marksistička internet arhiva*. <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/kolontaj/1909/misc/drustvena-osnova-zenskog-pitanja-odlomci.htm> (приступљено: 12. 5. 2019).

Коллонтај, Александра Михайловна. „Большая любовь“, http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0070.shtml (приступљено: 25. 3. 2019).

Коллонтај, Александра Михайловна. „Любовь трёх поколений“, http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0060.shtml (приступљено: 25. 3. 2019).

Коллонтај, Александра Михайловна. „Тридцать две страницы“, http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0100.shtml (приступљено: 25. 3. 2019).

Коллонтај, Александра. „Дорогу крылатому Эросу! (Письмо к трудящейся молодежи)“, Marxist.org. https://www.marxists.org/russkij/kollontai/winged_eros.htm (приступљено: 11. 6. 2019).

Коллонтај, Александра. *Семья и коммунистическое государство*. Москва: Коммунисть, 1918. <http://books.e-heritage.ru/book/10077008> (приступљено 25. 6. 2019).

Колонтај, Александра Михајловна. „Сестре“, прев. Нада Усановић Ашоња. *Кораци*. Св. 10–12. (2018): 67–75.

Колонтај, Александра Михајловна. *Нова Жена*. Прев. Михаило Тодоровић. Београд: Р. М. Веснић, 1922.

Колонтај, Александра Михајловна. „Слободна љубав“, прев. Драгутин Бишћан. Загреб: Књижара М. Келовића, 1934.

Секундарна литература:

Attwood, Lynne. *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953*. London: Macmillan, 1999.

Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost: žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.

Clements, Barbara Evans. "Emancipation Through Communism: The Ideology of A. M. Kollontai." *Slavic Review* 32, no. 2 (1973): 323–38. doi: 10.2307/2495966.

Engel, Barbara Alpern. "Women in Russia and the Soviet Union." *Signs* 12, no. 4 (1987): 781–96. <http://www.jstor.org/stable/3174213>.

Farnsworth, Beatrice Brodsky. "Bolshevism, the Woman Question, and Aleksandra Kollontai." *The American Historical Review* 81, no. 2 (1976): 292–316. doi: [10.2307/1851172](http://www.jstor.org/stable/10.2307/1851172).

Farnsworth, Beatrice. "Conversing with Stalin, Surviving the Terror: The Diaries of Aleksandra Kollontai and the Internal Life of Politics." *Slavic Review* 69, no. 4 (2010): 944–70. <http://www.jstor.org/stable/27896144>.

Ingemanson, Birgitta. "The Political Function of Domestic Objects in the Fiction of Aleksandra Kollontai." *Slavic Review* 48, no. 1 (1989): 71–82.

Кесман, Јованка. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, 1978.

Lokaneeta, Jinee. "Alexandra Kollontai and Marxist Feminism." *Economic and Political Weekly* 36, no. 17 (2001): 1405–412. <http://www.jstor.org/stable/4410544>.

Mullaney, Marie Marmo. "Gender and the Socialist Revolutionary Role, 1871–1921: A General Theory of the Female Revolutionary Personality." *Historical Reflections / Réflexions Historiques* 11, no. 2 (1984): 99–151. <http://www.jstor.org/stable/41298827>.

Vest, Caitlin. *Alexandra Kollontai and the "Woman Question": Women and Social Revolution, 1905–1917*. https://www.lagrange.edu/resources/pdf/citations/2011/11_Vest_History.pdf (преузето: 15. 5. 2019).

Ленин, Владимир И. *Полное Собрание Сочинений*. <http://leninvi.com/t41/p308> (приступљено: 25. 6. 2019).

Минаева. О. Д. *Журналы «Работница» и «Крестьянка» в решении «женского вопроса» в СССР в 1920–1930-е гг.: модель пропагандистского обеспечения социальных реформ*. Москва: МедиаМир, 2015.

Смеюха, Виктория Вячеславна. *Отечественные женские журналы: Историко-типологический аспект*. Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ ЮФУ, 2011.

Тодић, Миланка. „Нова жена или робинџица луксуза : насловне стране женских часописа у Србији (1920–1940)“, *Academia.edu* (преузето 24. 6. 2019).

Чалая, Зинаида. „Жена героя- о актрисе Валентине Василевне Серовой, жене Анатолия Серова“, *Работница*, 12, 1940, 13–14.

Чернишевски, Николај. *Шта да се ради*. Прев. Радосав Бошковић. Београд, Загреб: Култура, 1947.

Чирков, Петер Матвеевич, *Решение женского вопроса в СССР 1917–1937 гг.* Москва: Мысль, 1978.

“Together, well-organized, we are indomitable!”: Alexandra Kollontai and “the new woman”

This paper presents the main segments of Alexandra Kollontai’s opus – her texts from periodicals, as well as her theoretical and fictional works. The paper is centered on her theory of “the new woman” and free love. It analyzes this author’s attitudes to relations between the sexes and the new morality, and the reactions that these attitudes of hers provoked. It particularly delves into her influence on the formation of a new female identity through periodical press. It provides an overview of the articles written by A. Kollontai and published in the following Soviet magazines – *Работница*, *Коммунистка*, *Молодая гвардия*, and *Правда*. Apart from that, the paper also points to the reception of her ideas in the Balkans, specifically in the magazine *The Women’s Movement*. The last part of the paper deals with the literary works of A. Kollontai.

Keywords: Alexandra Kollontai, “the new woman”, Russian women’s periodicals, Marxist feminism, *The Women’s Movement*, Soviet Russia

Линг Шухуа – будоарска списатељица или феминисткиња?¹

Овај рад настоји да опише како је Линг Шухуа (凌叔华, 1900–1990) градила књижевну каријеру као феминистичка ауторка у срединама у којима је то било тешко постићи, као и да укаже на стратегије које је користила да то оствари. Уместо да се отворено супротстави патријархату и традицији, Линг Шухуа је писала приче стилем карактеристичним за класичну кинеску књижевност, непопуларну међу ауторима и књижевним критичарима у њено доба због покушаја да се сасвим раскине с традицијом, али је истовремено имала критички однос према манама традиционалног, патријархалног друштва. На тај начин, изашла је у сусрет очекивањима средине, односно писала је као учена *дама* из високе класе, али је остварила и своју намеру да пише у име нечујних женских гласова у Кини. С друге стране, аутобиографију *Древне мелодије* (*Ancient Melodies*), написала је на енглеском језику и објавила у Великој Британији на подстицај Вирџиније Вулф (Virginia Woolf, 1882–1941). Језик који је ту употребила и начин на који је приказала своје детињство показују да је Линг Шухуа пристала да *егзотизује* себе да би се допала енглеској публици и пробила на страно тржиште, али је у исто време представила своје феминистичке ставове у још једном покушају да буде схваћена као феминистичка ауторка, овај пут у старој земљи.

Кључне речи: Линг Шухуа, Вирџинија Вулф, женска књижевност, постколонијална теорија, феминистичка теорија, Празнично вече, Древне мелодије

Почетком двадесетог века, прецизније 1912, основана је Република Кина и збачена с власти династија Ћинг (清朝) која је владала од 1644. године. Та промена државне структуре означава кулминацију побуне против царске породице која није успела да спречи да Кина западне у полуколонијални положај и да буде распарчана на зоне утицаја различитих светских сила. Уједно, она сведочи и о тријумфу дугогодишњег преиспитивања сопствене традиције и прихватања нових идеја које су продрле у Кину захваљујући управо империјалистичким подухватима којих је желела да се ослободи. Револуција, међутим, означава и почетак нове фазе формирања идентитета и стварања модерне нације, па ће тако безмало читав двадесети век проћи у различитим борбама, како оружаном и политичким тако и на плану културе и књижевности.

Када је реч о политици и књижевности, иако је било модернистичких експеримената и алтернативних приступа, у периоду који је у фокусу овог рада, односно у доба књижевне револуције која се одвијала у време Покрета четвртог маја (五四运动),²

доминирала је ангажована књижевност која је и пратила и иницирала друштвене промене. Сматрало се да књижевност има изузетно важно место у обликовању свести народа и пропагирању нових идеја. Написана на говорном, уместо на класичном језику, као што је био случај до тада, књижевна дела су постала приступачна већем броју људи. Она су се махом бавила препородом Кине, указивала на недостатке у друштву, посебно на мане кинеске традиције, те тражила начине да земља изађе из кризе. Интелектуалци који су разматрали таква питања били су углавном образовани на Западу или пак у Јапану који је већ био модернизован по узору на западне земље. Та интеракција са Западом омогућила је ширење утицаја који се одвијао у оба смера: западна култура је дала подстицај развоју кинеске, баш као што је и кинеска значајно утицала на развој модернистичких идеја у Европи и Америци.³

Пошто је прва половина двадесетог века у Кини била турбулентно време, када су кинеско друштво и књижевност претрпели потресе и промене, јасно је да су и аутори и ауторке били под притиском да те промене уоче и уваже. Међу њима је била и књижевница и сликарка Линг Шухуа (凌叔华, 1900–1990). Као ћерка високог државника у Пекингу и унука цењеног кинеског сликара, имала је прилику да учи од малих ногу, упозна се с уметношћу, конфуцијанским класицима, стекне образовање у Кини и Јапану и упозна значајне личности свог времена. Другим речима, била је привилегована као ретко која жена у то време. Студирала је енглеску књижевност у Пекингу и говорила енглески језик. Међутим, иако је њен отац био либералан у погледу њеног образовања, Линг Шухуа се није усуђивала да му покаже своје приповетке написане на говорном језику јер се плашила да ће је, као учењак старог кова, критиковати. Но, искористила је своје порекло и образовање да се зближи с људима који су били међу челницима књижевне револуције у Кини.

У Пекингу се дружила с члановима књижевног друштва *Млад месец* (新月社), међу којима је био и њен супруг Чен Јуен (陈源, 1896–1970). Значајну улогу у интеракцији са Западом и изградњи нове кинеске књижевности имала су управо књижевна друштва, а друштво *Млад месец*, активно између 1923. и 1931. године, било је једно од водећих. Аутори окупљени око *Младог месеца* углавном су били под утицајем европског и америчког модернизма и романтизма, док су поједини чланови чак одржавали контакте с неким од чланова *групе из Блумзберија* (*Bloomsbury Group*).⁴ Те околности су допринеле књижевном развоју и усмерењу Линг Шухуа, будући да се бавила модернистичком књижевношћу. У том периоду је написала три збирке

приповедака, од којих је најпознатија прва, *Храм цвећа* (花之寺), објављена 1928. године. Линг Шухуа и Чен Јуен преселили су се у Вухан 1927. године, где је он радио као професор, а она држала часове енглеског језика. Током боравка у Вухану упознала је Џулијана Бела (Julian Bell, 1908–1937), сина Ванесе Бел (Vanessa Bell, 1879–1961), с којим је отпочела тајну љубавну везу о којој је Бел говорио у писмима својој мајци и тетци. Линг Шухуа је преко њега ступила у контакт с Вирџинијом Вулф (Virginia Woolf, 1882–1941), с којом је, након Белове погибије, размењивала писма и описивала живот у Кини и своја сећања на детињство. Након што је Чен Јуен добио радно место у Уједињеним нацијама, пар се преселио у Енглеску, где је Линг Шухуа 1953. године, уз помоћ Вите Саквил-Вест (Vita Sackville-West, 1892–1962), објавила аутобиографски роман написан на енглеском, *Древне мелодије* (*Ancient Melodies*).

Линг Шухуа

На основу кратког осврта на историјске прилике и биографију Линг Шухуа, можемо извући два закључка. Прво, њен пример показује да је бављење књижевношћу било најчешће ограничено на образоване жене из богатијих и либералнијих породица. Чак и у тим случајевима, жене су се суочавале с подељеним мишљењима и

неодобравањем околине, у овом конкретном случају прво с очевим, а потом и с критикама својих мушких колега. Наиме, пошто је Линг Шухуа била књижевница доброг порекла, образована по класичном кинеском систему, али и зато што је углавном бирала теме везане за уски круг домаћинства, говорило се да пише *будоарску књижевност* (闺秀派作家),⁵ дакле њена књижевност је критикована кроз призму њеног рода и класе. Друго, Линг Шухуа је у Енглеској написала и објавила аутобиографију на енглеском језику. Анализа њене преписке с Вирџинијом Вулф, као и анализа ширег контекста у ком је Енглеска била империјална сила, а Кина подређена земља, указује на сложене механизме које је Линг Шухуа користила да се пробије на енглеско тржиште, али и да искаже свој поглед на животе жена у Кини.

У наставку рада, ослањајући се на постструктуралистичке интерсекционалне теорије по којима „субјекти креирају смисао од датих категорија и норми које дају оквир њиховим свакодневним животима“,⁶ покушаћу да укажем на начине на које је Линг Шухуа савладавала препреке на путу да се оствари као књижевница, и то тако што је у извесном смислу манипулисала предрасудама везаним за своју расу, класу и род.

Критика женског књижевног стваралаштва у време Покрета четвртог маја

У време када су се из темеља преиспитивала сва основна начела на којима почива друштво, кинески интелектуалци с почетка двадесетог века почели су да се баве и питањима права и положаја жена. Међутим, како наводи Шумеи Ши (Shu-mei Shih), побољшање положаја жена није се видело као одвојен социолошки проблем који се тиче жена и њиховог ослобођења, већ „је ’проблем‘ патријархалне опресије жена замењен проблемом ’традиције‘, која је једнако тиранизовала и жене и мушкарце“.⁷ Бавећи се питањима права жена, Кина је заправо требало да се покаже као напредна и просвећена земља. Еманципација жена је значила још један корак ка модерном друштву, док је главни циљ модерног друштва било раскидање с традицијом која је, како смо видели, сматрана узроком слабости нације, те, „стога, ако би се елиминисала традиционална култура, женски проблеми би нужно нетрагом ишчезнули“.⁸ Јасно је да такви ставови нису могли створити простор за дубље преиспитивање аутентичних женских искустава, нити осветити на које начине их је патријархат обликовао, односно, какву су улогу имали мушкарци у стварању традиције која је спутавала жене. Услед изостанка такве перспективе, еманципација жена је постала средство за модернизацију земље, а не циљ

по себи: мушкарци су били у улози ослободиоца и просветитеља, док су се женски гласови слабо чули. Од жена се очекивало да учествују у реформи друштва и да се првенствено баве националним питањима, уместо питањима која их се непосредно тичу.⁹ О томе сведочи и рад списатељица, као и критике њиховог стваралаштва.

Охрабрене полетом Покрета четвртог маја и подстакнуте жељом да се раскине с традицијом, жене су више писале и објављивале. Иако су у начелу добијале подршку, дела књижевница нису увек наилазила на позитивне критике. Њихови мушки савременици давали су приоритет књижевности у којој нема места за емоције и бављење темама које не подржавају револуционарне идеје о унапређењу кинеског друштва и грађењу националног идентитета. За потребе овог рада, фокусираћу се на посебан тип критике која је била упућена женама из виших друштвених слојева, тзв. *ауторкама будоарске књижевности*, међу којима је била и Линг Шухуа. У традиционалном кинеском друштву, именица *гуисју* (闺秀) користила се за жене из имућних породица које су добро савладале лепо васпитање и манире и које знају где им је место у друштвеном поретку. Како Реј Чау (Rey Chow) исправно примећује, иако овај термин, који је тесно повезан с врло ограниченом улогом жене у традиционалном друштву, „у традицији [...] представља идеал женскости, није високо цењен у погледу књижевне критике“.¹⁰ Другим речима, иако је у традиционалној Кини имао позитивну конотацију, у светлу хваљене револуционарне књижевности која прекида све односе с традицијом и у којој је акценат на *широј слици* друштва, овај термин има негативан призивок. Осим тога, термин је родно и класно обојен, односно књижевност се оцењује на основу тога што ју је написала *жена* из *високе* класе. Дакле, ауторке које су писале *будоарску књижевност* критиковане су јер пишу сентименталну прозу у којој се баве темама везаним за кућни живот, као и љубавне и аутобиографске приче и романе, односно, замерено им је да „оживљавају слику даровитих жена (*才女*) из традиционалног друштва, које су наводно отелотворење [...] емотивне и идеолошке недораслости“.¹¹

Ако се сентименталност узме као негативна карактеристика женских књижевних дела, уочава се не само стереотипно мишљење да је оно што је женско нужно везано за емоције, а мушко за разум, већ и двоструки критеријум по којем су се оцењивала дела аутора и ауторки. Наиме, сентименталност која постоји у неким делима које су написале жене и због које су критиковане, такође је одлика појединих дела мушких аутора, као што је случај с познатом сентименталном причом *Потонуће* (*沉沦*) од Ју Дафуа (郁达夫, 1896–1945), „коју је Мао Дун навелико [...] хвалио као 'реалистички' приказ

психолошког развоја главног јунака“.¹² Романтичарска књижевност којом су се бавили писци Покрета четвртог маја, развијена под утицајем европског романтизма, није перципирана као превише емотивна. Поред тога, оцењивање женског писања из перспективе традиционалних представа о женама као сентименталним и незрелим бићима, показује колико је било тешко дистанцирати се од патријархалних схватања. Попут класичних учењака који су били предмет критике модерног кинеског друштва, поједини интелектуалци посматрали су женски пол као слабији, подложен лошим утицајима и манипулацији, неоригиналан и емотиван. Најпознатији пример такве критике потиче од познатог књижевног критичара Ђен Сингцуна (钱杏邨, 1900–1977). У његовим критикама се спомиње да се дела ауторки могу непогрешиво препознати по сентименталности и лиричности, као и да жене не могу да се удаље од личних сфера и емоција које надвлађују разум.¹³ Неједнаки критеријуми у оцењивању књижевности аутора и ауторки додатно су продубили разлике, чак и у интелектуалним круговима у којима је било покушаја да се изгради феминистичка свест, јер је критика женске књижевности често долазила управо од интелектуалаца заслепљених традиционалним погледом на друштво, иако се на први поглед чинило, нарочито њима, да су га оставили иза себе. Будући да је у фокусу и даље био мушкарац и његова улога у друштву, може се закључити да је изграђен став да би жене требало да буду равноправне, али су сувише слабог карактера и неразвијене самосвести да би то учиниле саме, те им је потребан мушкарац да их просвети. Такво мишљење не само да је спречавало жене да самостално граде свој идентитет и поделе своја искуства, него показује да су наслеђене патријархалне вредности, првенствено мушко осећање надмоћи, дубоко укорењене и суптилно прикривене, те да их је, упркос добрим намерама, било тешко лоцирати и критички преиспитати.

Будоарска списатељица или феминисткиња?

У свом тексту о Линг Шухуа, Реј Чау критикује негативно оцењивање вредности књижевних дела ауторки које су стварале двадесетих и тридесетих година двадесетог века и које се сматрају ауторкама *будоарске књижевности*.¹⁴ Видели смо да су те ауторке биле из високе друштвене класе и образоване по класичном систему који је модерно кинеско друштво критиковало и напустило. Међутим, класично образовање које је стекла Линг Шухуа, а које је подразумевало учење конфуцијанских класика и бављење

класичном кинеском поезијом, помогло јој је да развије стил писања који су њене мушке колеге хвалиле. Та ситуација јасно показује амбивалентан став критичара: с једне стране, раскида се с традицијом; с друге, и даље се вреднује традиционална слика учене жене и женскости.¹⁵ Управо због тог (преживелог) идеала образоване *даме*, стил писања *писатељица будоарске књижевности* високо се цени упркос томе што се теме које ове ауторке обрађују критикују као сентименталне, незреле и субјективне. У том смислу, може се рећи да је Линг Шухуа била свесна своје класе и образовања, те да је у класичан стил, за који је знала да ће бити одобрен и хваљен, инкорпорирала феминистичке теме.

У писму упућеном Цоу Цуорену (周作人, 1886–1967), у ком га моли да јој буде ментор, Линг Шухуа недвосмислено исказује своју намеру да буде ауторка која пише о женским размишљањима и доживљајима света. Она каже: „Већ неколико година сам одлучна да постанем списатељица у будућности. [...] Кинеске ауторке су заиста ретке, због чега размишљања и животи Кинескиња никада нису обелодањени свету.“¹⁶ У наставку писма, она га моли да, уколико одбије да јој буде ментор, не открије јавности да га је уопште замолила за тако нешто, пошто би лако могла бити исмејана због свог поступка.¹⁷ Та молба показује да је Линг Шухуа била и те како свесна да је, као образована жена из аристократске породице која намерава да се оствари као књижевница, под будним оком јавности, због чега је водила рачуна о свом угледу и није давала повода за оговарање. Можда је управо то разлог због ког није бирала да се бави темама које би могле бити оцењене као превише радикалне за једну *даму*. Јунакиње у њеним причама никада не устају против патријархата, нити сама ауторка даје експлицитну критику. Уместо тога, приче су написане префињеним и одмереним стилем, а теме су наизглед тривијалне – жене у домаћинству које воде обичне животе. Међутим, управо се у том *обичном* свакодневном животу жена приказује ужасна слика патријархата, представљена изнутра, из перспективе жртве, а не побуњенице.

Као пример за стратегије које је користила Линг Шухуа узећу њену причу *Празнично вече* (中秋晚), објављену у збирци *Храм цвећа*.¹⁸ Прича је ограничена на једно домаћинство и фокусирана на личне проблеме обичне кинеске породице средње класе. Ликови се понашају у складу с патријархалним васпитањем и изостаје експлицитна критика друштва. Радња се одвија око Празника средине јесени, који у Кини симболизује заједништво и породицу. Брачни пар, Ђингжен и његова жена, којој ниједном није споменуто име, као ни другим женским ликовима, врше последње припреме пред празничну вечеру. Међутим, пре него што поједу породичну патку, главно јело које је

симбол породичне среће, Ђингжен сазнаје да му је посестрима на самрти и жели да крене код ње. Супруга, ради поштовања ритуала, приморава мужа да остане и макар мало једе, због чега он прекасно стиже код смртно болесне девојке. После тог догађаја, квари се однос између супружника пошто Ђингжен криви жену јер није стигао да се поздрави са посестримом.¹⁹ Четири године касније, Ђингжен је прокоцкао све што су имали и отишао, а жена криви себе за несрећу која их је задесила.

У причи се јасно види утицај класичне књижевности. Описи природе и атмосфера усклађени су с осећањима јунака. На почетку и крају приче понавља се иста слика пуног месеца који сија над кућама и дрвећа умотаног у снег. Једина разлика између две сцене огледа се у домаћинству које на почетку мирише на празнична јела, што указује на радост и присуство људи, док је на крају умотано у паучину, дакле напуштено. Непроменљивост месеца је супротстављена променљивости и несталности људске судбине, што је поступак који је често коришћен у класичној поезији.²⁰ Осим тога, иако је Линг Шухуа користила упрошћене карактере и говорни језик у дијалозима, у причи је приметан класичан начин изражавања.

С друге стране, читана у кључу феминистичке критике, прича показује психичко стање, свест и размишљања жене васпитане у складу с патријархалним и конфуцијанским моралним вредностима. Она је усамљена у свету у ком се бори за позицију у друштву и наклоност мужа, а једино место над којим има контролу јесте њено домаћинство. Пошто је породичан живот био можда једина парадигма у оквиру које је жена у традиционалном друштву могла да гради свој идентитет, „зашто свет домаћинства и све оно што га прати – попут личних фрустрација, неизмерне туге и претеране емотивности – не би био оно чему се списатељице изнова враћају“?²¹ Иако богата и образована, Линг Шухуа је такође одрасла у великом домаћинству, у ком су се конкубине њеног оца међусобно бориле, али и подржавале једна другу,²² због чега је одлично познавала начин живота и размишљање својих савременица које су живеле под опресијом патријархата. Међутим, књижевна критика је оценила ове теме као субјективне и сентименталне, и указала на то да „су кинеске ауторке 1920-их и 1930-их биле неспособне да превазиђу субјективност и сентименталност, које су биле карактеристичне за женски начин писања, и да сагледају ширу слику стварности“,²³ тако да су се похвале на рачун вредности прича Линг Шухуа углавном задржале на префињеном стилу.

Премда је тачно да у фокусу књижевног стваралаштва Линг Шухуа не стоје *нове жене* и *модерне девојке* које се буне против система, као што је то, рецимо, случај с

јунакињама Динг Линг (丁玲, 1904–1986),²⁴ у њеним делима се ипак види репресивна и разорна моћ патријархата. У причи *Празнично вече*, Линг Шухуа показује да понашање жена у складу с патријархалним и традиционалним вредностима иде на штету живота жена. Главна јунакиња не само што не устаје против система, него га подржава по сваку цену. Како Чау наводи: „[...] Кинескиње су често биле жртве посебне врлине коју је друштво захтевало од њих, а то је саможртвовање. [...] Под женском врлином саможртвовања подразумева се размена: Кинескиње су научене да се одрекну сопствених жеља у замену за *место* у друштву.”²⁵ Чау назива ову појаву *врла нагодба* (*virtuous transaction*).²⁶ Као што се види у причи, женино понашање је одређено њеним патријархалним васпитањем. Она се посвећено бави кућним пословима и води рачуна о мужевљевим жељама. Жена привлачи супруга све док се понаша онако како он очекује. Оног тренутка када им се ставови супротставе, постаће му ружна и одбојна. Када стигне вест да је Ђингженова посестрима на самрти, жена инсистира да муж поједе бар део празничне вечере. Њу не узнемирава чињеница да девојка умире, већ је искључиво занима да се поштује обичај који доноси породичну срећу. Иако је женино понашање на први поглед безосећајно и апсурдно, њено сујеверје и веровање у лошу судбину у случају кршења обичаја јаче је од свега. Као што је добила улогу у друштву оног трена када се удала, тако је добила улогу у космичком поретку ствари који не сме бити нарушен.²⁷ Иако уклета судбина нема никакве везе с пропашћу њеног брака, она ће ипак у то до краја веровати. Наглашавајући женину истрајност у поштовању традиционалних обичаја, Линг Шухуа иронично показује последице баналног сујеверја које свој врхунац достиже у следећем одломку:

Жена је на сваки начин желела да избегне разговор о преминулима на празник, али кад је чула да Ђингжен сву кривицу сваљује на њу, посве је изгубила стрпљење. Морала је да се суздржи и смирено одговори.

„Нисам ти ја ништа крива. Па ваљда би ти било боље да на празник ниси видео мртваца.“²⁸

Наведени одломак није у функцији приказивања и критике женине окрутности, већ осликава какве могу бити последице патријархата који захтева да жена буде потпуно подређена друштвеним обичајима. Она не може да реагује на другачији начин јер посвећено и предано поштује норме које су јој наметнуте, заборављајући на саосећајност

и разумевање. Живот Ђингженове посестрима мање је важан од правила и обреда који морају да се поштују. Чак и када јој се брак потпуно распадне, Ђингжен оде а кућа прода, жена ће и даље веровати да је све то узроковано низом лоших предсказања која су се десила на њихов први заједнички Празник средине јесени.

Банално женино сујеверје и неразумно понашање описани су префињеним класичним стилем. На тај начин, Линг Шухуа постиже ироничан и критички тон спрам патријархалних норми.²⁹ Другим речима, пошто је била свесна друштвеног притиска који трпи како због тога што је жена тако и због тога што је *дама*, Линг Шухуа је писала стилем који је критика, састављена од мушкараца, очекивала од ње. Међутим, јунакиње у причама Линг Шухуа, пасивне и обично и саме жртве интернализованих традиционалних образаца понашања, служе да укажу на све мане традиције и патријархата. Другим речима, ауторка не суди својим јунакињама већ описује и критички анализира контекст и друштво у ком је такво понашање жена било могуће, па чак и пожељно.

Писање о себи као о другом

Насупрот стратегијама које је користила док је живела у Кини, Линг Шухуа је своју аутобиографију написала на енглеском језику и за енглеску публику. Сам чин писања аутобиографије био је донекле неконвенционалан за то време. Наиме, било је смело бавити се личним животом у доба када је књижевност углавном служила нацији. Аутобиографије су биле пожељне у случајевима када су аутори већ били познати и признати, нарочито када се има у виду дидактичка улога коју су биографије и аутобиографије имале у Кини.³⁰ Линг Шухуа је почела да пише аутобиографију на наговор свог љубавника Џулијана Бела, што би – да се сазнало – само по себи изазвало осуду конзервативног друштва. Друго, она се у аутобиографији не бави личностима из свог времена, нити својим књижевним достигнућима, већ описује сећања на детињство и завршава у тренутку када би требало да упише факултет. Тим поступцима је привидно умањена, чак и пародирана, дидактичка функција аутобиографије, пошто су и перспектива и тон дечији. То није била само последица тога што је аутобиографија написана на језику који ауторки није матерњи.

Избор енглеског уместо кинеског за писање аутобиографије *Древне мелодије* изазвао је доста полемике. Ши сматра да је „положај Линг Шухуа као феминисткиње из Трећег света можда захтевао процес добровољног аутооријентализовања не би ли се

ускладила с положајем који је имала Вирџиније Вулф, феминисткиња из развијеног света“.³¹ Међутим, иако је могуће претпоставити да је Линг Шухуа била поласкана што јој Вирџинија Вулф пружа подршку, она је ипак већ била остварена ауторка у Кини и имала је развијену и особену феминистичку свест те не постоји разлог због ког би себе намерно ставила у инфериорну позицију. Осим тога, треба приметити да смештање свих жена из, на пример, Кине у групу „жене Трећег света“, као што је у овом случају учинила Ши,³² указује на поједностављивање и непрепознавање великих разлика које су постојале међу тим женама и њиховим искуствима. Појединци нису пасивни носиоци социјалних категорија, те постоји могућност да их превазиђу или преобликују, као и да се дате категорије различито укрсте код сваког понаособ. Можемо се запитати: да ли је Линг Шухуа искористила познанство са Вирџинијом Вулф како би објавила дело у ком заговара феминистичку позицију (али то чини помоћу свесног *егзотизовања* себе и Кине да би се допала енглеској публици и пробила на страно тржиште) или је њено писање аутобиографије у великој мери било под утицајем идеја Вирџиније Вулф (у том случају, да ли се Линг Шухуа под притиском несвесно *аутооријенталозовала*)? Нема једнозначног одговора на ово питање, те је најбоље погледати шта писма и текстови кажу о томе.

Џулијан Бел, Чен Јуен и Линг Шухуа

У преписци с Линг Шухуа, коју је Вирџинија Вулф звала Сју (Sue) јер ју је тако представио Џулијан Бел,³³ Вулф јој саветује да напише аутобиографију на енглеском језику који би по стилу што више подсећао на кинески, па чак и да дословно преводи

своје мисли, јер би тако можда могла да пренесе читаоцима дух Кине и учини је приступачном, али и необичном.³⁴ Захтеви Вирџиније Вулф представљају јасан пример *оријентализма* и посматрања *другог* као егзотичног, узбудљивог и мистериозног. Или као што се Биљана Дојчиновић пита: „[...] није ли то патронизирајући говор из центра у који *други/а* жели да ступи? [...] Није ли инсистирање на разлици нека врста колонизујућег културалног притиска, баш као и инсистирање на истоме?“³⁵ Предговор *Древним мелодијама* који је написала Вита Саквил–Вест, која је помогла Линг Шухуа да објави аутобиографију (у време када се Линг Шухуа преселила у Енглеску Вирџинија Вулф је већ извршила самоубиство, тако да се никада нису ни среле), указује на површно разумевање рада и дела кинеске књижевнице. У предговору се врло мало говори о Линг Шухуа, која је првенствено представљена као ћерка бившег градоначелника Пекинга, а не као кинеска књижевница. Акцент је на Вирџинији Вулф, њеним мудрим саветима и „очараности давно заборављеним светом“.³⁶

Садржај аутобиографије сведочи да је Линг Шухуа послушала савет и пружила енглеској публици оно што је Вирџинија Вулф сматрала да треба. За разлику од брижљиво изграђеног стила на кинеском, енглески језик Линг Шухуа је једноставан и приметне су граматичке грешке. Кинеска имена су транскрибована, али је читаоцима објашњено значење сваког имена, дати су описи кинеских обичаја и појашњене све ствари које би се читаоцу са Запада могле учинити страним и непознатим. Међутим, ако анализирамо избор фрагмената из детињства које је Линг Шухуа одлучила да представи, уверићемо се да су феминистички ставови далеко израженији него у причама које је објавила у Кини. Пошто је ова тема детаљно обрађена код Џанг (Zhang),³⁷ навешћу само један пример. Реч је о ситуацији у којој деда-стриц пита малу Линг Шухуа шта жели да буде кад порасте, а она каже да жели да се преруши у мушкарца и положи царски испит.³⁸ У наставку разговора антиципира се да ће једног дана и женама бити дозвољено да полагају све испите и да Линг Шухуа или било која друга жена неће морати да се преруши у мушкарца да би то учинила. Насупрот јунакињи из приче *Празнично вече*, која је пасивна жртва патријархата, мала Линг Шухуа из *Древних мелодија* жели да превазиђе ограничења која јој намеће друштво. Међутим, то превазилажење не подразумева отворену побуну против лошег система већ разне начине на које систем може да се превари (попут прерушавања). Па ипак, иако је Линг Шухуа *егзотизовала* Кину и себе за енглеску публику, наличје приче о одрастању једне богате девојчице заправо представља сведочанство о животу и судбини жена у патријархалној Кини.

Закључак

Од 1989. године када је Кимберли Креншо (Kimberlé Crenshaw) у тексту „Демаргинализација интерсекције расе и пола: критика антидискриминације, феминистичке теорије и антирасистичке политике из перспективе жена тамније боје коже“ увела појам интерсекционалности у феминистичку теорију па све до данас, термин се изнова преиспитује, критикује и мења. Уместо да видимо друштвене категорије и субјекте као задате и непроменљиве, постструктуралистичко схватање интерсекционалности омогућава да их преиспитамо. У том смислу, анализирао сам начине на које је Линг Шухуа била ограничена категоријама као што су раса, класа и род, али и како је, у исти мах, покушала да превазиђе наметнута ограничења. Другим речима, интересовало ме је на који начин конкретан субјекат учествује у обликовању свог животног искуства.

Линг Шухуа је у Кини перципирана као дама из више класе и као таква водила је рачуна о свом угледу и о томе како је види јавност. Језик којим је писала био је одраз њене класне привилегије и образовања, али је избором тема иронично представила управо тај свет унутар чијих граница је обликовала свој хваљени елегантни стил – свет патријархалних вредности. Као што је била свесна своје позиције у Кини, Линг Шухуа је морала бити свесна и своје позиције на Западу, те асиметричног односа између Енглеске и Кине. Међутим, чини се исхитрено претпоставити да се осећала инфериорно и да се несвесно *аутооријентализовала* под притиском Вирџиније Вулф, угледне књижевнице из развијеног света. Насупрот томе, могуће је претпоставити да је Линг Шухуа у Кини склопила *договор* са, грубо речено, патријархатом да пише онако како приличи ученој дами, док је у Енглеској склопила *договор* с наметима империјалне политике да пише у складу с очекивањима публике која је желела да у слици егзотичне Кине која је *другачија* од Западног света препозна и потврди сопствене предрасуде. У оба случаја, међутим, Линг Шухуа је дала глас женама које су биле жртве патријархалне опресије. Премда стратешки и опрезан, тај глас је ипак критички проговорио о друштву које је вековима ућуткивало жене.

¹ Рад је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, бр. 178029, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Покрет 4. маја 1919. године представља масовне студентске протесте које је изазвала Конференција у Версају којом је одлучено да Јапану припадну кинеске територије које је пре Првог светског рата окупирала Немачка. Та одлука је била само повод за протесте који

представљају акумулирано незадовољство омладине због слабости Кине у протеклим деценијама и побуну против империјализма. Више о томе видети у Pavlović 2014.

³ Однос између Кине и Запада, као и производи сусрета ових култура, честа су тема истраживања управо због своје комплексности и немогућности да се одреде тачна полазишта различитих идеја. Више о тој теми на српском језику: Skrobanović 2014, Pavlović 2014. Зоран Скробановић се бави утицајем кинеског писма на стваралаштво европских модерниста како књижевника тако и визуелних уметника – Гијома Аполинера, Езре Паунда, Сергеја Ајзенштајна и Пола Клеа. Утицајем који је ишао у супротном смеру бави се Мирјана Павловић, која анализира утицај Хенрика Ибзена на модерну кинеску драму уопште, као и на конкретне писце – Гуо Можуоа, Тијен Хана и Цао Јуа. Обе студије представљају драгоцен извор за разумевање компликованих размена идеја између Кине и Запада.

⁴ *Група из Блумзберија* је била неформално друштво енглеских интелектуалаца и уметника повезаних пацифистичким, антиимперијалистичким и феминистичким идејама, који су углавном живели у лондонској четврти Блумзбери и студирали на Кембриџу. Међу члановима су били Вирџинија Вулф, Џон Мејнард Кејнс, Едвард Морган Форстер, Роџер Фрај и други.

⁵ Термин *閩秀派作家* у дословном преводу значи *дамска школа*, али је у српском језику усвојен превод *будоарска књижевност* или *школа будоарске књижевности*.

⁶ Nina Lykke, *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing* (New York, London: Routledge, 2010), 74.

⁷ Shu-Mei Shih, *The Lure of the Modern: Writing Modernism in Semicolonial China, 1917–1937* (London: University of California Press, Ltd., 2001), 204.

⁸ Ibid, 204.

⁹ О овој теми се доста писало. Види: Barlow 1994, Barlow 2004, Feng 2004, Larson 1998, Shih 2001.

¹⁰ Rey Chow, “Virtuous Transactions: A Reading of Three Stories by Ling Shuhua”, *Modern Chinese Literature* бр. 4: 1–2. (1988), 73.

¹¹ Jin Feng, *The New Woman in Early Twentieth-Century Chinese Fiction* (West Lafayette: Purdue University Press, 2004), 127.

¹² Ibid. 128.

¹³ Више о критикама Ђен Сингцуна погледати у: Amy D. Dooling, Kristina M. Torgeson, прир., *Writing Women in China: An Anthology of Women's Literature from the Early Twentieth Century* (New York: Columbia University Press, 1998), 26.

¹⁴ Rey Chow, “Virtuous Transactions: A Reading of Three Stories by Ling Shuhua”, *Modern Chinese Literature* бр. 4: 1–2. (1988), 71–85.

¹⁵ Eileen J. Chang, “Virtue in Silence: Voice and Femininity in Ling Shuhua’s Boudoir Fiction”, *Nan Nü* 9 (2007), 360. У овом раду су цитиране неке од похвала које је Линг Шухуа добила у вези са стилом писања.

¹⁶ Цитирано према: Jeelson Hong, “The Chinese Gentlewoman in the Public Gaze”, у: *The Quest for Gentility in China: negotiations beyond gender and class*, уреднице: Daria Berg, Chloë Starr (London: Routledge, 2007), 239–240.

¹⁷ Ibid, 240.

¹⁸ Ling Šuhua, „Praznično veče“, у *Antologija moderne kineske priče*, приредили Мирјана Павловић, Зоран Скробановић (Београд: Георетика, 2014), 138–149. Сваку причу у антологији превели су различити преводиоци, а причу којом се бави овај текст превела је Теодора Годорић Милићевић.

¹⁹ У причи се може ишчитати још један ниво, а то је да је Ђингџен осећао сексуалну жељу према посестрими, што додатно компликује тумачење.

²⁰ Погледати: Hans H. Frankel, *The Flowering Plum and the Palace Lady: Interpretations of Chinese Poetry* (New Heaven and London: Yale University Press, 1976).

²¹ Rey Chow, “Virtuous Transactions: A Reading of Three Stories by Ling Shuhua”, *Modern Chinese Literature* бр. 4: 1–2. (1988), 72.

²² О овим односима Линг Шухуа говори у аутобиографији *Древне мелодије*.

²³ Rey Chow, “Virtuous Transactions: A Reading of Three Stories by Ling Shuhua”, у: *Modern Chinese Literature* бр. 4: 1–2. (1988), 71.

²⁴ Више о Динг Линг на нашем језику видети у *Право сунца – другачији модернизми*, Биљана Дојчиновић (Нови Сад: Академска књига, 2015).

-
- ²⁵ Rey Chow, "Virtuous Transactions: A Reading of Three Stories by Ling Shuhua", *Modern Chinese Literature* br. 4: 1–2. (1988), 75.
- ²⁶ *Ibid*, 75.
- ²⁷ *Ibid*, 79.
- ²⁸ Ling Šuhua, „Praznično večer“, u *Antologija moderne kineske priče*, приредили Mirjana Pavlović, Zoran Skrobanović, (Beograd: Geopoetika, 2014), 143.
- ²⁹ Rey Chow, "Virtuous Transactions: A Reading of Three Stories by Ling Shuhua", *Modern Chinese Literature* br. 4: 1–2. (1988), 85.
- ³⁰ Janet Ng, "Writing in her Father's World: The Feminine Autobiographical Strategies of Ling Shuhua", *Prose Studies*, 16.3 (1993), 236.
- ³¹ Shu-Mei Shih, *The Lure of the Modern: Writing Modernism in Semicolonial China, 1917-1937* (London: University of California Press, Ltd., 2001), 216.
- ³² Xiaoquan Raphael Zhang, "A Voice Silenced and Heard: Negotiations and Transactions across Boundaries in Ling Shusha's English Memoirs", *Comparative Literature Studies*, том 49, бр. 4. (2012): 588.
- ³³ Ни Џулијан Бел ни Вирџинија Вулф нису уложили напор да науче име Линг Шухуа. Бел први пут спомиње Линг у писму Ванеси Бел од 13. октобра 1935. године, где говори да се бави писањем и да је у Кини пореде са Кетрин Менсфилд, али не каже како се зове. Тек у следећем писму, 23. октобра 1935, каже да се зове *Hsu Hwa*. Julian Bell, *Essays, Poems and Letters* (London: The Hogarth Press, 1938)
- ³⁴ Vita Sackville-Vest, "Introduction", у: *Ancient Melodies*, Su Hua Ling Chen (New York: Universe Books, 1988), 8.
- ³⁵ Dojčinović, Biljana. *Susreti u tami. Uvod u čitanje Virdžinije Vulf*, (Beograd: Službeni glasnik), 46.
- ³⁶ Vita Sackville-Vest, "Introduction", у: *Ancient Melodies*, Su Hua Ling Chen, (New York: Universe Books, 1988), 7–11.
- ³⁷ Zhang, Xiaoquan Raphael. "A Voice Silenced and Heard: Negotiations and Transactions across Boundaries in Ling Shuhua's English Memoirs". *Comparative Literature Studies*, том 49, бр. 4. (2012): 585–595.
- ³⁸ Su Hua Ling Chen, *Ancient Melodies* (New York: Universe Books, 1988), 149.

Литература

Bell, Julian. *Essays, Poems and Letters*. London: The Hogarth Press, 1938.

Dojčinović, Biljana. *Susreti u tami. Uvod u čitanje Virdžinije Vulf*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Chang, J. Eileen. "Virtue in Silence: Voice and Femininity in Ling Shuhua's Boudoir Fiction". *Nan Nü* 9 (2007), 330–370.

Chen, Ling Su Hua. *Ancient Melodies*. New York: Universe Books, 1988.

Chow, Rey. "Virtuous Transactions: A Reading of Three Stories by Ling Shuhua". *Modern Chinese Literature* br. 4: 1–2. (1988), 71–86.

Dooling, D. Amy, Kristina M. Torgeson, прир., *Writing Women in China: An Anthology of Women's Literature from the Early Twentieth Century*. New York: Columbia University Press, 1998.

Feng, Jin. *The New Woman in Early Twentieth-Century Chinese Fiction*. West Lafayette: Purdue University Press, 2004.

Hong Jeeseon. "The Chinese Gentlewoman in the Public Gaze". у: *The Quest for Gentility in China: negotiations beyond gender and class*, уреднице: Daria Berg, Chloë Starr. London: Routledge, 2007.

Laurence, Patricia. *Lily Briscoe's Chinese Eyes: Bloomsbury, Modernism, and China*. Columbia: University of South Carolina Press, 2003.

Ling Šuhua. „Praznično veče“. У: *Antologija moderne kineske priče*. Приредили: Mirjana Pavlović, Zoran Skrobanović. Beograd: Geopoetika, 2014, 138–149.

Lykke, Nina. *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*. New York, London: Routledge, 2010.

Ng, Janet. "Writing in her Father's World: The Feminine Autobiographical Strategies of Ling Shuhua". *Prose Studies*, 16.3, 1993.

Pavlović, Mirjana. *Moderna kineska drama i Henrik Ibzen*. Beograd: Geopoetika, 2014.

Skrobanović, Zoran. *U modernističkoj čajdzinici: doživljaj kineskog pisma u evropskom modernizmu*. Beograd: Geopoetika, 2014.

Shih, Shu-Mei. *The Lure of the Modern: Writing Modernism in Semicolonial China, 1917–1937*. London: University of California Press, Ltd., 2001.

Zhang, Xiaoquan Raphael. "A Voice Silenced and Heard: Negotiations and Transactions across Boundaries in Ling Shuhua's English Memoirs". *Comparative Literature Studies*, том 49, бр. 4. (2012): 585–595.

Ling Shuhua – *A Boudoir Lady Writer* or a Feminist?

The aim of this paper is to show how Ling Shuhua (凌叔华, 1900–1990) developed her literary career as a feminist writer in unfavorable environments, and to point to the strategies she used in order to adapt to the given circumstances. Instead of openly rebelling against the patriarchy and tradition, Ling Shuhua wrote stories in a style specific for classical literature which was unpopular at the time because of the efforts of the community to break with tradition, but with an ironic perspective on the flaws of the patriarchal traditional society. By doing so, she fulfilled the expectations of society, i.e. to write as an educated bourgeois *lady*, but at the same time succeeded in her intention to write in the name of silent female voices in China. On the other hand, she wrote her autobiography *Ancient Melodies* in English and, encouraged by Virginia Woolf (1882–1941), published it in Great Britain. The language she used in this book and the manner in which she portrayed her childhood show that Ling Shuhua agreed to *exotify* herself in order to please English readers and enter the foreign market, while simultaneously presenting her feminist views in another effort to establish herself as a feminist writer, this time in a foreign country.

Keywords: Ling Shuhua, Virginia Woolf, women's writing, postcolonial theory, feminist theory, On the Eve of the Mid-Autumn Festival, Ancient Melodies

Женска историја у колективним биографијама знаменитих жена: обнова жанра женског портрета

Овај рад се бави једним релативно савременим трендом. Реч је о књигама о изузетним женама, насталим у пољу дечје литературе. За рад су важна два контекста: први контекст чине колективне биографије знаменитих жена, те традиција таквих биографија која има корене још у антици, док је други контекст одређен жанром женског портрета. Ослањајући се на теоријске радове о оба жанра, у овом раду се анализира на који начин најновије књиге о изузетним женама учествују у писању женске историје, као и у конструкцији женског идентитета. Поред тога, циљ анализе јесте да укаже на комплексност наизглед једноставно конципираних књига, кроз истицање различитих наративних поступака и визуелних потенцијала коришћених у изградњи идентитета.

Кључне речи: колективне биографије, женска историја, женски портрет, *women worthies*, знамените жене

Савремени тренд колективних биографија знаменитих жена јавља се у англоамеричком пољу књижевности за децу 2016. године објављивањем књиге *Fantastically Great Women Who Changed The World* ауторке и илустраторке Кејт Панхерст (Kate Pankhurst) и *Прича за лаку ноћ за мале бунтовнице (Good Night Stories for Rebel Girls)* ауторки Елене Фавили (Elena Favilli) и Франческе Кавало (Francesca Cavallo). Обе књиге продате су у тиражима који далеко превазилазе очекивања самих ауторки и издавачких кућа за децу.

Тај успех отворио је простор за низ сличних издања у дечјој књижевној индустрији. У англоамеричком књижевном пољу издато је више него што се у оквиру једног текста може набројати.¹ Само у Србији у току 2018. године преведене су *Жене које су промениле свет: 26 изузетних жена (Las Chicas son guerreras: 26 rebeldes que cambiaron el mundo)* Ирене Сивико (Irene Civico), *Серхија Паре (Sergio Parra)* и *Нурије Апарисио (Nuria Aparicio), 20 изузетних девојчица које су промениле свет (20 bambine straordinarie che hanno cambiato il mondo)* Розалбе Тројано (Rosalba Troiano), поред већ споменутих *Прича за лаку ноћ* (два

дела), а као оригинална домаћа издања објављене су *Каква женска!* Јелене Митровић и Соње Бајић, *Приче о пркосним Српкињама* Иване Нешић и Азре Костић Прчић и *Оне су промениле Србију – Изузетне Српкиње* ауторки Татјане Лош и Милене Марковић. У овом раду ћу реферисати и на две књиге из едиције *Српске кнегиње и краљице* Иване Б. Спасовић, за које се оправдано може поставити питање у којој мери припадају овом тренду. Међутим, пошто су писане за децу и објављене у слично време (2016. и 2017. године), на њих ћу упутити као на пример сасвим другачије концептуализације женске историје и женског идентитета.

Поред тога, у Сарајеву су издате *Жене БиХ* ауторки Амиле Хрустић Батовања, Маше (Mashe) Дуркалић и Хатице Гушић, а портал VoxFeminae из Загреба направио је друштвену игру *Страшне жене* чији садржај даје кратке биографије жена значајних за глобални феминистички покрет. У Хрватској је 2019. године у издању Iris Шугица објављена и књига *Приче о неустрашивим хрватским женама*.

Оно што је свим овим издањима заједничко јесте промоција женског рада и стваралаштва. Фокус низа нових издања је на *знаменитим женама*, онима које су, како многе од књига наговештавају већ својим насловима, *промениле свет*, биле (или јесу) *изузетне*. Показаће се, међутим, да се та изузетност концептуализује на различите начине у наведеним књигама.

Овај рад полази од увида у сложеност форме датих књига: оне су колекције кратких биографија, као и мултимедијални портрети изузетних жена, сачињени од текста и пратеће илустрације лика жене. Најзад, оне су и збирка прича за децу, а неке од њих и *женска историја*, те се као такве дотичу проблема видљивости жена истовремено на више нивоа: у сфери медијске културе, дечје књижевности, те историјске литературе. У овом раду анализираћу како овај савремени тренд писања колективних биографија и женских портрета представља жене и проблематизује њихову (не)видљивост.

Две темељне идеје стоје иза датог феномена, иако не и иза сваког појединачног издања. Прва идеја тиче се историје, односно, схватања да се женска страна историје „врло често не памти, или се чак намерно заборавља“.² Друга темељна идеја састоји се у препознавању и проблематизовању стереотипних приказа женских ликова у дечјој књижевности.

На нивоу жанра, две су традиције на које се савремене књиге о женама ослањају. Прва и најдужа јесте традиција колективних биографија знаменитих жена (енг. *women worthies*) која настаје још у антици, а током 18. и 19. века постаје доминантно женски жанр историографије. На самом почетку рада, сместићу најновије књиге у контекст ове традиције и теоријско-историјске мисли која се њом бави. Поред студија о методологији женске и феминистичке историографије ауторке Мери Спонгберг (Mary Spongberg) и других, од користи ће у овом делу рада бити и студије о колективним биографијама знаменитих жена аутора Филипа Хикса (Philip Hicks) и ауторке Ариен Чернок (Arienne Chernock).

Друга жанровска традиција јесте жанр женског портрета, у оном смислу у ком га је дефинисала и интерпретирала Станислава Бараћ у својој студији о женској и феминистичкој српској/југословенској периодици из међуратног периода. Њена дефиниција овог жанра омогућава осветљавање важних формалних карактеристика свих портрета жена и отвара перспективу која нас наводи да се питамо да ли је у одређеном портрету жене реч о раду на „промоцији и конструкцији новог и другачијег родног идентитета у односу на традиционално схваћен женски идентитет“.³ Како ће се показати у раду, ово питање је суштинско не само за жанр женског портрета, него и за жанр колективних биографија знаменитих жена.

У закључку ћу истаћи значај жанра колективних биографија, сумирати начине на које му књиге о изузетним женама за децу припадају, и указати на специфичну обнову жанра женског портрета у њима.

Женска историја у колективним биографијама знаменитих жена

Традиција (колективних) биографија знаменитих жена, првих жена које су добиле значајнију историјску пажњу,⁴ почиње у антици. Још је старија, истиче Филип Хикс, „идеја навођења чувених жена зарад оспоравања или потврђивања родног статуса quo“.⁵ Све до 18. и 19. века биографије славних жена писали су доминантно мушки учењаци.⁶ Током 19. века биографије постају средишњи део историографије коју су писале жене,⁷ то јест, један од ретких жанрова у ком су жене могле да пишу историју и негују осећај сопственог историјског субјективитета.⁸ У овом периоду, биографије најчешће нису биле феминистичке. Напротив, ослањајући се на буржоаска и јеванђељска схватања

женствености и славећи „женствене врлине“ попут невиности, спиритуалности и самоодрицања, историчарке су своје биографије концептуализовале као „феминину педагогију“ која читатељкама прописује традиционалне родне улоге.⁹

Један од разлога за игнорисање и потцењивање жанра колективних биографија у феминистичкој академској заједници (барем у одређеним тренуцима) јесте управо његова конзервативна прошлост.¹⁰ Други разлози односе се на оно што је суштина жанра биографије, то јест, на фокус на лик и дело једне, и то изузетне личности, која је најчешће и привилегованог друштвеног статуса. То се косило с концепцијом модерне женске историје каква је заснована 70-их година 20. века и која је тежила откривању колективних искустава жена и била окренута „солидарно оријентисаним и политички одређеним циљевима“.¹¹ Искуства изузетних жена нису једнако важна као искуства већих група жена; активности битних жена не говоре готово ништа о активностима већине жена, нити о значају женских активности за друштво као целину.¹² Веома често колективне биографије „истргнуле су из свог историјског контекста“ активности жена из прошлости и „углавном мало говориле о значају полних улога у друштвеном животу“.¹³ На крају, из угла методологије женске историје, могло би се тврдити да је та историја коју нуде колективне биографије више компензаторска него што је аутентично женска: она додаје жене у суштински фалоцентричну историју, ослањајући се на њену методологију, хронологију и периодизацију.¹⁴ Међутим, чак и таква компензаторска историја има важно место у историографији,¹⁵ те изузетне жене „такође треба да буду враћене на место које им припада“.¹⁶

Иако се извесна ограничења жанра колективних биографија знаменитих жена, попут наивног приступа историји и елитизма, не могу сасвим игнорисати, важно је подсетити се да колективне биографије нису писане с претензијама да буду у правом смислу те речи историографске студије, што је очигледно у случају савременог тренда пошто су биографије намењене деци, а неке су и написане у форми прича за децу. У сваком случају, постоје историчарке и историчари који истичу комплексност и могућности овог жанра, његов значај у развоју женске историје и историографије, као и лекције које се из њега могу научити.¹⁷ Зато ћу из радова Филипа Хикса, Ариен Чернок и Мери Спонгберг, који се сви примарно баве примерима жанра из 18. и 19. века, издвојити неколико важних карактеристика које су се задржале и у савременим примерима. Поред тога што откривају историјски запостављене

жене,¹⁸ колективне биографије настају као одговори на мизогине репрезентације жена и женске улоге у традиционалној, мушкој историји¹⁹ (и у дечјој књижевности и култури уопште – у савременом случају). Још једна функција колективних биографија јесте заговарање права жена,²⁰ и заснива се на навођењу знаменитих жена као „доказа женског потенцијала“, рушећи дуго одржаване теорије о полним разликама, тј. о инфериорности жена.²¹ Другим речима, колективне биографије жена могу имати важну улогу у обликовању политичке свести жена,²² продубљивању јавне дискусије о положају жена²³ и у „учвршћивању феминистичких аргумената“.²⁴ Говорећи о жанру женског портрета, Станислава Бараћ то и потврђује јер каже да се женски портрети јављају с појавом феминистичке контрајавности, те да сами учествују у њеном креирању и одржавању.²⁵ Најзад, пружањем херојских узора женама, колективне биографије имају важну улогу у оснаживању жена садашњице – читатељки.²⁶ На крају, узевши све речено у обзир, тешко је остати при суду да колективне биографије знаменитих жена немају „солидарно оријентисане и политички одређене циљеве“. Разуме се, ти циљеви нису исти или на исти начин спроведени као у феминистичкој историографској студији или књизи друштвене историје *одоздо*.

Књиге савременог тренда мање или више имају свест о значају женске историје и памћења, то јест, свест о запостављености жена у традиционалној историји. На пример, у *Причама за лаку ноћ*, када говоре о женама које су се нашле у овој збирци портрета, ауторке експлицирају да су без обзира на њихове успехе „непрестано [су] омаловажаване, заборављане, а у неким случајевима и скоро потпуно избрисане из историје“.²⁷ Предговор *Пркосних Српкиња* указује на исту ствар: женска страна историје се „врло често не памти, или се чак намерно заборавља“, сећати се женских постигнућа значи уважавати их, али и увидети „да су све слободе освајане – и да их је могуће изгубити“.²⁸ У *Каквој женској!* нема предговора, али на задњој корици пише: „О њима се ретко говори и осим што покоја улица или школа носе њихово име, остају непознате“.²⁹ *Жене БиХ* нарочито добро артикулишу свест о женској историји у два текста која стоје на почетку: предговору три ауторке и уводу Асје Бакић. Предговор ауторки почиње питањем „Зашто је бх. историографија тако једнодимензионална?“, затим сведочи о непостојању обједињених података и слабој доступности историографских извора о животима многих жена које су у књизи, те изражава потребу за „институционалним промјенама када је у питању однос према женској

хисторији“.³⁰ Међутим, право мерило свести о женској историји нису експлициране ауторске намере већ сами текстови биографија, начини на који су обликовани, чиме се бави следеће поглавље.

Женска историја у жанру женских портрета

Дефиниција жанра женског портрета коју је дала Станислава Бараћ пружа алате за анализу наративних поступака биографија жена и тиме омогућава разликовање биографија које пишу женску историју од оних које немају ту функцију.

Прва одредница жанра тиче се женског ауторства које „подразумева да се текстови датог жанра јављају обавезно у контексту активности жена“ и у контексту који исказује „посебно интересовање за женско ауторство“.³¹ Овај контекст је очигледан у савременом тренду колективних биографија јер је већина њих настала у широкој мрежи уредница, ауторки, илустраторки (чак 60 у *Причама за лаку ноћ*), преводитељки и других сарадница, на пример феминистичких теоретичарки које су написале предговор за књигу (случај *Жена БиХ* и *Пркосних Српкиња*). То нарочито важи за *Жене БиХ* које, поред тога што су окупиле 36 илустраторки, на свом сајту имају и њихове биографије, урађене у виду интервјуа, с пропратним фотографијама.³² Следећа дистинктивна обележја жанра јесу: настанак у контексту борбе за женска права, представљање „мање или више развијене слике ’жене’“ и успостављање „одређеног семантичког односа са актуелном идеологемом *нове жене*“.³³ Изузев *нове жене*, која у савременом тренутку није више актуелан концепт, нове књиге о знаменитим женама деле сва наведена обележја, о чему ће говорити наредна поглавља рада.

На крају долазимо до оних обележја жанра која га најдиректније смештају у контекст женске историје. Портрети жена, дакле, „свесно или несвесно учествују у раду на *женској историји*“ уколико „садрже еманципаторску тенденцију и експлицитан или имплицитан феминистички приступ у представљању одабраног ’лика’“ и уколико „приказују положај жене или жена на фону патријархалних друштвених норми исписујући карактеристични *наратив* о еманципованој или дискриминисаној жени, макар и у најрудиментарнијем виду“.³⁴ Из овог угла, почетак историје жанра женског портрета Станислава Бараћ проналази у алманаху *Српкиња* из 1913. године, у ком се у кратким биографијама показује

интересовање за прилике у којима је свака представљена жена радила, за рецепцију њеног рада и деловање у окружењу, те за учинке тог рада.³⁵

Овакав наратив типичан је за савремени тренд колективних биографија, то јест за највећи број издања о којима је овде реч: *Какву женску!*, *Пркосне Српкиње*, *Жене БиХ*, *26 изузетних жена* и *Приче за лаку ноћ*. Асја Бакић у предговору *Жена БиХ* такође препознаје важност ове перспективе за развојни пут изузетних жена: „Но славећи њихове појединачне амбиције и успјехе, не смијемо превидјети чињеницу да су проблеми с којима су се те пионирке сусретале, запреке преко којих су морале пријећи, биле далеко од особних“.³⁶ Занимљиво је да се велик број друштвених и институционалних отпора изнова налази у разним биографијама – забране рада и образовања, мизогини и сексистички третмани жена, друштвене конвенције, мањак подршке и ресурса, итд. Пошто представљене жене долазе из различитих професија, али и из разних историјских, геополитичких, класних, а некада и расних и верских контекста, занимљиво је да се уочи истрајност и раширеност свих наведених типова препрека, то јест, укорјењеност патријархата у друштвене структуре.

Портрети, штавише, могу у само једној реченици исписати наратив о женској еманципацији и испунити услове који га чине женским портретом, тако што ће истаћи пионирску улогу дате жене, чак иако не приказују никакве друштвене препреке на путу ка њеном самоостварењу.³⁷ Истаћи да је представљена жена „прва Афроамериканка у свемиру“³⁸ већ подразумева „да је постојала (пред)историја у којој жене нису могле заузимати и нису заузимале овакве положаје и имати дата права у друштву“,³⁹ као и предисторију у којој су одређени положаји и права били двоструко недоступни женама друге, тамније боје коже. Овакве изјаве упућују на друге текстове у истој и сродним књигама које „описују напоре жена да добију приступ одређеним занимањима, положајима и правима (прича о активизму), као и текстове који региструју сличне продоре и успехе жена у освајању нових јавних простора и функција („победничка“ прича)“.⁴⁰ У колективним биографијама, наравно, у обзир треба узети и контекст који оцртавају предговор и/или увод који експлицирају свест о патријархалним препрекама. Постоји, дакле, интертекстуална мрежа у коју се појединачни портрети могу укључити помоћу наизглед једноставних изјава и која тим портретима додаје нове нивое значења.

Насупрот томе, скоро сви портрети у књизи *20 изузетних девојчица* приповедају о развојном путу жене на индивидуалном плану, без освртања на шири контекст у ком су те

жене живе и деловале. Пошто се такав шири контекст не спомиње ни у предговору, онда не постоји семантички потенцијал који би дате портрете сместио у интертекстуалну мрежу какву описује Станислава Бараћ. Портрети у књигама *Кнегиње и краљице династије Карађорђевић* и *Кнегиње и краљице династије Обреновић* специфични су по томе што не исписују наратив о самоостварењу „јунакиње“, чак не помињу ни индивидуалне препреке. Разлог зашто су одређене жене ушле у ове књиге јесте тај што су их краљеви и кнежеви одабрали за своје супруге. За разлику од портрета у *20 изузетних девојчица*, у уводима ове две књиге експлицирана је свест о недостацима традиционалне историје која оставља у сенци „живот жене, свакодневницу и многе наизглед мале појаве“.⁴¹ У складу с тим, у оквиру портрета посвећен је простор друштвеним околностима у којима је та жена живела. У појединим портретима види се да су те околности биле обележене патријархатом, али се не види да су ограничавале жене. Уместо критичке дистанце, у овим текстовима се јављају сентименталност и носталгија за прошлим временима. Пошто ове биографије нису о самоостварењу јунакиње, динамика наратива заснива се на њеној удаји и на политичким променама у којима је углавном пасивно учествовала као супруга кнеза или краља.

Овакве колективне биографије знаменитих жена такође настају у оквиру савременог тренда објављивања књига о важним женама али немају исти циљ као, на пример, *Жене БиХ*. Видели смо да кратке биографске белешке у колективним биографијама, исто као и у периодичким портретима, итекако могу да сместе живот и активности жене у историјски контекст и узму у обзир значај родних улога у друштвеном животу и историјским променама, уколико то желе.

(Де)конструкција (традиционалног) женског идентитета

Питање идеолошке функције портрета, тј. да ли се у биографском тексту конструише и промовише другачији женски идентитет у односу на онај традиционално схваћен,⁴² суштинско је питање не само за дефиницију жанра женског портрета Станиславе Бараћ већ и за жанр колективних биографија. Филип Хикс сматра да иза биографија знаменитих жена не стоје толико историографске амбиције аутора/ки колико „идеја навођења чувених жена зарад оспоравања или потврђивања родног *statusa quo*“.⁴³

У најновијим издањима то је некада очигледно већ у постављању радикалних питања, темама које су актуелне, као и у контексту савремених родних односа. Рецимо, у *Пркосним Српкињама* указује се на стигму која и даље постоји о менструацији,⁴⁴ посао домаћице идентификује се као неплаћени кућни рад,⁴⁵ а у закључку портрета Милице Томић младе читатељке експлицитно се позивају на учешће у феминистичкој борби.⁴⁶ У *26 изузетних жена* такође се евоцира савремени контекст, на пример спомињањем лезбејске љубави у биографијама појединих жена, као и полигамије/полиаморије и борбе за легализацију абортуса.⁴⁷ *Приче за лаку ноћ* делују у овом смислу најактуелније, јер портретишу велики број савременица и тако уједно говоре о актуелним друштвеним контекстима у различитим деловима света: о забранама вожње и образовања за жене, о присилном браку, мигрантској кризи, о положају транс особа, итд. У овој књизи, у биографији Артемизије Ђентилески (*Artemisia Gentileschi*), говори се о сексуалном насиљу над женама, а та прича уједно представља позитивни пример када се жени верује и када дође до задовољења правде на суду.⁴⁸ Поред тога што је врло актуелна, ова тема делује изразито радикално у контексту литературе за децу, у којој теме сексуалности уопште, а нарочито сексуалног насиља над женама, и даље представљају табу.

Тежња за рушењем стереотипних образаца женског идентитета у савременим колективним биографијама смештена је примарно у контекст дечје књижевности, а затим и у контекст шире културе која се обраћа деци. Мотивација Е. Фавили и Ф. Кавало да напишу *Приче за лаку ноћ*, како често саме кажу у интервјуима, објашњава се управо увидом у проблем културалне репрезентације девојчица.⁴⁹ Као реакција на препознати проблем, биографије у овој књизи моделоване су по узору на бајке, с почетним формулацијама попут „Некада давно“ и „Била једном једна“, и с поучним закључцима на крају. Уносећи садржај о храбрим, амбициозним и талентованим женама у симболичку форму која се традиционално користила за причање патријархалних прича, те која вековима представља формативно читалачко искуство деце, ове приче директно теже преосмишљавању и жанра и пракси симболичке репрезентације жена. *Пркосне Српкиње* писане су с намером да пруже „другачији модел неким новим девојчицама које у Србији данас одрастају“.⁵⁰ Као и ауторке *Какве женске*, ауторке *26 изузетних жена* и *Жена БиХ* више стављају акценат на стварне жене занемарене у историјском памћењу него на недостатак комплексних, храбрих и амбициозних женских ликова у дечјој књижевности и култури. Па ипак, упућеност на дечју

публику може бити сугерисана и на формалном нивоу: од дизајна издања, визуелних репрезентација жена, до начина на који су биографије написане. Ове научнопопуларне историје жена и албуми с раскошним илустрацијама историјских личности приступачни су и неким млађим узрастима, а сва издања имају (макар имплицитну) намеру да, како стоји у закључку предговора *Жена БиХ*, инспиришу нове генерације девојчица.⁵¹

Проблем који су Елена Фавили и Франческа Кавало препознале у дечјој књижевности јесте вишеструка занемареност књижевности за децу у којој би главне улоге припале девојчицама а не дечацима. Керолин Данкерт (Carolyn Danckaert), оснивачица сајта *A Mighty Girl*, примећује да постоји велик број књижевних дела у којима су јунакиње снажне девојчице, али их је тешко пронаћи.⁵² Један могући разлог за ову невидљивост јесте маркетиншка стратегија издавача који етикетају дела са ликовима девојчица у централним улогама као „књижевност за девојчице“ и тиме ограничавају њихову читалачку публику.⁵³ Други вероватан узрок налази се у култури фаворизовања књижевних дела са мушким јунацима у главној улози.⁵⁴

С друге стране, квантитативна истраживања дечје књижевности у англоамеричком књижевном пољу из различитих периода показују да је знатно већи број дела која за протагонисте имају дечаке, као и да током 20. века постоји константан диспарат у репрезентацији рода у дечјој књижевности.⁵⁵ Џенис Мекејб (Janice McCabe) истиче улогу дечје књижевности у рефлектовању, али и јачању, легитимацији и репродукцији патријархалног родног система.⁵⁶ Одсуство женских ликова из књига за децу ова ауторка сматра „симболичком анихилацијом“ која може да допринесе осећању безначајности међу девојчицама.⁵⁷

Још један важан закључак који Џенис Мекејб извлачи из истраживања јесте да је дечја књижевност изразито осетљива на промене друштвених снага.⁵⁸ Највећа неједнакост у репрезентацији дечака и девојчица јавља се у периодима снажног антифеминистичког дискурса, а смањење ове неједнакости карактеристично је за тренутке у којима јача феминистички активизам. Иако је данас диспарат мањи него половином 20. века и повећање у репрезентацији ликова девојчица не треба превиђати, то не значи да се ради о конзистентном побољшању.⁵⁹ Другим речима, тренд повећане видљивости и мање стереотипизације женских ликова у дечјој књижевности потенцијално је реверзибилан.⁶⁰

Слична динамика типична је и за жанр женског портрета. Он се обнавља заједно са обновом феминистичке контрајавности.⁶¹ У савременом тренутку такву феминистичку контрајавност можемо да повежемо са појавом #MeToo покрета. Проучавајући традицију женске историографије Мери Спонгберг уочава исту правилност: са појавом организованог феминистичког покрета у 19. веку жене усвајају историјски дискурс у борби за једнака права, те ће снажна повезаност женске историје и феминизма бити карактеристична за цео 20. век.⁶²

Два вида женских идентитета у књигама портрета за децу: еманципација и стереотипи

Већ сами наслови наговештавају скуп вредности који ће бити промовисан преко ликова портретисаних жена: пркос, бунтовништво, смелост, прогресивност (политичност), то јест, све оно што није обухваћено традиционално схваћеном женственошћу. Поред тога, још једна вредност је истакнута у насловима и поднасловима датих књига, а то је изузетност, некада изражена синтагмом „жене које су промениле свет“. Ако је изузетност обележена претходно наведеним вредностима, онда су портрети у књизи углавном о пиониркама у различитим областима, о женама које су пркосиле законским или културним патријархалним препрекама, расистичким и империјалним структурама моћи. Бунтовништво у *Причама за лаку ноћ* приказано је у најразличитијим облицима: као бунтовништво против западних стандарда лепоте, патријархалних родних улога, верских конвенција, сексуалног насиља, праксе уговорених бракова, тиранских режима, расизма, нацизма, итд. Реч „прогресивне“ у поднаслову *Какве женске!* исправно најављује оно што ће се наћи у књизи: више од половине укупног броја представљених жена јесу феминисткиње и партизанке. Нешто слично може се рећи и за *26 изузетних жена*, које дају портрете шест познатих феминисткиња, као и неколико жена изабраних на основу политичког ангажовања против расизма и нацистичког режима. Изузетност која се налази у поднаслову *Жена БиХ* још је снажније наглашена оним што су дате жене учиниле за освајање нових слобода и могућности за све жене. То се види не само из великог броја представљених жена, које су све познате и значајне као феминисткиње и учеснице

народноослободилачке борбе, него и из структуре портрета чији закључци, као повлашћени делови текста, додатно истичу заслуге портретисаних жена у борби за слободу свих жена.

Приче за лаку ноћ су специфичне јер садрже једнак број портрета оних жена које су биле значајне и упамћене као феминисткиње и оних које су биле конзервативне. Није реч само о томе колико су одређене жене заиста биле конзервативне и антифеминисткиње, него и о томе шта је написано у њиховим биографијама. На пример, колико год могло бити фасцинантно то што је јапанска царица Џингу (Jingū) трудна ишла у битку,⁶³ то што је руска царица Катарина (Екатери́на) преотела власт од свог мужа⁶⁴ или то што је Маргарет Тачер (Margaret Thatcher) била „снажна и одлучна“,⁶⁵ делује проблематично хвалити њихове империјалистичке амбиције и походе и притом их представљати као „бунтовнички“ узор девојчицама. Чини се да појам изузетности, као и бунтовништва, може бити, рецимо то тако, превише слободно схваћен. Описани приказ бунтовништва упућује на сужену перспективу која се ослања искључиво на категорију рода (односно, фаворизује жене на водећим позицијама у друштву и држави), али не узима у обзир конкретне политике и понашања тих жена на водећим позицијама, тј. њихов однос према другим женама, мањинским групама, потчињеним народима, итд.

Неке књиге негују традиционалне концепције идентитета и представљају одступање од онога што савремени тренд писања женских колективних биографија, као и женски портрет, представљају. Тамо где је једини критеријум за одабир жена које би завредиле место у колективној биографији била изузетност, а она може бити различито схваћена, портрети не садрже еманципаторске тенденције. Очигледан пример јесу две књиге из едиције *Српске кнегиње и краљице*, у којима су представљене жене уистину изузетне, али искључиво због свог статуса и титуле који су задобиле удајом за кнеза или краља. За разлику од краљица и царица у другим књигама, на пример у *Причама за лаку ноћ*, које нису одабране ради саме титуле колико ради несвакидашњих подвига и сопствених заслуга, прикази кнегиња и краљица у два Пчелицина издања не оправдавају њихову изузетност ничим другим него титулом. Уз то, експлицирана ауторска намера да осветли живот владарки у супротности је са њиховим биографијама које приказују живот жене из „мушке“ историјске перспективе, увек у сенци и у покорној служби владара. Иако се приказују супруге владара народа/држава, њиховој јавној делатности и политичкој улози посвећено је дупло мање простора него опису њиховог изгледа и фикционализованих жеља да се удају

за принца, кнеза или краља. У складу с таквим дискурсом концептуализован је и женски идентитет: приказане жене увек су изразито лепе, отмене, грациозне, стидљиве и скромне, природне и вредне, пожртвоване за добробит свог мужа и народа, идеалне мајке. Не би било претерано рећи да ова два издања сасвим одговарају цитираном опису деветнаестовековних биографија који је дала Мери Спонгберг: славе буржоаски култ женствености, традиционалне родне улоге, па им је педагошка функција у складу с тим.

Други пример за слично схваћену изузетност јесу *Изузетне Српкиње* у чијем се предговору најпре неодређено, спомињањем „правих вредности, морала и храбрости“, а затим јасно ставља до знања шта је мерило изузетности: „Пред читаоцима је седамдесет изузетних животних прича које су утемељене у нашем националном бићу о великим делима која су их и направила изузетним“.⁶⁶ У наставку предговора још два пута се величина и значај дела одабраних жена одређује на основу онога што су учиниле за Србију, у којој су је мери промениле и учиниле „праведнијом, честитијом, напреднијом, моралнијом, узвишенијом“.⁶⁷ Очекивања која најављује предговор заиста су испуњена у портретима. У већини њих „велико дело“ неке жене мери се према значају за државу и национални идентитет или према томе како је оно промовисало Србију у свету. Ово се види већ у насловима неких портрета: *Жртва за Зету и слободу сина*, *Лепотица*, „*осветница Косова*“, *Принцеза која се жртвовала за свој народ*, *Родољубива песмотворка*, *Живот дала за отаџбину*. Многи портрети одају утисак да је велико дело заправо „љубав према Србији“. Другим речима, љубав према Србији представља прави смисао конкретног великог дела. Василија Вукотић, на пример, јесте ратница која „задојена љубављу према свом народу“ одлази у рат ради вишег циља – слободе нације.⁶⁸ Неки портрети, на пример мајке Јевросиме, сасвим очигледно показују да разлог изузетности жене лежи у томе што она представља „култ националног поштења“.⁶⁹ Чак и тамо где се ради о женама чији су успеси сасвим индивидуални, ауторке ће наћи начина да уметну патриотски дискурс и тако легитимишу изузетност дате жене. Илустративан пример јесте портрет научнице Гордане Вуњак Новаковић. Половина једне од укупно две странице текста посвећена је доказивању њене љубави према Србији и Србима, и то спомињањем њених одлазака у кафане и навијања за Новака Ђоковића.⁷⁰ Ово је уједно пример за „насилност“ патриотског дискурса у портретима о женама чија се деловања и успеси никако не уклапају у задати колективистички оквир и не служе конструисању идентитета нације.⁷¹

Изразито традиционални прикази женског идентитета налазе се и у пасусима посвећеним питању да ли је конкретна жена била удата и да ли је имала децу. Често се ти пасуси налазе на месту закључка у портрету, чиме се конзервативна порука још ефектније преноси. Иако је породични и брачни живот битан део биографије једне личности, он ипак делује као вишак у кратким портретима посвећеним професионалним постигнућима жена. Уосталом, то је разлог зашто се такви подаци практично не спомињу у већини других књига портрета.⁷² У *Изузетним Српкињама* су важни и судови знаменитих мушкараца о женама и њиховим делима. Мушки ауторитет служи као још једна врста легитимације женских постигнућа. Значај слика Бете Вукановић потврђује одлука краљева Милана и Петра I да купе њене слике, значај песништва Десанке Максимовић илуструје се речима Добрице Ћосића, глумачке способности Веле Нигринове и Жанке Стокић потврђују се бројем (и знаменитошћу) мушкараца којима су биле музе. Да би се схватила концепција женског идентитета у *Изузетним Српкињама* довољно је указати на кратке синтагме, термине и придеве који се користе у опису жена уопште („припаднице лепшег пола“⁷³ и „припаднице нежнијег пола“),⁷⁴ а нарочито портретисаних жена јер ретко изостаје истицање њихове раскошне лепоте и називање дамама: Јелена Петровић је „права српска домаћица“,⁷⁵ Ана Ивановић је „лепи лептир на шљаци“.⁷⁶

У својој подели женских портрета, Станислава Бараћ портрете историјских личности (претходница) дели на оне који припадају „класичној“ историји, „оном току (међу)државних, политичких и ратних догађаја који су се дуго једино и сматрали историјом“, и на оне у којима су жене представљене као *претходнице* другим женама, као део једне женске традиције и „мреже“.⁷⁷ Није, стога, изненађујуће то што су портрети жена из класичне историје чести у оним књигама које не показују свест о женској историји. Ово важи за *Српске кнегиње и краљице*, али и за *Изузетне Српкиње* које представљају велики број владарки, ратница и политичарки (Василија Вукотић, Јелена Анжујска, Јелена Лазаревић Балшић, Јелена Петровић, Љубица Обреновић, Мајка Јевросима, Милица Хребљановић, Монахиња Јефимија и друге). На трагу идеја Филипа Хикса о осамнаестовековним књигама о знаменитим женама може се приметити да избор жена из „класичног“ тока историје, које су притом и „канонизоване“, представља маркетиншки бољи, сигурнији избор.⁷⁸ Имајући у виду речи ауторки *Жена БиХ* о мукотрпном раду на проналажењу података о „својим“ женама, ради се и о лакшем избору.

Супротно *Изузетним Српкињама*, књиге у којима су портрети писани са еманципаторских полазишта, попут *Какве женске!* и *Жене БиХ*, „откривају“ заборављене жене, истичу повезаности у женском раду и постојање феминистичке традиције на одређеном простору. *Жене БиХ*, штавише, поред тога што за своје претходнице најчешће бирају феминисткиње, партизанке и просветитељке, укључују и велик број (једнако прогресивних) савременица. Том комбинацијом и „повијесном ширином“ књига „показује очит наставак женске борбе за равноправност“.⁷⁹

Илустрације: визуелна конструкција женског идентитета

Историјски гледано, женски портрети су најчешће били мултимедијални, још од алманаха *Српкиња* из 1913. године, преко разних часописа током 20. века, до данас. Илустрације су биле део колективних биографија још крајем 18. века и један од разлога популарности и профитабилности оваквог вида женске историје, како Филип Хикс примећује.⁸⁰ Однос слике и текста у мултимедијалним периодичким жанровима портрета, како показује Миланка Тодић, може бити веома разноврстан – негде носећи комуникацијски канал може бити слика, негде текст.⁸¹ Такође, слика може показати дозу „неукротивости“, односно, она може одударати од значења текста, чинећи рецепцију портрета неизвесном, без обзира на то што је интенција ауторки била да текст да коначни смисао медијској поруци.⁸²

У новијим књигама портрета илустрације су секундарне у односу на текст, што сугерише већ њихов распоред у књизи – сваки портрет започиње текстом, док су илустрације постављене као допуна. Ипак, иако споредне, илустрације учествују у изградњи идентитета и у преношењу медијске поруке.⁸³ Најпре, оне то чине означавањем професије, активности, положаја или дела због ког је дата жена изабрана као изузетна и тиме утврђују значење текста. Ово је карактеристично за илустрације у свим књигама, независно од начина на који је то учињено. Међутим, оно у чему се значења слика могу битно разликовати јесте сам лик жене. Предност илустрација у *Жене БиХ* и *Причама за лаку ноћ* у односу на оне у већини других издања јесте у богатој издиференцираности ликова, а највише у ономе што изрази лица одају: самоувереност, снагу, интелект, борбеност и све друге вредности које се славе и у текстовима. У ове две књиге искоришћен је потенцијал

визуелних представа жене у вршењу еманципаторске функције приказивањем њеног „самоувереног става и надмоћног држања“.⁸⁴

Слике у *Причама за лаку ноћ* додају бунтовништву из наслова још један ниво значења, који је у складу са изреченом намером да се прикажу лепота „у свим облицима, бојама и годинама“.⁸⁵ Ради се о бунту против западних стандарда лепоте. На овом нивоу значења илустрација су примарна у односу на текст, не само зато што су као медиј погодније за репрезентацију физичког изгледа, него и зато што сами текстови не посвећују много пажње изгледу жене о којој се пише. Имајући у виду искључивост западних стандарда лепоте, посебно у случају жена друге, тамније боје коже, као и опасност коју ти стандарди представљају за самопоуздање и самопоштовање жена, може се закључити да је потенцијал визуелног приказа у *Причама за лаку ноћ* изузетно промишљено употребљен.

Визуелни аспект у *Српским кнегињама и краљицама* усклађен је с текстом, то јест, и он је антиеманципаторски. Сви визуелни садржаји доприносе идеализацији патријархалног српског друштва и конструкцији буржоаске женствености. Поред портрета који су фотографије, литографије и сликарска дела познатих уметника, ове две књиге садрже и велик број илустрација у којима су представљени, као у типичној књизи бајки, ликови жена налик Барбикама или Дизнијевим принцезама, које се једва разликују једне од других. У истом стилу приказане су и идиличне слике села или двораца из којих долазе портретисане кнегиње и краљице, прикази балова и венчања. Занимљив је спој визуелног идентитета из транснационалне медијске културе за децу и националног идентитета који сугерише народна ношња у којој је кнегиња или краљица, као жена из народа, приказана. Медијска порука овог споја, баш као и слике краљица у народној ношњи из југословенских часописа из међуратног периода, на пример, *Жене и света*, указује на „идеју о срећној укључености жене у национални и државни идентитет“,⁸⁶ који је у овом случају српски, а не југословенски. Уз то, поред жена, субјекти на портретима су кнежеви и краљеви за које су оне биле удате, што је у складу с приповестима о животима жена у којима су кључне тачке просидба, веридба, венчање и брачни живот са мушкарцем који јој је омогућио „изузетност“.

Илустрације такође могу у мањој или већој мери одударати од значења текста. Најупечатљивији пример за то дају *Пркосне Српкиње* у којима су сва лица на портретима готово идентична. Не само што ова генеричност у извесном смислу обезличава портрете,

него и одабрани модел по ком су обликована лица на портретима неодољиво подсећа на естетику Брац (*Bratz*) лутака. То је у супротности са намером изреченом у предговору (да портрети треба да пруже нови модел девојчицама), али и у супротности с текстуалним делом портрета који инсистира на индивидуалности и оригиналности сваке представљене жене.

За илустрације у *Изузетним Српкињама* специфично је то што садрже мање антиеманципаторских значења него текстови. Илустрације не инсистирају на томе да су представљене жене даме, да су раскошне лепотице или да су „нежнији пол“. Означавајући поље деловања жене, слике у *Изузетним Српкињама* шаљу поруке о индивидуалним остварењима жене много више него о њеној националној припадности и родољубивости. То је посебно очигледно у портретима оних жена чији се успеси и деловања не уклапају у задати оквир, рецимо научница, књижевница и уметница.⁸⁷ Треба, ипак, имати у виду и немали број илустрација на којима су жене представљене са својим супрузима – такви портрети сасвим одговарају текстовима у којима се говори о брачном статусу жене, њеној „остварености као мајке“ и патетичним описима смрти „јунакиње“ као коначног чина небеског спајања са мужем.

Закључак

Дефиниција жанра женског портрета у студији Станиславе Бараћ није ограничена на корпус периодике из међуратног периода. Она је довољно широка да укључи текстове који припадају другим историјским контекстима. Период деведесетих, када долази до обнове феминистичке контрајавности у Србији, доноси и обнову жанра женског портрета у часопису *ПроФемина*, нарочито преко рубрика *Портрет претходнице* и *Портрет савременице* које се и тематски и формално ослањају на традицију жанра из међуратне периодике. Тематски: јер су „претходнице“ често исте оне жене које су биле портретисане у женској периодици „прве“ феминистичке контрајавности; формално: јер су портрети концептуализовани баш као ранији портрети, са сличном унутаржанровском динамиком и са циљем да учине видљивом „женску књижевну и интелектуалну традицију“.⁸⁸

Овај рад је указао на то да одређене књиге женских портрета написане на бхсц језицима настављају описану традицију, и то како на формалном нивоу тако и на тематском.

Драга Дејановић, Стака Скендерова, Аделина Паулина Ирби (Adeline Paulina Irby), Мага Магазиновић, Јулка Хлапец Ђорђевић примери су жена које су портретисане у периодици прве феминистичке контрајавности и у рубрици *Портрет претходнице у ПроФемини*, али и у оквиру савременог тренда (у првом реду мисли се на *Пркосне Српкиње*, *Какву женску!* и *Жене БиХ*). Чак се и портрети жена који нису *женски портрети*, у *Српским кнегињама и краљицама* и у *Изузетним Српкињама*, и тематски и формално ослањају на портрете у патријархалним часописима и часописима грађанског феминизма са почетка 20. века.

Најзад, треба имати у виду да између међуратних часописа и *ПроФемине*, као и после ње, траје традиција женских портрета/портрета жена и да се домаће колективне биографије знаменитих жена ослањају на њу. То је очигледно већ из списка коришћене литературе на крају *Какве женске!*, која укључује, између осталих, различите колективне биографије жена (партизанки, научница, знаменитих жена Србије, Новог Сада, итд.) објављене током друге половине 20. века. Међу дигиталним изворима наведена је и база података *Књижевство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, која истовремено садржи женске портрете, али и служи као извор података за нове збирке портрета какве су оне анализирани у овом раду. Занимљиво је ипак приметити да форма онлајн базе података, као практично бесконачна, омогућава стално одлагање завршетка списка жена и у том смислу представља супротност колективним биографијама, заснованим на „канонском“ избору одређеног броја жена.

Портрети у књигама из страног контекста, иако историјски не може бити начињена веза између њих и женских портрета из југословенске периодике, на формалној равни ипак показују главна обележја жанра. Тематски, притом, они често приказују исте жене које су портретисане у домаћој женској периодици међуратног доба: Марија Кири (Marie Curie), Марија Монтесори (Maria Montessori), Ана Павлова (Анна Павлова) и друге.

Теоријске одреднице жанра женског портрета на које је указала Станислава Бараћ биле су корисне у анализи различитих начина писања женске историје у свим колективним биографијама знаменитих жена. Наративни поступци којима се текст користи у писању женске историје истовремено су поступци којима се преиспитује традиционално схваћен женски идентитет. Књиге које дају женске портрете са свешћу о женској историји, а то значи са свешћу о дискриминацији, еманципацији и о неправедном непризнавању заслуга и заборављању жена, интервенишу у подручје историографије, исто као и у подручје дејче

књижевности и културе. За разлику од њих, књиге портрета које немају јасну свест о писању женске историје обично не преиспитују родне политике нити имају амбицију да феминистички делују.

¹ Kelly Jensen, “25+ NEW COLLECTIVE BIOGRAPHIES OF RAD WOMEN THROUGH HISTORY“, Bookriot.com, 15. 10. 2018, <https://bookriot.com/2018/10/15/collective-biographies/>. Ово је само једна листа, која се притом фокусира на одређену подгрупу у оквиру тренда, и баш због тога може се узети као добра илустрација тренда у издаваштву.

² Адриана Захаријевић, предговор у *Приче о пркосним Српкињама*, Ивана Нешић (Београд, Урбан Реадс, 2018), 4.

³ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 19.

⁴ Arianne Chernock, “Gender and the Politics of Exceptionalism in the Writing of British Women’s History” in *Making Women’s Histories. Beyond National Perspectives*, eds. Pamela S. Nadell and Kate Haulman (New York and London: New York University Press, 2013), 117. Сви преводи цитата са енглеског на српски језик су моји, уколико у раду није другачије назначено.

⁵ Philip Hiks, “Female Worthies and the Genres of Women’s History”, in *Historical Writing in Britain, 1688–1830*, eds. Ben Dew and Fiona Price (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 20.

⁶ Mary Spongberg, *Writing Women’s History since the Renaissance* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 6.

⁷ *Ibid.*, 110.

⁸ *Ibid.*, 9.

⁹ *Ibid.*, 111–113, 121, 122.

¹⁰ Arianne Chernock, “Gender and the Politics of Exceptionalism in the Writing of British Women’s History” in *Making Women’s Histories. Beyond National Perspectives*, eds. Pamela S. Nadell and Kate Haulman (New York and London: New York University Press, 2013), 117.

¹¹ *Ibid.*, 117.

¹² Gerda Lerner, “Placing Women in History: Definitions and Challenges”, *Feminist Studies*, Vol. 3, No. 1/2 (Autumn 1975): 5.

¹³ Natalie Zemon Davis, “Women’s History’ in transition: The European Case”, *Feminist Studies*, Vol. 3, No. 3/4 (Spring – Summer 1976): 83.

¹⁴ Mary Spongberg, *Writing Women’s History since the Renaissance* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 3.

¹⁵ *Ibid.*, 2.

¹⁶ Joan Kelly-Gadol, “The Social Relation of the Sexes: Methodological Implications of Women’s History”, *Signs* 4 (Summer, 1976): 810.

¹⁷ Томе су посвећени текстови Ариен Чернок и Филипа Хикса, као и део студије Мери Спонгберг. Ариен Чернок истиче, између осталог, лекције које колективне биографије из овог периода могу пружити о вези између формирања модерности и националног идентитета.

¹⁸ Mary Spongberg, *Writing Women’s History since the Renaissance* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 110.

¹⁹ *Ibid.*, 128.

²⁰ *Ibid.*, 110.

²¹ Arianne Chernock, “Gender and the Politics of Exceptionalism in the Writing of British Women’s History” in *Making Women’s Histories. Beyond National Perspectives*, eds. Pamela S. Nadell and Kate Haulman (New York and London: New York University Press, 2013), 122.

²² *Ibid.*, 118. Цитирана мисао коју Ариен Чернок преноси у свом раду припада Филипу Хиксу.

²³ *Ibid.*, 119. Цитирана мисао припада историчарки Џејн Рендал (Jane Rendall).

- ²⁴ Philip Hiks, "Female Worthies and the Genres of Women's History", in *Historical Writing in Britain, 1688–1830*, eds. Ben Dew and Fiona Price (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 19.
- ²⁵ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 48, 74. О томе ауторка говори у читавој студији, што сугерише и сам наслов.
- ²⁶ Историчарка Сара Сведберг (Sarah Swedberg) подсећа да упркос томе што сагледавање (женске) историје кроз улоге великих и изузетних, најчешће богатих, белих и утицајних личности (жена) јесте ограничавајућа и делом лажна представа историје, оснаживање које животне приче хероина пружају ипак је стварно. Sarah Swendborg, "Teaching Women's History: I Offered Social History, They Took Away Heroes", *History Compass* 2 (2004): 5. Станислава Бараћ ово такође узима у обзир када говори о женском портрету у илустрованим женским магазинима, ослањајући се на теоријске радове о читалачкој рецепцији женских илустрованих магазина, љубића и сличних производа масовне културе за жене. Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 259–263.
- ²⁷ Elena Favili i Frančeska Kavallo, *Priče za laku noć za male buntovnice*, prevela Aleksandra Golubović (Beograd, Vulkan izdavaštvo, 2018), xi.
- ²⁸ Адриана Захаријевић, предговор у *Приче о пркосним Српкињама*, Ивана Нешић (Београд, Урбан Рeadс, 2018), 4.
- ²⁹ Jelena Mitrović i Sonja Bajić (ilustratorica), *Kakva ženska!: priče o ženama koje su bile progresivne kada to nije bilo moderno* (Beograd: Kreativni centar, 2018), zadnja korica.
- ³⁰ Amila Hrustić Batovanja, Masha Durkalić i Hatidža Gušić, predgovor u *#Žene BiH. Ilustrirana knjiga o izuzetnim ženama* (Sarajevo: Autorke, 2019), 15, 16.
- ³¹ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 19.
- ³² #Žene BiH, „Ilustratorice“, pristupljeno 1. 7. 2019, <https://zenebih.ba/tag/ilustratorice/>
- ³³ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 26.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ Ibid., 68, 69.
- ³⁶ Asja Bakić, predgovor u *#Žene BiH. Ilustrirana knjiga o izuzetnim ženama*, Amila Hrustić Batovanja, Masha Durkalić i Hatidža Gušić (Sarajevo: Autorke, 2019), 11.
- ³⁷ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 155.
- ³⁸ Elena Favili i Frančeska Kavallo, *Priče za laku noć za male buntovnice*, prevela Aleksandra Golubović (Beograd, Vulkan izdavaštvo, 2018), 134.
- ³⁹ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 155.
- ⁴⁰ Ibid. Станислава Бараћ, наравно, говори о портретима и текстовима других жанрова у часописима, не у књигама, али могуће је применити запажања о контексту кога чине други текстови у часопису на контекст који у књигама чине други портрети.
- ⁴¹ Ивана Б. Спасовић, *Кнегиње и краљице династије Карађорђевић* (Beograd: Pčelica, 2017), 5.
- ⁴² Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 19.
- ⁴³ Philip Hiks, "Female Worthies and the Genres of Women's History", in *Historical Writing in Britain, 1688–1830*, eds. Ben Dew and Fiona Price (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 20.
- ⁴⁴ Ивана Нешић и Азра Костић Прчић (илустраторка), *Приче о пркосним Српкињама: 50 смелих жена Србије* (Београд: Урбан Рeadс, 2018), 80.
- ⁴⁵ Ibid., 98, 126.
- ⁴⁶ Ibid., 80.
- ⁴⁷ Irene Siviko i Serhio Para, Nuriya Aparisio (ilustratorica), *Žene koje su promenile svet. 26 izuzetnih žena*, prevela Jasmina Marković Karović (Beograd: Urban Reads, 2018), 68–71.

⁴⁸ Elena Favili i Frančeska Kavallo, *Priče za laku noć za male buntovnice*, prevela Aleksandra Golubović (Beograd, Vulkan izdavaštvo, 2018), 16.

⁴⁹ Elena Favilli, Francesca Cavallo, "Rebel girls: Q&A with Elena Favilli and Francesca Cavallo", Interview by Isabel Blake, The Bookseller, April 6, 2017. <https://www.thebookseller.com/booknews/rebel-girls-qa-elena-favilli-and-francesca-cavallo-518636>

О томе сведочи и видео објављен на YouTube страници Rebel Girls. "If you have a daughter, you need to see this", YouTube video, 3:18, "Rebel Girls", March 6, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=Z1Jbd4-fPOE>

⁵⁰ Адриана Захаријевић, предговор у *Приче о пркосним Српкињама*, Ивана Нешић (Београд, Урбан Реадс, 2018), 4.

⁵¹ Amila Hrustić Batovanja, Masha Durkalić i Hatidža Gušić, predgovor u *#Žene BiH. Ilustrirana knjiga o izuzetnim ženama* (Sarajevo: Autorke, 2019), 14.

⁵² Emine Saner, "Books for girls, about girls: the publishers trying to balance the bookshelves", The Guardian, March 17, 2017, <https://www.theguardian.com/books/2017/mar/17/childrens-books-for-girls-publishers-writers-gender-imbalance>.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Alison Flood, "Books about women less likely to win prizes, study finds", The Guardian, June 1, 2015, <https://www.theguardian.com/books/2015/jun/01/books-about-women-less-likely-to-win-prizes-study-finds>

⁵⁵ Janice McCabe et al. "GENDER IN TWENTIETH-CENTURY CHILDREN'S BOOKS: Patterns of Disparity in Titles and Central Characters", *Gender and Society* 2 (2011): 197-226.

⁵⁶ Ibid., 198.

⁵⁷ Ibid., 221.

⁵⁸ Ibid., 198.

⁵⁹ Ibid., 219.

⁶⁰ Roger Clark et al. "Two Steps Forward, One Step Back: The Presence of Female Characters and Gender Stereotyping in Award-Winning Picture Books Between the 1930s and the 1960s", *Sex Roles*, 9/10 (November 2003): 446.

⁶¹ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 74.

⁶² Mary Spongberg, *Writing Women's History since the Renaissance* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 10.

⁶³ Elena Favili i Frančeska Kavallo, *Priče za laku noć za male buntovnice*, prevela Aleksandra Golubović (Beograd, Vulkan izdavaštvo, 2018), 40.

⁶⁴ Ibid., 88.

⁶⁵ Ibid., 118. „Када је деци у основној школи укинула бесплатно млеко, људима се није допала. Када је победила у рату са Аргентином на Фокландским острвима, људи су се дивили њеној снази и одлучности.“

⁶⁶ Татјана Лош и Милена Марковић. *Оне су промениле Србију – Изузетне Српкиње* (Београд: Новости, 2018), 4.

⁶⁷ Ibid., 4, 5.

⁶⁸ Ibid., 25, 26.

⁶⁹ Ibid., 116.

⁷⁰ Ibid., 32.

⁷¹ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 253. Описани поступак, дакле, нису измислиле ауторке *Пркосних Српкиња* – Станислава Бараћ препознала га је још у часопису *Жена и свет*.

⁷² Поред тога, у *Изузетним Српкињама*, интимни однос са мушкарцем неретко се патетично описује, па тако, на пример, у биографији Анице Савић Ребац пише да је „Хасан Ребац био отелотворење

Бога којем се клањала“. Татјана Лош и Милена Марковић, *Оне су промениле Србију – Изузетне Српкиње* (Београд: Новости, 2018), 14.

⁷³ Ibid., 80.

⁷⁴ Ibid., 88.

⁷⁵ Ibid., 83.

⁷⁶ Ibid., 12.

⁷⁷ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 79, 80.

⁷⁸ Philip Hiks, “Female Worthies and the Genres of Women’s History”, in *Historical Writing in Britain, 1688–1830*, eds. Ben Dew and Fiona Price (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 24.

⁷⁹ Asja Bakić, predgovor u *#Žene BiH. Ilustrirana knjiga o izuzetnim ženama*, Amila Hrustić Batovanja, Masha Durkalić i Hatidža Gušić (Sarajevo: Autorke, 2019), 12.

⁸⁰ Philip Hiks, “Female Worthies and the Genres of Women’s History”, in *Historical Writing in Britain, 1688–1830*, eds. Ben Dew and Fiona Price (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 27.

⁸¹ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 76.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid., 75.

⁸⁴ Ibid., 256.

⁸⁵ Elena Favili i Frančeska Kavalo, predgovor u *Priče za laku noć za male buntovnice*, Elena Favili i Frančeska Kavalo, prevela Aleksandra Golubović (Beograd, Vulkan izdavaštvo, 2018), xii.

⁸⁶ Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 256.

⁸⁷ Ibid., 253.

⁸⁸ Ibid., 74, 75.

Литература

Batovanja, Amila Hrustić, Masha Durkalić i Hatidža Gušić. #Žene BiH. *Ilustrirana knjiga o izuzetnim ženama*. Sarajevo: Autorke, 2019.

Chernock, Arianne. "Gender and the Politics of Exceptionalism in the Writing of British Women's History". In *Making Women's Histories. Beyond National Perspectives*. Eds. Pamela S. Nadell and Kate Haulman. New York and London: New York University Press, 2013, 115–136.

Clark, Roger, Jessica Guilmain, Paul Khalil Saucier, and Jocelyn Tavaréz. "Two Steps Forward, One Step Back: The Presence of Female Characters and Gender Stereotyping in Award-Winning Picture Books Between the 1930s and the 1960s." *Sex Roles*, Vol. 49, Nos. 9/10, November 2003, 439–449.

Favili, Elena i Frančeska Kavalo. *Priče za laku noć za male buntovnice: 100 priča o izuzetnim ženama*. Prevela Aleksandra Golubović. Beograd: Vulkan izdavaštvo, 2018.

Favilli, Elena and Francesca Cavallo, "Rebel girls: Q&A with Elena Favilli and Francesca Cavallo", Interview by Isabel Blake, *The Bookseller*, April 6, 2017. <https://www.thebookseller.com/booknews/rebel-girls-qa-elena-favilli-and-francesca-cavallo-518636> (приступљено 4. 7. 2019).

Flood, Alison. "Books about women less likely to win prizes, study finds." *The Guardian*. June 1, 2015. <https://www.theguardian.com/books/2015/jun/01/books-about-women-less-likely-to-win-prizes-study-finds> (приступљено 14. 12. 2018).

Hicks, Philip. "Female Worthies and the Genres of Women's History". In *Historical Writing in Britain, 1688–1830*. Eds. Ben Dew and Fiona Price. New York: Palgrave Macmillan, 2014, 18–33.

Kelly-Gadol, Joan. "The Social Relation of the Sexes: Methodological Implications of Women's History." *Signs*, Vol. 1, No. 4 (Summer, 1976), pp. 809–823. <http://www.jstor.org/stable/3173235> (преузето 17. 6. 2019).

Lerner, Gerda. "Placing Women in History: Definitions and Challenges". *Feminist Studies*, Vol. 3, No. 1/2 (Autumn 1975), 5–14.

McCabe, Janice, Emily Fairchild, Liz Grauerholz, Bernice A. Pescosolido and Daniel Tope. „GENDER IN TWENTIETH-CENTURY CHILDREN'S BOOKS: Patterns of Disparity in Titles and Central Characters". *Gender and Society*, Vol. 25, No. 2 (April 2011) https://www.jstor.org/stable/23044136?seq=1#page_scan_tab_contents (преузето 14. 12. 2018).

Mitrović, Jelena. Sonja Bajić (ilustratorka). *Kakva ženska!: priče o ženama koje su bile progresivne kada to nije bilo moderno*. Beograd: Kreativni centar, 2018.

Saner, Emine. "Books for girls, about girls: the publishers trying to balance the bookshelves." *The Guardian*. March 17, 2017. <https://www.theguardian.com/books/2017/mar/17/childrens-books-for-girls-publishers-writers-gender-imbalance> (приступљено 14. 12. 2018).

Siviko, Irene i Serhio Para. Nuriya Aparisio (ilustratorka). *Žene koje su promenile svet. 26 izuzetnih žena*. Prevela Jasmina Marković Karović. Beograd: Urban Reads, 2018.

Spongberg, Mary. *Writing Women's History since the Renaissance*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.

Swedberg, Sarah. "Teaching Women's History: I Offered Social History, They Took Away Heroes". *History Compass* 2 (2004) NA 124, 1–7.

Zemon Davis, Natalie. "'Women's History' in transition: The European Case". *Feminist Studies*, Vol. 3, No. 3/4 (Spring – Summer 1976), 83–103.

Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

Лош, Татјана и Милена Марковић. *Оне су промениле Србију – Изузетне Српкиње*. Београд: Новости, 2018.

Нешић, Ивана. Азра Костић Прчић (илустраторка). *Приче о пркосним Српкињама: 50 смелих жена Србије*. Београд: Урбан Реадс, 2018.

Спасовић, Б. Ивана. *Кнегиње и краљице династије Карађорђевић*. Београд: Пчелица, 2017.

Спасовић, Б. Ивана. *Кнегиње и краљице династије Обреновић*. Београд: Пчелица, 2017.

Тројано, Розалба. *20 изузетних девојчица које су промениле свет*. Превела Дијана Радиновић. Београд: Лагуна, 2018.

Women's History in Collective Biographies of Women Worthies: Reconstruction of Women's Portrait Genre

This paper analyzes the contemporary trend of publishing books about exceptional women, written in the field of children's literature. In the paper, the given trend is put into two contexts: the first context is that of collective biographies of women worthies, with a tradition that goes back to the antiquity, whereas the other one is determined by the genre of women's portrait. Relying on theoretical works about both genres, the paper shows the ways in which contemporary books about exceptional women are part of the writing of women's history, and of the construction of women's identity. The other goal of this analysis is to show the complexity of the supposedly naively conceptualized books, through pointing out the narrative strategies and visual potential being used in the construction of identity.

Key words: collective biographies, women's history, women's portrait, *women worthies*, exceptional women

Феминизам, популарни феминизам и (феминистичка) популарна култура

Овај текст настоји да проучи везу између феминизма и популарне културе кроз анализу кључних идеја из три књиге – *Feminism and Pop Culture*, *We Were Feminists Once (From Riot Grrrl to Cover Girl®)*, *The Buying and Selling of a Political Movement*) Енди Цајслер и *Cosmopolitika* Маше Грдешаић. Обе ауторке истичу значај проучавања популарне културе из феминистичког угла у контексту савременог потрошачког друштва, наглашавајући потребу за феминистичком интервенцијом у постојеће облике популарне културе. Сходно томе, тежиште анализе поставља се на међусобни однос феминизма и различитих облика популарне културе и популарнокултурних пракси. Поред историјског осврта на развој односа између популарне културе и феминизма, испитују се и различити видови феминизма настали под окриљем трећег таласа, а који погодују капиталистичким захтевима савременог доба – тржишни феминизам, феминизам избора и *селебрити* феминизам. Ти хибридни облици феминизма добро илуструју комодификацију феминизма и апропријацију феминистичког речника, који се изучавају и у овом раду.

Кључне речи: феминизам, трећи талас феминизма, постфеминизам, тржишни феминизам, популарна култура, женски часописи

Циљ овог текста јесте да представи три књиге чију окосницу чини однос између феминизма и популарне културе – *Feminism and Pop Culture (2008)*, *We Were Feminists Once. From Riot Grrrl to Cover Girl®, The Buying and Selling of a Political Movement (2016)* Енди Цајслер и *Cosmopolitika (2013)* Маше Грдешаић. Будући да се баве сличном тематиком, многа питања која се покрећу у тим књигама преплићу се и међусобно надовезују. Иако обе ауторке за окосницу узимају везу између феминизма и популарне културе, Енди Цајслер ову везу проучава у америчком контексту, док Маша Грдешаић у теоријском делу књиге представља подручје феминистичких студија културе и изучавање женских жанрова унутар те области, те се у аналитичком делу књиге фокусира на локални, хрватски контекст. Прва књига Енди Цајслер, *Feminism and Pop Culture*, даје најопштији и најјезгровитији увод у однос између популарне културе и феминизма. Књига *We Were Feminists Once. From Riot Grrrl to Cover Girl®, The Buying and Selling of a Political Movement* се надовезује на претходну и хронолошки и тематски,

с тим што се у њој фокус помера на проучавање такозваног *тржишног феминизма*. Пошто обе књиге пружају историјски осврт на однос између феминизма и популарне културе почевши од периода после Другог светског рата па до савременог тренутка, најбитније ставке овог развоја биће приказане уз књигу *Feminism and Pop Culture*, док ће се нека питања којих се ауторка дотакла у првој књизи детаљније представити уз *We Were Feminists Once*. Будући да је област истраживања Маше Грдешић још ужа и да се овај проблем проучава у нама ближем, хрватском контексту, та књига ће бити представљена на крају, али ћу се том приликом вратити на одређена питања којих се дотакла и Енди Цајслер.

Феминизам и популарна култура

Књига *Феминизам и популарна култура* пружа јасан и сажет преглед главних додирних тачака између феминизма и популарне културе у Сједињеним Америчким Државама почевши од послератног периода до данас. Будући да управо након Другог светског рата американизација првенствено западних, а потом и различитих култура широм света, има све већи замах, осврт на развој америчке популарне културе битан је за разумевање данашњих манифестација популарне културе у различитим локалним контекстима.

Поткрепљујући своје истраживање мноштвом разноврсних примера, Енди Цајслер указује на начине на које је популарна култура уједно инспирисала и провоцирала женски покрет, као и на начине на који је феминизам представљен у популарној култури. Као и у књизи *We Were Feminists Once* о којој ће бити речи касније, ауторка у предговору ове књиге јасно истиче своју амбивалентну позицију – она је уједно феминисткиња и страствена конзументкиња популарне културе.¹ Сходно томе, проучавању популарне културе приступа критички, али и као њена активна потрошачица. Кроз анализу популарнокултурних производа, пракси и репрезентација жена или, прецизније, „жене“ у популарној култури, она настоји да укаже на нужност феминизма као интегралног дела свакодневног живота а не неког надменог, морализаторског политичког покрета одвојеног од стварности (2008: IX). Таквим ставом Енди Цајслер се придружује теоретичаркама трећег таласа феминизма попут Мередиџ А. Лав (Meredith A. Love) и Брендџи М. Хелмбрехт (Brendi M. Helmbrecht) које у тексту „Teaching the Conflicts: Re(Engaging) Students with Feminism in a Postfeminist World“ (2007) истичу значај проучавања популарне културе зарад поновног освајања

појма феминизам у постфеминистичком свету: међу млађим нараштајима све чешће преовладава став да је феминизам излишан јер је одавно испунио своју улогу, док истовремено посредством популарне културе како млађе генерације тако и остали стичу или репродукују одређено стереотипно поимање феминизма за које су заслужни медији. Будући да је популарна култура неодвојива од свакодневнице, и као извор ужитка, али и својеврстан вид заједничког језика којим феминисткиње могу да допру до ширих слојева становништва, нарочито млађих генерација, она је погодно место за неопходне промене у различитим сегментима друштва, а које су од пресудне важности за феминизам. Енди Цајслер не превиђа чињеницу да постоје много ургентнија феминистичка питања од питања репрезентације жена у популарној култури, попут прећут(а)не полне дискриминације на послу, феномена стакленог плафона (енгл. *glass ceiling*) или настојања да се премости јаз између мушких и женских плата. Али, она исто тако наглашава да је проблем репрезентације жена у популарној култури ипак много битнији него што би се на први поглед могло учинити. Насупрот увреженом ставу да популарна култура нема никакве везе са политиком будући да се као њена примарна функција обично види забава, ауторка сматра да је популарна култура не само вишеструко повезана са политиком, већ и политички релевантна, што настоји да покаже у пет поглавља ове књиге. Енди Цајслер стога позива на реформе и преобликовање популарне културе које види као феминистички пројекат са јасно дефинисаним циљем: да се женски поглед упише у културу обликовану мушким погледом (*male gaze*), који је био, а у великој мери и даље јесте, од пресудне важности за женску перцепцију како популарне културе, тако и културе уопште. Још битније, био је пресудан и за женску перцепцију сопствене улоге у друштву и усвајање „женских“ образаца понашања које је заправо друштво конструисало за њих. Наиме, након што су конзументкиње популарне културе током одрастања интернализовале инхерентно мушку перспективу, она је постала одлучујућа и за начин на који оне доживљавају саме себе, свдећи се на призор, објекат и слику по мушкарчевој мери. Енди Цајслер проучава начине на које су се кроз историју, у складу са друштвеним менама, мењале и репрезентације жена у популарној култури.

Као што је већ споменуто, у својим истраживањима она се превасходно усредсређује на проучавање развоја америчке популарне културе почевши од послератног периода па до наших дана. Пре хронолошког приказа развоја популарне културе, у првом поглављу, Енди Цајслер преузима на себе нимало једноставан задатак дефинисања овог облика културе. Том приликом указује на релативност сваке

дефиниције која умногоме зависи од особе која настоји да дефинише овај појам, као и од сврхе која му се приписује. Осврћући се на статус које је популарна култура имала током историје, а који је најпре произлазио из њеног односа према такозваној *високој култури*, Енди Цајслер наводи да се као примарна сврха овог облика културе пре свега истицала њена намера да забави, насупрот намери да оплемени, инспирише и подучи, која се везивала за оно што се сматрало узвишенијим облицима културе (2008: 1). То је неминовно довело до тога да се популарној култури припише нижи статус, а таква представа у одређеној мери опстаје и данас. Стога не чуди ауторкина потреба да истакне нужност проучавања популарне културе као интегралног дела свакодневнице који је круцијалан за поимање савременог света. Популарнокултурне праксе, наиме, покривају готово све сфере јавног и приватног живота, будући да се у њих убрајају гледање телевизије, серија, филмова, слушање спортских вести и музике на радију, посећивање веб-сајтова, читање модних часописа и жуте штампе, играње Барбикама и Лего коцкама, учешће у друштвеним играма, као и медијско покриће и разговори о друштвеним и политичким догађајима који су ушли у колективну свест. У америчком контексту ту би спадали догађаји попут Вијетнамског рата, урагана Катрине или терористичких напада који су се одиграли 11. септембра 2001. године, који према мишљењу Енди Цајслер представљају окосницу колективног америчког искуства (*Ibid.*, 3). У популарнокултурне праксе убрајају се и рекламе и рекламне кампање са својим експлицитним или имплицитним позивом на потрошњу која се истовремено поима и као чин изражавања сопствене особености, али и групног идентитета. Ово је релевантно и за феминизам јер су за већину жена пре свега телевизија, а потом и књиге и часописи били прво место где су се сусреле са медијски, друштвено и политички скројеном сликом која је требало да представља њих саме. Ограничени репертоар улога који им је додељиван у медијима није одударо од образаца које је диктирало патријархално поимање женске позиције у друштву. Управо захваљујући филму, телевизији, часописима и медијима уопште, феминизам је стекао статус ружне речи. Али, исто тако, такво стање у медијима указало је на нужност и неизбежност феминизма: да није било тих ограничених представа женских улога и фиктивних жена у часописима и на малим и великим екранима које су као чист плод мушке фантазије диктирале како жена треба да изгледа, како да се понаша, шта треба и не треба да буде, стварне жене се вероватно не би у тој мери покренуле на борбу за верније медијске приказе како њих самих тако и њихових живота (*Ibid.*, 9).

У наредна три поглавља ауторка нуди историјски осврт на однос између популарне културе и феминизма и указује на начине на које је женски покрет приказан

у популарној култури. Друго поглавље књиге, сликовито насловљено „Амерички сан, угушене стварности“ (American Dream, Stifled Realities), посвећено је приказима жена у популарној култури током '40-их, '50-их и '60-их година XX века. Битно је истаћи да су се ти прикази увек односили на припаднице више средње класе, које су притом белкиње, уз врло мали број жена афроамеричког порекла којима би на филмском платну, уколико би се ту уопште појављивале, по правилу била додељена споредна улога ћеретавих дадиља, служавки, робиња или маскота, док су повлашћене жене могле да се похвале улогом мајке, сестре, девојке или жртве. Током и након Другог светског рата, када жене заузимају упражњена места у фабрикама услед недостатка радне снаге, ситуација се макар привидно и привремено побољшала. Рекламе прожете пропагандним порукама и паролама дословно су диктирале њихову улогу у друштву и апеловале на жене да служе држави, па су оне регрутоване што у рат, што у фабрике. Пошто је државна економија такорећи спала на женска плећа, државни врх је био приморан да сексизам и лицемерје макар привремено остави по страни јер такве предрасуде нису више могли себи да приуште, бар до тренутка када су се мушкарци вратили из рата. Тада је било потребно осигурати и ојачати мушкарчево централно место у кући, па је жени поново додељена улога брижне мајке, супруге и домаћице, а телевизија и филмови требало је да их учврсте у уверењу да им је једино ту и место. Како Цајслер истиче, то је био значајан корак уназад у односу на холивудске филмове двадесетих година (*Ibid.*, 29). Иако је то сада пало у заборав, у међуратном периоду женама је дат много шири и разноврснији спектар улога, па су приказиване као моћне појединке с добрим и утицајним пословима, а чак су и рађале ванбрачну децу, или заводиле друге жене. Овакве улоге постале су незамисливе након увођења такозваног Хејсовог кода (*The Hays Code*)² којим је филмска индустрија цензурисала све недоличне садржаје. Све док је тај кодекс био на снази (од 1934. до 1968. године), са изузетком филм ноара као посебног жанра, жене су углавном приказиване као пожртвоване мајке или супруге, а главни елементи заплета садржали би љубавну или физичку патњу или варијације на ту тему које би се понављале унедоглед. Независне, успешне и моћне жене служиле су само као пример недоличног понашања и опомена да опасности вребају иза угла уколико би се нека жена дрзнула на самостални пут. Жене су тако по правилу биле одговорне за морално посрнуће своје деце, као и за све остале недаће које би задесиле или њих саме или њихову породицу, јер је сама чињеница да су запослене била трн у оку друштва. Будући да је телевизија успела да окупи читаву породицу на једном месту, ауторка истиче да су овакви филмови и америчке комедије ситуације (енгл. *sitcom*) из четрдесетих, педесетих и шездесетих

година умногоме заслужни за начин на који су Американци поимали улогу жена у друштву.

Шездесете године, међутим, доносе измењену климу и побуњенички дух који се најпре везивао за младиће и сматрао пролазном животном фазом. На њихове бунтовничке године гледало се благонаклоно, што је био саставни део, такозваног *boys-will-be-boys* погледа на свет (*Ibid.*, 41). За побуњенички дух код девојака, разуме се, важила су потпуно другачија правила, па се свака бунтовничка клица морала сузбити, а за њом би уследиле и дугорочне последице. Од девојака се очекивало да буду добре и узорне, док су оне саме истовремено желеле да се ослободе тих наметнутих улога, али и тежиле ка традиционалним наградама попут љубави, дивљења, благонаклоности и уважавања у очима своје породице и вршњака (*Ibid.*, 42). У томе се огледала контрадикторност њиховог положаја која је, како Енди Цајслер истиче, најбоље исказана у женској поп музици шездесетих година коју су стварали бендови попут *The Ronettes*. Кроз текстове ове музичарке проговарале су о својим свакодневним искуствима, о насиљу и мазохизму у љубавним везама, а било је и песама које су представљале пркосни протест против момака и шефова који су своје девојке и раднице третирали као приватно власништво. Појава Битлса који баш у то време ступају на светску музичку сцену, према Цајслер, означава преломни тренутак у колективној свести јер се тада кроз масовни врисак тинејџерских обожаваатељки манифестовао и први масовни женски поглед (*female gaze*), те жене постају оне које посматрају, а мушкарци посматрани објекти (*Ibid.*, 45). Овај врисак уједно је представљао и побуну против прописаних образаца понашања, а обожаваатељке, иако маргинализована скупина, схватиле су да и оне саме желе да буду звезде на сцени, а не да се издалека диве мушким звездама.

Ауторка се овде осврће и на прекретничко дело објављено 1963. године. Реч је о књизи *Женска мистика (The Feminine Mystique)* Бети Фридан, која је од анкете спроведене 1942. године, шездесетих година прерасла у бестселер. Указујући на „проблем који нема име“, наиме на безимени проблем огорчености, депресије и фрустрације америчких, углавном добростојећих домаћица из предграђа које су постигле све што се од њих очекивало, Бети Фридан скреће пажњу на чињеницу да кључ за именовање тог проблема треба потражити у самом друштвеном систему. Рекламе, чланци саветодавног карактера, телевизија, музика и поп култура уопште, деценијама су играли кључну улогу у диктирању женских улога, тежњи и жеља. Самим тим не изненађује чињеница да су се феминистичкије другог таласа усмериле баш на тековине

те културе у једном од првих протеста против избора за мис Америке као оличења опресије и системског проблема који је прожимао све аспекте њиховог приватног живота. Женски покрет брзо је доспео у жижу интересовања медија, што је довело до стварања разоврсних митова о феминисткињама и феминизму, на које Енди Цајслер указује у трећем поглављу своје књиге *Феминизам и популарна култура*. Захваљујући популарној култури ови митови су прерађивани тако да су и сами постали вид популарне културе и на тај начин фабриковали одређене стереотипне представе које су опстале и до данас и које утичу на већ споменути постфеминистички став да је феминизам одиграо своју улогу, те да више није потребан. Тадашњи мејнстрим медији најчешће су се фокусирали на физички изглед феминисткиња, а не на њихове поруке и захтеве. Ти неретко малициозни извештаји, као и медијско покриће свих већих феминистичких догађаја, најчешће су преносили искривљену слику засновану или на изјавама жена које саме нису биле феминисткиње, или на извртању изјава појединих феминисткиња које нису биле претерано заинтересоване за сарадњу са мејнстрим медијима; но, чак и када би тривијализовали женски покрет, медији су га учинили највећим догађајем деценије (*Ibid.*, 61). Поред тога, начин на који су мејнстрим медији представљали феминисткиње, иако начелно негативан, позитивно се одразио на алтернативну женску часописну продукцију и издавачку делатност.

Женски покрет покренуо је читав низ догађаја који су утицали на то да популарна култура истовремено постане и место које захтева реформе и феминистичку критику, али и извор оснаживања жена. Тиме се и улога жена и феминизма у популарној култури закомпликовала јер већ крајем шездесетих година почињу да се појављују прве знаке данас врло распрострањене појаве: наиме, језик женског ослобођења користи се у капиталистичке сврхе, па женско право избора тако постаје право на потрошачки избор, а женске слободе позив на слободно уживање у чарима потрошње. Јасан израз отпора према квазифеминистичким слоганима епохе употребљеним у рекламне сврхе исказан је и у наслову следећег поглавља ове књиге „Нисмо далеко догурале и не зови ме бејби“ (*We Haven't Come a Long Way, and Don't Call me Baby*). Он сликовито илуструје капиталистичка настојања да се додвори потрошачицама служећи се заводничким триковима и реториком женског покрета. Будући да је опстанак популарне културе условљен комерцијалним интересима јер су они неопходни за њен утицај и домет, она од '80-их година XX века почиње све више да се служи феминистичким идејама у комерцијалне сврхе. Иако је сегмент популарне културе који се односи на рекламирање већ деценијама таргетирао жене као своју примарну циљну групу, та ситуација додатно

је ескалирала '80-их јер се тада различитим брендovima указала повољна прилика за ширење тржишта за своје производе пошто су схватили да је уновчавање женске несигурности и незадовољства врло уносан посао. Тако брендови попут цигарета *Victoria Slims*, парфема *Charlie* и спортског бренда *Nike* користе рекламне кампање како би своје производе повезали са сликама снажних, инспиративних и лепих жена. Све се то одвија паралелно с периодом замирања другог таласа феминизма који губи свој утицај, док постепено јача став да феминизам и конзумеризам нису две неспојиве супротности, на шта ћемо се вратити касније.

Четврто поглавље књиге *Feminism and Pop Culture*, „Шта жене желе“ (*What Women Want*), оцртава управо промену климе коју доносе позне осамдесете и ране деведесете године, а која се огледа у преовлађујућем уверењу да је феминизам остварио свој циљ. Такав став везује се за трећи талас феминизма за који неки сматрају да траје и данас, по некима се завршио почетком друге деценије XXI века када га је заменио четврти талас, а понекад се поистовећује са постфеминизмом. Сам појам је врло растељив и непрецизан, па док за неке означава феминизам који се уместо на колективно фокусира на индивидуално, за друге је његова најистакнутија карактеристика то што се фокусира на низ проблема који је други талас феминизма превидео, а тичу се права жена свих боја коже, жена из радничке класе и ЛГБТ права. За овај период карактеристично је и то да све већи број жена препознаје и признаје заслуге другог таласа, али себе не сматрају феминисткињама. Та нова генерација жена које захваљујући променама за које су се избориле њихове претходнице стичу право на бољи положај у друштву, али ипак одбацују феминизам, оличена је у телевизијској икони деведесетих и јунакињи истоимене серије – адвокатици Али Мекбил. У то време се појављује низ серија и филмова са женама у главним улогама, али за њих се никако не може рећи да су наклоњене феминизму³ (*Ibid.*, 95–98). Напротив, оне су често истицане као доказ да жене заправо не желе феминизам јер се иза свих њихових дела крије потајна жеља да буду вољене и прихваћене, а и оне саме су се ограђивале од феминизма. Како на великим тако и на малим екранима све чешће је присутан став да је феминизам многе жене одвео у усамљеност, незнање, депресију, лудило и очајање. Како ауторка истиче, успешне жене су понижаване и кажњаване за двоструки грех – за то што су амбициозне и за то што су жене (*Ibid.*, 90). Поред тога, ситуација у мејнстрим медијима додатно је учврстила негативан став према феминизму који се час проглашавао мртвим, час кривио за све одреда: од више стопе развода до све веће учесталости силовања.

Насупрот медијима који су одавали утисак да су жене постигле све што желе, поприште борбе за једнака права деведесетих година постаје музичка индустрија. Жене су се побуниле против мушке доминације и на алтернативној и на мејнстрим сцени, као и против искључивих улога пратећих вокала и *групи* девојака. Из те борбе израстао је концепт познат као *Riot Grrrl* који се директно надовезивао на наслеђе радикалног феминизма шездесетих и седамдесетих година. Кроз музику и текстове припаднице овог покрета исказивале су свој бес због чињенице да на панк сцени важи неписано правило да девојкама ту није место. Искљученост са музичке сцене недуго затим послужила је и као окидач за женски музички фестивал под називом *The Lilith Fair* који је окупио бројне музичарке и огромну публику. Иако то није био први женски фестивал тог типа и иако му је недостајала радикална нота типична за припаднице *Riot Grrrl* покрета, због своје популарности он је допринео смањењу јаза између женске музике и мејнстрим сцене.

Пето и последње поглавље ове књиге бави се савременим тренутком, односно крајем прве деценије XXI века. Ту ауторка поставља питање на који начин би феминистичке интервенције у популарну културу уопште могле да допринесу побољшању положаја жене у друштву, узевши у обзир чињеницу да веза између популарне културе и феминизма нема јасно дефинисан крајњи циљ. По њеном мишљењу, у америчком контексту, дошло би до одређених трансформација унутар изразито сексистичке холивудске индустрије, које би подразумевале више редитељки, продуценткиња, сценаристкиња и, уопште, жена на водећим позицијама. Глумице би добијале разноврсније улоге, а музичарке не би морале да се обнаже или приклоне захтевима хиперсексуализованог друштва како би доспеле на насловницу неког музичког часописа. Термин *chick lit* не би се употребљавао у пежоративном значењу како би означио тинејџерске часописе или књиге ауторки које се баве љубавним везама. Ипак, борби ту нипошто не би био крај, јер како Пеги Фелан (Peggy Phelan) истиче, иако је разголићеним, младим белкињама дата предност у нашој култури, њихова видљивост у медијима не представља нужно и њихову моћ и утицај (Love et al., 2007: 41).

Другим речима, помоћу феминистичких интервенција у популарну културу, жене би биле подстакнуте да заузму активнији и асертивнији став у борби за своје место у друштву и у популарној култури како би из сопственог угла представљале различите димензије свог живота. Уз то, проучавање популарне културе кроз призму феминизма пружило би млађим нараштајима неопходне увиде, теоријску поткованост и аналитичко оруђе за критиковање постојећег друштвеног система, на шта су указале Мередит А. Лав и Бренда М. Хелмбрехт (*Ibid.*, 48).

Тржишни феминизам и комодификација феминизма

Књига *We Were Feminists Once* надовезује се на претходну и хронолошки и тематски, пошто се бави везом између феминизма и популарне културе која је у другој деценији XXI века задобила нове димензије услед продора феминизма, или тачније, одређених аспеката феминизма, у мејнстрим медије. Као што одабрани поднаслов књиге сугерише (*From Riot Grrrl to Cover Girl®, the Buying and Selling of a Political Movement*), једна од централних тема које Енди Цајслер закупају у овој студији јесте комодификација феминизма, односно процес претварања женског покрета и феминистичке идеологије у још један капиталистички бренд, а феминисткиња у нову тржишну нишу. За врло кратко време донедавно оспоравана и маргинализована појава постала је део доминантне културе. Након периода назадовања, јењавања утицаја феминизма и генерално неповољне позиције у коју је доспео на прелазу између XX и XXI века, последња деценија доноси изненађујући развој догађаја где се познате певачице и глумице,⁴ чак и оне које су се раније ограђивале од феминизма, утркују да се изјасне као феминисткиње и када, под њиховим утицајем, жаргонски речено, феминизам постаје кул.

Разлоге за овакав развој ситуације треба потражити у појави такозваног популарног, *feel-good* феминизма, који Цајслер назива *тржишним феминизмом* (енгл. *marketplace feminism*). Његове главне одлике јесу то да је лишен свог примарног контекста, да је деполитизован и да уједно представља најпопуларнији облик феминизма досад (2016: XIII). Сходно томе, за овај вид феминизма везује се низ проблема, између осталог то што је одвојен од друштвене стварности, те не може да реши круцијалне проблеме који се тичу положаја жена у савременом друштву јер је у потпуности испражњен од свог политичког потенцијала и усредсређен на појединачне уместо на колективне циљеве. Он помера фокус с дубоко укорењених облика друштвене неједнакости, па је тако борба за социјалну правду у потпуности замењена уживањем у благодетима потрошње, а феминистички активизам се своди на „феминистички“ конзумеризам. На тај начин, уместо да стреме побољшању положаја свих жена у друштву, појединци и појединке усредсређују се на сопствени живот због уверења да до промена може доћи искључиво радом на себи, који се све чешће поистовећује са радом на свом физичком изгледу. Та прерађена, популарна верзија феминизма стога савршено погодује капиталистичком тржишту које у одређеним

феминистичким идејама препознаје комерцијални потенцијал. То се огледа и у чињеници да популарна култура највише пажње посвећује управо оним аспектима феминизма који се фокусирају на економски систем и који не представљају претњу капиталистичким структурама моћи (*Ibid.*, XVI). Како ауторка сама истиче, њена књига помаже да се сагледају размере утицаја тржишног феминизма и да се стекне увид у то у шта се један друштвени, политички, и даље радикални покрет претвара када прође кроз филтер популарне културе и медија који га присвајају и преобликују на себи својствен начин (*Ibid.*).

Први део књиге прати присвајање феминизма у потрошачкој, мејнстрим култури. Енди Цајслер подвлачи чињеницу да је реч о верзији феминизма која је у потпуности одвојена од политичке анализе структура моћи у друштву и усредсређена искључиво на лична искуства. Као у претходној књизи, и овде се пружа историјски осврт на везу између феминизма и популарне културе, али овог пута у тежиште се поставља развој идеје да је сама потрошња феминистички чин, што представља кључни принцип тржишног феминизма. Поткрепљујући своје аргументе бројним примерима, минуциозним анализама медијских текстова и различитих културолошких појава, ауторка показује како је феминистичко инсистирање на женској аутономији имплементирано у капиталистички систем који ставља нагласак на самореализацију кроз потрошњу. Овакве стратегије нису никаква новост: још давне 1929. године Лаки Страјк је у једној рекламној кампањи представио своје цигарете као *бакље слободе* (*torches of freedom*). Исте тактике примењивале су се и у рекламама за *Nike* патике, *Always* улошке и *Dove* козметику неких седамдесет година касније (исто као и данас), само са много већим учинком него пре због специфичности датог историјског тренутка, као и политичког контекста. Разлог за то треба потражити у појави такозваног *феминизма избора* (*choice feminism*) који доносе '80-те године XX века и који је ишао руку под руку са ширењем неолиберализма. Као главно начело устоличила се реч *избор* која је, алудирајући на право жена да бирају свој живот, постала синоним за потрошачки избор. Баш у то време дешава се и велики пораст потрошачких избора, па настаје трка за потрошаче. Зато већ споменути брендови својим рекламним кампањама настоје да се повежу са феминизмом, образовањем и прогресивним идејама, схвативши да ће се на тај начин њихови производи боље продавати. Сама чињеница да је неко особа женског пола, тада се представља као довољан повод за славље које треба крунисати куповином овог или оног производа. Пут до независности и ослобођења у складу с таквом логиком поплочан је потрошачким изборима.

Наведени примери описују процесе кооптације и апропријације феминистичког речника који се одликују употребом феминистичке реторике у потрошачке сврхе. То значи да различити брендови присвајају феминистичке појмове и еманципаторски језик како би се додворили потрошачима и уједно створили потребу за куповином нових производа. Ту су нарочито на мети велики феминистички појмови попут слободе, избора и оснаживања који се провлаче као црвена нит у најразличитијим контекстима где је главни циљ продати одређени производ. Тај феномен, који је и те како заступљен у рекламној индустрији, Џајслер назива *femvertising*: он, дакле, означава (зло)употребу феминизма у рекламне сврхе. Како би се учинио привлачнијим потенцијалним потрошачима, феминизам као политички и социјални покрет тако се своди на слику и неколико фраза слоганског карактера. Прекомерном употребом ови појмови губе на тежини, некадашњи радикални аспект нестаје, па се они претварају у капиталистичке флоскуле, звучне, али празне речи које уједно означавају све одреда и ништа конкретно (енгл. *buzzword*). Енди Џајслер тако у другом делу књиге (*Empowering Down*), изражава негативан став према речи „оснаживање“ која се сада користи у најразличитијим контекстима да би описала држање дијете, конзумирање одређених намирница, ношење штикли, равних ципела, подвргавање естетској хирургији, прихватање бора, природни порођај, као и порођај помоћу епидурала, вожњу камиона и слично (*Ibid.*, 169–170). Ауторка уводи још једну кованицу, реч *empowertizing*, која се односи на „оснажујуће“ рекламе које представљају куповину као феминистички чин. Будући да се унапређење положаја жене у друштву поистовећује са унапређењем личног гардеробера и радом на сопственом изгледу, тржишни феминизам доприноси продубљивању јаза између жена које припадају различитим класама. Наиме, неолиберална, капиталистичка логика тржишног феминизма ставља нагласак на право остваривања личног идентитета кроз потрошњу и потрошачке изборе, а Џајслер истиче да су ти избори доступни само онима који поседују одговарајућу куповну моћ, док се потпуно превиђају сви остали којима је та моћ ускраћена. Из перспективе неолибералне логике, која читав друштвени и политички систем подређује законима слободног тржишта, они који су економски слабије позиционирани у друштву не трпе опресију, већ само нису довољно мотивисани да напредују. То се савршено уклапа и у контекст америчке културе која слави индивидуализам и особе које су успеле да се пробију и обогате упркос свим очекивањима и недаћама (*Ibid.*, 75). Тржишни феминизам, зато, ни на који начин не доприноси промени *statusa quo*. Уз то, не може свака жена себи да приушти овакав вид личног избора и феминизма јер да би могле да учествују у „оснаживању“, потребан им

је новац како би пре свега *изгледале* као феминисткиње. Сходно томе, као оснажене жене данас се описују оне жене које живе у складу са властитим жељама и одлукама. Треба нагласити и чињеницу да су жене којима се тај појам „продаје“ представнице скупине којој је оснаживање најмање потребно: рекламе нуде и обећавају оснаживање запосленим женама са сталним извором прихода, које су притом образоване, самосталне белкиње, припаднице средње класе. У томе се огледа и парадокс тржишног феминизма јер се модна и козметичка индустрија заснивају на свему ономе против чега се феминизам бори, дакле, на експлоатацији жена и повећању класних разлика.

Још један проблем који тржишно лишавање феминизма његове политике у корист индивидуалних избора имплицира јесте то што по тој логици све може бити „феминистичко“ ако се особа која износи одређени став или купује одређени производ изјашњава као феминисткиња. Оваква представа повезана је са начелом постфеминизма: осуђивање других жена због њихових одлука или поступака изразито је антифеминистички чин. По тој логици, критиковањем се подрива солидарност с другим женама и ускраћује им се подршка, на које феминизам иначе позива. Такав став је проистекао из уверења да је свака одлука коју жена доноси самостално феминистичка. Тај проблем нарочито долази до изражаја у такозваном *селебрити феминизму* где свака позната личност даје своју личну, често насумичну дефиницију женског покрета. Због тенденције славних личности да феминизам дефинишу у складу са личним доживљајем, долази до обесмишљавања тог појма који је донедавно имао јасну дефиницију. Он сада поприма свако значење које му се приписује, а онда се то значење даље шири и усваја преко популарне културе и медија. Када се сведе на неколико лако појмљивих цртица и слика које може да разуме свако уз улагање минималног напора и притом понуди посредством славне личности, феминизам постаје примамљивији него икада. Уз то, како Цајслер истиче, познатим личностима припада заслуга да су утичући на његову популарност рехабилитовале феминизам, иако ретко која од њих спомиње како би тај свој феминизам спровеле у дело и примениле у свом окружењу (*Ibid.*, 132). Поврх тога, медији се фокусирају на саму личност, њену храброст, одважност, интелигенцију и физички изглед, уместо да посвете пажњу феминистичким питањима која та особа покреће, уколико их уопште и покреће. Показује се да се познате глумице и певачице сматрају за особе од ауторитета којима је припала моћ да дају легитимитет друштвеном покрету попут феминизма, и то на начин на који ти друштвени покрети сами никада не би успели (*Ibid.*). Чињеница да постоје много компетентније и искусније особе које би могле да говоре о феминизму постаје ирелевантна јер им недостаје харизма и утицај

познатих личности. На овај проблем указују и Мередит А. Лав и Бренда М. Хелмбрехт које су приметиле да доста њихових студената дефинише феминизам и гради свој однос према њему посредством јавних слика које презентују поп иконе, попут Пинк, а не активистички гласови који се могу пронаћи у књигама, часописима и слично (2007: 51).

Енди Цајслер наглашава да познате личности не постају познате по свом феминизму, или зато што су их друге феминисткиње истакле као своје представнике, већ зато што мејнстрим медији у њима виде слике које могу да се продају, особе у које могу да се пројектују свакојаки страхови, наде и одговорности (2016: 128). С једне стране, друштвеним покретима јесте потребна дипломатија и харизма људи који могу да говоре у њихово име и агитују за њих. С друге стране, потреба да се феминистички циљеви и идеје рашчлане до најједноставнијих компоненти које после могу лако да се цитирају свакако је нашкодила покрету. Медијска пажња је на тај начин прекомерно поједноставила комплексна питања, а колективни успеси приписали су се једној особи. Поред тога, познате личности усвајају феминизам као део свог личног брэнда и свде га на флоскулу која може да изађе из моде већ следеће године. Мода је ту једна од кључних речи будући да се посредством тржишног феминизма дискурс ослобођења своди на дискурс моде. На тај начин, не само да се феминизам лишава свог садржаја, већ се и феминисткиње лишавају својих достигнућа и своје политичке активности и свде се на модне узорке чији стил треба копирати. У складу с тим, Анђела Дејвис, америчка феминисткиња и боркиња за људска права привлачи интересовање, не због својих достигнућа и активизма, већ због своје афро фризуре и оригиналне појаве. Опонашање што фиктивног што стварног стила одређених феминисткиња доживљава се као еквивалент феминизму, па се различитим одевним предметима попут „бапских гаћица“ приписују феминистичка значења, док неки одевни предмети носе експлицитнију феминистичку поруку у виду натписа на мајицама „Овако изгледа феминисткиња“. Како ауторка истиче (*Do These Underpants Make Me Look Feminist?*), такви одевни предмети сами по себи нису проблематични, већ проблем наступа када се феминизам особа које те мајице носе задржи само на нивоу натписа и присвајања такозваног „феминистичког“ изгледа. Притом се превиђа плуралност феминистичких покрета и нуди растегљив и нејасан концепт феминизма, како би могао што лакше да се прода. Прошавши кроз процес брэндирања, феминизам се своди на слику и неколико фраза, па се затим продаје као идентитет доступан свакоме ко има средстава да га приушти.

Један од озбиљнијих проблема који се везују за тржишни феминизам јесте то што он занемарује основне, суштинске феминистичке принципе. Ауторка скреће пажњу на чињеницу да су фундаментални захтеви женског покрета формулисани давних седамдесетих остали неиспуњени, али да то по свему судећи није од пресудне важности све док се феминизам продаје. На тај начин, уместо да буде показатељ истинске феминистичке револуције, тржишни феминизам прикрива чињеницу да је већина проблема због којих се феминистички покрет показао као нужност и даље актуелна (*Ibid.*, XIII). Зато је, по њеном мишљењу, анализа популарне културе са феминистичког становишта од пресудног значаја. Овом књигом она поручује да популарна култура не сме да остане на конзументском нивоу и истиче да је битно да се тежиште стави на анализу, а не на потпуно одбацивање овог вида феминизма. Приликом анализе треба избегавати морализаторски тон и дискурс декаденције и нестанка правих вредности.

Феминизам и женски часописи

Док Енди Цајслер проучава везу између феминизма и популарне културе у ширем смислу, Маша Грдешић се усредсређује на анализу женских жанрова, конкретније на анализу часописа као једног облика женске популарне културе. Пре представљања кључних проблема који се разматрају у књизи *Cosmopolitika* битно је осврнути се на статус женске популарне културе. Она, наиме, на хијерархијској лествици задобија још нижи статус од популарне културе „уопште“ која се по правилу поистовећује са „мушким“, наводно универзалним и општим обликом културе. Како ауторка истиче, женска популарна култура не само да фигурира као стереотипна и сентиментална из перспективе популарне културе уобличене мушким укусом, већ и као аполитична са стајалишта феминистичке критике⁵ (Грдешић, 2013: 67). Поред родног питања које подразумева да се партикуларни интереси својствени одређеној, повлашћеној друштвеној групи – у овом случају мушкарцима – намећу као општи, бављење женском популарном културом покреће и класно питање. Оно се огледа у раније споменутом висококултурном одбацивању популарне културе и књижевности као естетски безвредне и аналитички небитне (*Ibid.*, 17). Сходно томе, Грдешић истиче да усвајање вредносног дискурса приликом анализе популарне културе указује на чињеницу да су те анализе утемељене на културним кодовима и да се иза онога што прихватамо као дато, сасвим природно и свакодневно крије идеологија утемељена на родној неједнакости.

У првом поглављу књиге ауторка се бави везом између феминистичких теорија и студија културе и прати развој догађаја који су седамдесетих година XX века довели до оснивања Групе за женске студије унутар Центра за савремене културне студије у Бирмингаму, а који је играо битну улогу у развоју области културних студија. Та група је проистекла из потребе да се попуни празнина настала услед недостатка студија које се баве феминистичким теоријама родне неједнакости, односно питањима која се везују за род и приватну сферу, на супрот дотадашњим истраживањима која су се фокусирали на класна питања и проучавање јавне сфере. Према Стјуарту Холу (Stuart Hall), феминизам је „реорганизовао“ поље студија културе тиме што је „отворио питање односа личног и политичког, што је теоријски и тематски преусмерило дотадашња истраживања“, затим тиме што је „радикално проширио значење појма моћи до тада употребљавану само у оквиру јавног домена“ и „у средиште испитивања односа ставио питања рода и сексуалности“ (Ђорђевић, 2009: 126). Управо захваљујући Групи за женске студије развија се и теоријско подручје феминистичких студија културе, а унутар њих и теорије женских жанрова. Феминизму и студијама културе заједничка је усредсређеност на анализу моћи и опресије у друштву, као и на политику производње знања како у академској средини, тако и другде у друштву. Сходно томе, феминистичке студије културе се баве односом између рода и класе, приватне и јавне сфере, производње и потрошње, али и односом феминистичког академског рада и активизма. Као кључна феминистичка питања повезана са популарном културом преваходно се издвајају питања идентитета и репрезентације. У складу с тим, једна од главних преокупација феминистичких културалних студија јесте анализа механизма који указују на процесе и праксе репрезентације који учествују у производњи идеје „женскости“ и „женствености“, а истражују се и идентитети намењени женској публици. Зато ауторка овде има за циљ да пружи приказ кључних питања и изнесе главне проблеме теоријског подручја феминистичких културалних студија, али истовремено нуди и властито читање конкретног примера популарне културе намењене женама – хрватског издања часописа *Космополитан*.

Након смештања феминизма у контекст културалних студија, Маша Грдешић указује на проблематику која се везује за значење одреднице „женски“ у синтагми женски жанрови. С полазиштем у теоријама Анете Кун (Annette Kuhn) која уводи дистинкцију између *женскости (femaleness)* као друштвеног рода и *феминитета/женствености (femininity)* као субјективне позиције, она наглашава да у женским жанровима нема ничег инхерентно „женског“, што би се односило на идеју

„женске природе“, већ је сама „женскост“, баш као и појмови гледатељке и публике – дискурзивни конструкт (2013: 38). Она је производ различитих идеја о томе шта значи бити „женом“, што се у хрватској култури најчешће повезује са идејом приватног, дома, породице, мајчинства, емоционалности, односно указује на представе жене као у првом реду мајке и супруге. Из тога следи закључак да женски жанрови од самог почетка рачунају на реципијенткињу која је унапред одређена и конструисана као женствена и феминина, али они такође нуде и властите репрезентације женствености које та реципијенткиња може, али и не мора да усвоји (*Ibid.*, 38–39).

У поглављу „Фигура обичне жене“ представља се још један канонски текст теорије женских жанрова, наиме „Педагогије фемининог: феминистичко подучавање и женски жанрови“ Шарлоте Брундон (Charlotta Brunsdon). И Брундон се у великој мери позива на Анету Кун, а усредсређује се на проблеме који се везују за предавање женске популарне културе у академском контексту. Ту се истиче да су у академским срединама женски жанрови легитимно подручје проучавања и подучавања настало готово искључиво под утицајем феминистичке теорије. Њихово проучавање се по правилу заснивало на политичкој критици „при чему је имплицитна критика конвенционалних женствености често била једнако битна као експлицитнија критика патријархата“ (*Ibid.*, 41). Фокусирајући се на проучавање реклама, она је подразумевала не само страствено одбацивање ужитака потрошње, већ и морално осуђивање потрошачице. Доста ране феминистичке медијске критике из седамдесетих година XX века одликовало се оштрим и морализаторским тоном. Критичке анализе бавиле су се репрезентацијом жена у медијима, где се установило да је примарна и преовлађујућа представа жена заступљена у медијима уз жену као сексуални објекат, била представа жене као мајке и домаћице, као и данас свеприсутна представа жене као потрошачице (*Ibid.*). Другим речима, бављење женским жанровима популарне културе подразумевало је истраживање „представа о женама“ (*images of women*). Једна од главних замерки које су се упућивале раном феминистичком приступу била је та што су критичарке позивале на замену медијских представа новим, позитивним представама које би заступале не само „стварне жене“, већ и жене какве би „могле или требале бити“. Оне су занемариле чињеницу на коју упућује Кристина Гледхил (Christine Gledhill) да „жене нису хомогена друштвена скупина у којој ће се све жене препознати“ и да је род испресецан многоструким друштвеним идентитетима попут животног доба, класе, расе, народности, сексуалне оријентације итд. (*Ibid.*). Раних осамдесетих година долази до померања фокуса са „представе о женама“ на „представе за жене“ (*images for women*) где се проучавају сами

женски жанрови, као и представе реципијенткиња, читатељки или гледатељки женске популарне културе. Проучавајући типичне представе конзументкиња популарне културе, Брундон указује на аналогију између конструкта домаћице коју су феминисткиње другог таласа истицале као своју супротност и конструкта „обичне жене“ (*ordinary woman*), фигуре која је теоријски производ, а око које су истраживачице женских жанрова обликовале своја истраживања и о чијем су преференцама, жудњама, ужицима и фантазијама расправљале у академским чланцима (*Ibid.*, 43). Сам назив текста „Педагогија фемининог“ упућује на став и покушај теоретичарки женских жанрова да реформишу свест „обичних“ читатељки и гледатељки, при чему као узор треба да им послужи политички освешћења реципијенткиња, тачније феминисткиња (*Ibid.*, 44).

Поред фигуре обичне жене, Маша Грдешкић анализира и фигуру феминисткиње и показује да је и та представа у подједнакој мери историјски конструкт. Као што је већ споменуто, стереотипна „феминисткиња“ свој настанак дугује медијској перцепцији другог таласа феминизма, али и представама феминисткиња који припадају новијим генерацијама одраслим на популарној култури (о чему пише и Цајслер). Исто као што су феминисткиње другог таласа креирале лик домаћице, а теоретичарке културних студија лик обичне жене, тако су и феминисткиње трећег таласа произвеле фигуру феминисткиње другог таласа, или феминисткиње уопште (*Ibid.*, 52). Узевши у обзир хетерогеност феминизма која се огледа у мноштву његових подскупина и разноликости идеолошких позиција, Грдешкић подвлачи да би насупротив једнодимензионалном поимању феминизма као покрета који се учврстио у популарној имагинацији још седамдесетих година, а важи и данас, било прикладније говорити о феминизмима и феминисткињама, дакле сингуларни облик би требало заменити плуралом (*Ibid.*, 55). Разматрајући однос између феминизма и женствености, она истиче да је фигура строге и озбиљне феминисткиње као отелотворења неженствености која оштро осуђује свако уживање у традиционалнијим облицима женствености и женској популарној култури ипак само стереотип, те да други талас представља само један од бројних феминистичких дискурса, као и дискурса о женствености. Проблем тих уврежених, стереотипних представа о феминизму јесте то да оне замагљују чињеницу да стара бинарна опозиција између женствености и феминизма више не постоји. Такву тврдњу поткрепљује и развој који је последњих деценија донео нове модусе женствености који указују на промену односа између феминизма и женствености који сада укључује много виши степен флуидности и где једно не искључује друго. Поред тога, постоји доста

младих жена које се радије не би изјасниле као феминисткиње, а властиту слику креирају користећи нападно конвенционалну женственост и изразито феминистичке светоназоре, што је чест став у трећем таласу феминизма који се често везује за такозвани *girlie феминизам*. Узевши у обзир чињеницу да су генерације жена рођених након 1960-их своје схватање феминизма најчешће образовале управо у сусрету са популарном културом, Грдешаћ, по узору на Џоан Холоуз (Joanne Hollows) и Рејчел Мозли (Rachel Moseley), износи став да је сада немогуће говорити о неком стварном и аутентичном феминизму који би се налазио изван популарне културе (*Ibid.*, 52).

Након контекстуализације женских часописа унутар подручја женске популарне културе, Маша Грдешаћ представља *Космополитан* као женски часопис који читају милиони читатељки широм света, који има 64 национална издања, који се штампа на 35 језика и дистрибуира у више од 100 земаља. Имајући све то у виду, ауторка истиче чињеницу да је овај часопис представник јединог женског жанра који је у потпуности „посвећен производњи савремених женствености“ и, за разлику од сапуница и ТВ серија, покрива мноштво тема и подручја попут породице, веза, брака, љубави, секса, пријатељства, родитељства, посла, каријере, здравља, моде, лепоте, путовања, високе и популарне културе, света славних, родне политике и слично (*Ibid.*, 91). Као основне карактеристике женских часописа попут *Космополитана* ауторка издваја пријатељски тон којим се обраћају својим читатељкама, садржај организован око заједничких ужитака и женствености, доминантну идеологију индивидуализма с нагласком на личним решењима на штету колективне и друштвене политичке борбе, али и то да се у њима конструкција фемининих идентитета одвија на темељу опозиције према маскулинитету, као и имплицитном искључивању на расној, добној, класној и сексуалној основи (*Ibid.*, 92). *Космополитан* представља синоним за младу, запослену и сексуално освешћену *сингле* жену, а обраћа се „женама које воле мушкарце“, „женама које воле себе“ (*Ibid.*, 98), „самопоузданој, ведрој и снажној младој жени“, смелој и забавној девојци, „fun fearless female“ (*Ibid.*, 107). Како Грдешаћ истиче, он је уједно и први женски *glossy* часопис у Хрватској (квалитетнији часопис штампан на сјајном папиру и испуњен висококвалитетним фотографијама у боји) који је извршио утицај стране потрошачке женске културе на хрватске конзументкиње. *Космополитан* практично представља часопис који је хрватске женске часописе и женску популарну културу увео у свет потрошње, баш у време када је та земља улазила у период транзиције. Поред тога довео је до стварања новог идентитета потрошачице односно потрошача који је заменио претходни, национални идентитет Хрватице односно Хрвата (*Ibid.*, 94–95).

Ауторка указује и на промене које је овај часопис доживео од тренутка када га је покренула Хелен Гурли Браун (Helen Gurley Brown) пропагирајући многе идеје тадашњег феминистичког покрета до данашњих дана када је он изгубио свој некадашњи политички набој. Док некада скандалозно отворено писање о женској сексуалности и данас представља једно од доминантних (али не и дистинктивних) обележја тог часописа, феминистичке идеје као да су у потпуности ишчезле или су замењене празним слоганима тржишног феминизма. Како Грдешкић истиче, својим *Космополитаном* Хелен Гурли Браун одредила је смер у ком ће се развијати тржиште женских часописа у другој половини XX века, па се, у корак са изменама у *Космополитану*, и у другим часописима тежиште помера на расправе о новим женским улогама, а поменуте промене указују на све снажнију улогу потрошачке културе у обликовању часописа (*Ibid.*, 99). Услед таквог развоја романтични код часописа замењен је новим речником женствености који подразумева више самопоштовања и више аутономије, али и новим кодовима заснованим на потрошњи, лепоти и праћењу познатих личности (*Ibid.*). Такав развој довео је и до садашње ситуације где рубрике које се баве каријером и уређењем кућног простора задобијају све мање места у односу на оне које се баве козметичким и модним саветима. Уз то, како је време одмицало, визуелни материјал засенио је писану реч, па количина текста како године пролазе опада, а број слика се константно увећава.

Почевши од насловнице, *Космополитан* своје читатељке снабдева сликама нудећи им свет фантазије и могућност да се изместе из своје свакодневице, што често није у складу са текстовима који их позивају на активније учешће у свом животу и заузимање асертивнијег става. Иако настоји да жене инспирише на самосталност и активан став према властитом животу, у *Космополитану* се све врти око правила како треба изгледати, како се понашати и шта радити да би се достигла самореализација која се најчешће види као остваривање у браку. Наведени примери илуструју чињеницу да су женски часописи прожети бројним контрадикцијама које се могу тумачити као конститутивно обележје жанра. Једна од тих контрадикција огледа се у већ споменутом контрасту између света снова и света јаве, шарених фантазија и безбојне свакодневнице. Брундон женске часописе види као „фикције женствености у масовној култури“ које својим читатељкама нуде слике снова (*Ibid.*, 110) комбинујући визуелне и вербалне фикције: док се прве односе на моду и рекламе, друге се односе на приче о славним и „обичним“ људима, као и на маштовите приче о женама које постижу успехе на које читатељке не могу рачунати у свакодневном животу. Продор стварности у измаштани свет часописа представљају писма читатељки, као и све ређи проблемски текстови о

полној/родној политици, феминизму, изборима, али и дискриминацији жена у пословној сфери. Управо тај вид текстова указује на друштвенополитички потенцијал ових часописа који би се, према виђењу Маше Грдешаић, могао активирати уз одговарајући утицај на уредништво (*Ibid.*, 117). Ту се отвара и питање феминизма у женским часописима које је уско повезано са уредничком политиком. Иако се међу корицама *Космополитана* могу пронаћи и експлицитне феминистичке идеје, женственост коју часопис конструише противречна је, јер се креће између пасивности и активности и бриге за друге и бриге за себе (*Ibid.*, 119). Бивше уреднице хрватског *Космополитана*, Силвана Менђушић и Алемика Лисински, више пута су покретале питање активизма и преиспитивале своју улогу препознајући постојање проблема који се везују за женске часописе, али на крају нису предузеле никакве конкретне кораке како би тренутно стање измениле. Пример за то јесте и став бивше уреднице Алемике Лисински, која друштвену функцију овог часописа не види у позивању на промене у јавној сфери, нити указивању на друштвене проблеме, већ у пружању ослонаца у тешким тренуцима. Сходно томе, Маша Грдешаић упозорава да је „фокус на бег од стварности и уверење да лични проблеми и међуљудски односи нису политични“, кључни фактор у *Космополитановом* суделовању у одржавању постојећег стања (*Ibid.*, 157). Како она сматра, уредницама измиче увид да „њихова моћ и њихова одговорност лежи у контроли репрезентација женствености у часопису и да се ту крије кључ њихове потенцијалне активистичке делатности“ (*Ibid.*, 139).

Средишње противречје данашњих женских мејнстрим часописа, укључујући и *Космополитан*, не односи се више на противречје између феминизма и женствености, већ феминизма и „лажног феминизма“. Лажност потоњег облика феминизма проистиче из чињенице да он преваходно служи „као слоган за капиталистичку економију и потрошњу, односно модну и козметичку индустрију, која под маском феминизма – слободе, неовисности, оснаживања, самопоуздања – продаје креме против целулита и хигијенске улошке“ (*Ibid.*, 164). Феминизам који се нуди у овим часописима јесте феминизам без политике, а уз то „чланци, уводници и рекламе претварају феминистичке друштвене циљеве у индивидуалне животне стилове, док женско тијело постаје главним поприштем и центром таква феминизма“ (*Ibid.*, 153). Конструкција „феминистичког“ ја у женским часописима тако подразумева конструкцију лепог и пожељног изгледа, која опет имплицира конзумирање производа потрошачке културе. Феминизам у данашњим часописима је лишен свог политичког контекста како би се ускладио са „незаситим

конзумеризмом“ (*Ibid.*, 154), а тај вид феминизма је управо оно што Цајслер назива тржишним феминизмом.

Уместо активизма, ови часописи својим читатељкама нуде ескапизам, бег од стварности у измаштани свет фантазије, притом им поручујући да жене могу да побољшају свој живот без икаквих већих друштвених промена (*Ibid.*, 191). Све промене на које ови часописи позивају одвијају се унутар света фантазије јер магазини служе као алати за фантазирање о идеалном ја, врхунцу женствености. *Космополитан* притом женственост не представља као природну категорију, већ као последицу преданог и непрекидног рада на себи (*Ibid.*, 124). Суделујући у недостижним идеалима лепоте, он нуди нове феминине идентитете које читатељке могу испробати упражњавајући модне и козметичке праксе које учествују у конструисању, производњи или изведби тог женског ја. *Космополитан* нуди и конкретну, фикционалну фигуру и маскоту према којој читатељке треба да обликују свој идентитет, а то је *Cosmo*-девојка. Она је превасходно замишљена као „оквирна конструкција у коју читатељке часописа могу учитавати своје жудње и фантазије како би се са њом лакше поистовјетиле“ (*Ibid.*, 108). Њен идентитет састављен је од различитих, хетерогених елемената, подложен променама и, самим тим, растегљиве природе. Прилагођавајући своју слику тој представи, жене властити живот константно промишљају кроз слике, а мењање представа интегрални је део мењања онога што значи бити жена или мушкарац (*Ibid.*, 109). Конструкција женског идентитета повезана са променом представа на тај начин манифестује се у промени слика, а промена слика је опет последица захтева које за жене кроји како друштво, тако и женски часописи који су главни канали за преношење владајућих представа женствености. Иза оваквих слика које се пратећи модне трендове смењују сваке сезоне, крије се капиталистички захтев и позив на непрестану потрошњу. Како Маша Грдешић истиче, за савремено друштво „у којем је појединац све мање дефиниран класом, а све више властитим потрошачким изборима“, карактеристично је да се женски идентитет конструише управо путем потрошње (*Ibid.*, 215). Упоређујући часопис *Космополитан* са часописом *Ел* (*Elle*), ауторка указује на чињеницу да су ови комерцијални женски часописи изузетно слични, упркос настојањима да то не буду. Разлике које постоје између њих свде се на нијансе, па ови часописи пружају привидну могућности избора у својој конкурентској трци за читатељке. Играјући на карту женског незадовољства и несигурности, апелујући на женску жудњу за нечим другачијим, бољим и производећи нове потребе и нове феминине идентитете, они своје читатељке наводе на непрестану потрошњу. Такви часописи служе као каталози производа, па „потрошња

и потрошачка култура функционишу као кључне речи у свакој новијој расправи о женским часописима“ (*Ibid.*, 168).

За крај треба споменути и часописе које Маша Грдешић нуди као алтернативу женским часописима попут *Космополитана* – америчке часописе *Sassy*, *Bitch* и *Bust*. О тим часописима било је речи и код Енди Цајслер која је једна од оснивачица магазина *Bitch*. Тинејџерски часопис *Sassy* излазио је од 1988. до 1996. године и за то време стекао култни статус у Америци. Он је представљао алтернативу конвенционалним америчким часописима намењеним тинејџеркама, чије су главне теме биле младићи, физички изглед, дијета, одећа, шминка и величање *teen* звезда. Иако овај часопис није у потпуности одбацио изглед рубрика других тинејџерских часописа, ипак је донео неке битне измене. Он се издвајао по пријатељском тону којим се обраћао својој публици, формирајући на тај начин осећај блискости, насловницама са „обичним“ девојкама које су замениле типичне насловнице са *teen* моделима, као и текстовима у којима се истицало образовање, политика и феминизам насупрот изгледу и популарности. Алтернативно усмерење часописа, отворени разговори о сексу који су изазвали бројне протесте код америчких чувара морала, недостатак финансијских средстава и оглашивача, као и интерни сукоби довели су до његовог гашења 1996. године. На примеру часописа *Sassy* Маша Грдешић подвлачи тврдњу о немогућности издавања комерцијално успешног часописа без константног додворавања оглашивачима (*Ibid.*, 249).

Као пример феминистичких часописа утемељених на спајању феминизма и популарне културе, ауторка истиче два некомерцијална америчка магазина, *Bitch* и *Bust*, оба настала почетком 1990-их у облику феминистичких фанзина који су убрзо почели да излазе као непрофитне и независне публикације. Часопис *Bitch* почео је да излази 1996. године, а основале су га Енди Цајслер и Лиса Џервис. Овај часопис носи поднаслов *Феминистички одговор на популарну културу (Feminists Response to Pop Culture)*, те уз текстове везане за темат броја садржи и писмо уреднице, писма читатељки, стрип, као и музичке, филмске и књижевне рецензије. Темати су најчешће посвећени актуелним друштвеним и културним феноменима као што су мода, маскулинитет, пубертет, музика, биологија, ружичасто, слава, породица, дом, ризик, екологија, потрошња и фантазија, а тим темама приступа се аналитички и критички, из отворено феминистичке перспективе.

Часопис *Bust* који су 1993. године основале Деби Столер и Лори Хензел, много се више уклапа у жанр женских часописа. Иако садржи рубрике типичне за женске

часописе, *Bust* за разлику од *Cosmopolitana* представља алтернативну културну сцену, на насловницама су заступљени најразноврснији модели „свих боја коже, свих величина и свих сексуалних оријентација“, садржи вести из света популарне културе и родне политике, као и проблемске чланке посвећене некој феминистички важној теми (*Ibid.*, 250). Уз то, часопис позива своје читатеље и читатељке на штедњу и рециклажу, а у њему се рекламирају и винтиц бутици, независне дискографске куће и сексуална помагала за жене. Будући да су наведени часописи доследни својим принципима и да не желе да се додворавају оглашивачима, Маша Грдешкић сматра да нису велики изгледи да ће они освојити шире часописно тржиште, међутим, они на њега никада и нису били оријентисани (*Ibid.*). У случају финансијских криза, ови часописи опстају управо захваљујући претплатама читалаца и постоје докле год има оних који би их читали.

На самом крају, као конратежу мејнстрим часописима треба споменути и интернет часописе и портале феминистичке провенијенције који представљају вид такозваног *онлајн феминизма*, о чему је у тексту под називом „Онлајн феминизам: феминистички интернетски портали као платформа за активизам“ писала Ана Клањац. Услед бројних могућности које пружа интернет у смислу повезивања, креирања и дељења садржаја, портали и интернет часописи делују као својеврсна платформа за активизам. Портали попут хрватских *VoxFeminae.net*, *Libela.org* и, до недавно, *Muf.com* могу да послуже као пример тог облика феминистичког активизма будући да они своје деловање остварују посредством интернета и кроз призму популарне културе артикулишу питања и теме које се тичу родне равноправности и феминизма.

Закључак

У овом раду представљене су књиге Енди Цајслер и Маше Грдешкић. Осим тематске повезаности која проистиче из чињенице да се све три књиге баве везом између популарне културе и феминизма, заједнички им је и став да је та веза изузетно битна за положај жена у друштву. Имајући у виду чињеницу да је популарна култура неодвојиви и интегрални део свакодневнице и да она служи као полазиште за конструкцију женских идентитета, али и канал којим се преносе различите представе женствености, обе ауторке позивају на феминистичке интервенције у популарну културу. Популарна култура за њих представља важно место за феминистички активизам јер њеним посредством може да се допре до шире публике. И Маша Грдешкић и Енди Цајслер заступају став да је битно раздвојити феминизам као политички покрет од хибридних,

аполитичних манифестација популарног феминизма утемељених у потрошачком менталитету савременог доба попут тржишног феминизма или *селебрити* феминизма. За њих се везује низ проблема будући да димензију колективне борбе за једнака права потпуно замењују захтевима за самоостварењем кроз рад на себи који се своди на исправне потрошачке изборе. На тај начин, феминистички фокус на дубоко укорењеним облицима друштвене неједнакости и борби за социјалну правду, у популарном феминизму у потпуности бива замењен уживањем у благодетима потрошње. Сходно томе, популарни феминизам који захваљујући познатим личностима има све више присталица, превиђа суштинске проблеме који су нерешени још од другог таласа феминизма, а осим што доприноси конзумеризму, суделује и у одржавању *statusa quo*.

Савремена својатања феминизма могу се посматрати као још једна манифестација еклектицизма савременог доба, где се селективно бирају најзгоднији и најуноснији аспекти феминизма потпуно превиђајући и омаловажавајући не тако примамљива феминистичка стремљења попут остваривања родне једнакости у свим сферама друштва и генерално побољшање положаја жена у друштву, без обзира на њихову расну, класну, етничку припадност или сексуалну оријентацију. Самим тим, игнорише се шири историјски, друштвени и политички контекст док се реч феминизам услед прекомерне употребе у сваком могућем контексту обесмишљава и лишава садржаја. Од феминисткиња се прави нова тржишна ниша, а један политички покрет и његова идеологија посредством захтева потрошачког друштва нуде се као нова, примамљива животна филозофија, истовремено нови и ретро модни додатак: феминизам јесте ретро ако се прихвати постфеминистички став да је он одавно превазиђен будући да нам је загарантована најбитнија слобода, наиме, слобода да свако буде оно што јесте. У неолибералном духу савременог доба то би значило да свако посредством исправних потрошачких избора, рада на себи и свом физичком изгледу, треба да гради свој идентитет и крчи пут до среће, а остали нек се сналазе за себе. Ако се не снађу, то може да значи само једно – сами су за то криви јер нису довољно радили на себи. Изложени ставови само наглашавају нужност феминистичких интервенција у популарну културу, као и активног учешћа у производњи различитих облика феминистичке популарне културе попут женских часописа јасне феминистичке провенијенције или интернет портала, часописа и других манифестација онлајн феминизма.

¹ Своју наклоност према популарној култури ауторка истиче употребом сликовитих израза попут *pop cultureholic* и *pop junkie* (2008: VII).

² Хејсов код, познат под називом *The Hays Code* или *The Motion Picture Production Code*, усвојен 1930, а на снази од 1934. до 1968. године, представља низ прописа који су регулисали садржај филмова насталих у периоду који се поклапа са златим добом Холивуда. Тај кодекс, који је преко три деценије обликовао америчку кинематографију, уведен је како би се спречиле интервенције америчке владе након низа инцидената који су потресли само средиште филмске индустрије, за којим су уследиле и оптужбе да Холивуд промовише проституцију, коцкање и атеизам. Његова улога била је да цензурише све оно што се сматрало непримереним садржајима: теме које су се односиле на хомосексуалност, приказивање љубавних веза између припадника различитих раса, као и сцене насиља и тема криминала, а циљ је био да се предупреди негативни утицај који би филмови могли да имају на јавни морал.

³ Дешавало се да Али Мекбил окарактеришу као типичну феминисткињу трећег таласа те је она постала предмет бројних полемика.

⁴ Као један од прекретничких тренутака који су допринели продору феминизма у мејнстрим ауторка истиче догађај који се десио у августу 2014. године када се приликом доделе МТВ награда за најбољи музички видео америчка поп икона Бијонсе појавила на сцени испред видео бима на коме је писало „feminist“ и на тај начин послала наизглед јасну поруку вишемилионској публици. Овај чин послужио је као окидач за низ сличних догађаја, па су и бројне друге звезде почеле да се декларишу као феминисткиње. Недуго затим, глумица Ема Вотсон одржала је говор о значају родне равноправности пред Уједињеним нацијама где је позвала и мушкарце да се прикључе борби за женска права и истакла да је крајње време да се род појми као спектар, а не као сет супротстављених идеала. Тејлор Свифт, једна од најпопуларнијих америчких кантри певачица, готово преко ноћи преобратила се из девојке која није желела да се доводи у везу са феминизмом у жену која је јавно иступила као феминисткиња, истичући да је заправо одувек имала феминистичке ставове. Исто је учинила и њена колегиница Кети Пери. Није протекло пуно времена пре него што су у Паризу на ревији модног креатора Карла Лагерфелда пистом прошетале манекенке у најновијим Шанел моделима с паролама „History is Her Story“ (Историја је Њена прича) и „Women’s Rights Are More Than Alright“ (Женска права су више него океј). У свеопштем присвајању феминизма, чак се и чувена прасица Miss Piggy из серије Muppet Show прогласила феминисткињом, баш у повољном тренутку када се радило на следећем серијалу овог ситкома (2016: XI–XIII).

⁵ То се огледа и у чињеници да су се теоретичарке које се баве анализом женских жанрова дуги низ година бориле са грижом савести јер та тема није довољно „озбиљна“, чему је управо допринео већ поменути негативни став према женској популарној култури.

Литература

Dorđević, Jelena. *Postkultura*. Beograd: Clio, 2009.

Grdešić, Maša. *Cosmopolitika*. Zagreb: Disput, 2013.

Klanjac, Ana. *Online feminizam: Feministički internetski portali kao platforma za aktivizam*. U: „Treća“, br. 1–2, vol. XVII. Zagreb: 2015: 145–166.

Love, Meredith A. i Brendi M. Helmbrecht. *Teaching the Conflicts: Re(Engaging) Students with Feminism in a Postfeminist World*. U: „Feminist Teacher“ br. 1, vol. XVIII. University of Illinois Press: 2007: 41–58.

Tkalčić, Marina. Uloga ženske popularne kulture u formiranju femininih identiteta. U: „Treća“ br. 1–2, vol. XVIII. Zagreb: 2015: 217–219.

Zeisler, Andy. *Feminism and Pop Culture*. Berkeley: Seal Press, 2008.

Zeisler, Andy. *We Were Feminists Once*. New York: Public Affairs, 2016.

Feminism, popular feminism, and (feminist) popular culture

This paper aspires to explore the connection between feminism and popular culture through the lens of key ideas presented in three books that deal with it – *Feminism and Pop Culture, We Were Feminists Once (From Riot Grrrl to Cover Girl®, The Buying and Selling of a Political Movement)* by Andy Zeisler, and *Cosmopolitics* by Maša Grdešić. Both authors emphasize the importance of approaching popular culture from a feminist angle in the context of contemporary consumer society, and the need for feminist intervention in existing forms of popular culture. Accordingly, the focus of the analysis is put on the interplay between feminism and various forms of popular culture and its practices. Apart from providing a historical overview of the development of relationship between popular culture and feminism, this paper also deals with various forms of feminism that emerged under the auspices of third-wave feminism and that work in favour of the capitalist demands of modern times – marketplace feminism, feminism of choice, and celebrity feminism. These hybrid forms of feminism illustrate only too well the commodification of feminism and the appropriation of feminist vocabulary as also topics of this study.

Keywords: feminism, third-wave feminism, postfeminism, commodification of feminism, marketplace feminism, pop culture, women's magazines

Библиографија часописа *Матерински лист* (1901–1903)

Часопис *Матерински лист*: илустровани месечник за домаће васпитање и неговање деце, испитивање детињства и рад у забавишту, покренут 1901. године, без прекида је излазио једном месечно (изузев неколико двоброја) у периоду од јануара 1901. до децембра 1903. године. Уредници су се смењивали, од бр. 1 (1903) уређују: Раша Митровић, Миладин П. Љујић и Милисав Д. Марковић; од бр. 4 (1903) уређују: Раша Митровић и Миладин П. Љујић. У бр. 11/12 (1901) и бр. 11/12 (1902) дати су годишњи садржаји; у књ. за 1903. донет је и списак сарадника, који је допринео разрешењу иницијала аутора приликом обраде библиографских јединица. Важно је напоменути да иако је часопис покренут од стране учитеља, Раше Митровића, окупљао је интелектуалце различитог образовања како женског тако и мушког пола. Ради лакшег претраживања и једноставнијег сналажења, библиографија је опремљена и пратећим регистрима, који из библиографског описа издвајају наслов и аутора.

Кључне речи: *Матерински лист*, периодика, библиографија, образовање, детињство

1.

АФОРИЗМИ / прикупила Вид. [Видосава] Лукићева // Год. 2, бр. 4 (1902), стр. 70–71.

Забава

2.

АФОРИЗМИ / прикупила Видосава Лукићева // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 111.

Забава

3.

БАКИЋ, Војислав

Поступак при домаћем васпитању / Д-р. Војислав Бакић // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 50–51.

Васпитање / Образовање

4.

БАКИЋ, Војислав

Материнство / Д-р В. [Војислав] Бакић // Год. 2, бр. 1 (1902), стр. 2–5.

Васпитање / Образовање

5.
БЕЛЕШКЕ // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 16.

Вести

6.
БЕЛЕШКЕ // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 32.

Вести

7.
БЕЛЕШКЕ // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 48.

Вести

8.
БЕЛЕШКЕ // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 64.

Вести

9.
БЕЛЕШКЕ // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 94–96.

Вести

10.
БЕЛЕШКЕ // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 120.

Вести

11.
БЕЛЕШКЕ // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 142–143.

Вести

12.
БЕЛЕШКЕ // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 173–174.

Вести

13.
БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 1 (1902), стр. 15–16.

Вести

14.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 56.

Вести

15.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 4 (1902), стр. 71–72.

Вести

16.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 5 (1902), стр. 88.

Вести

17.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 112.

Вести

18.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 7 (1902), стр. 128.

Вести

19.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 8 (1902), стр. 144.

Вести

20.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 9 (1902), стр. 160.

Вести

21.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 10 (1902), стр. 176.

Вести

22.

БЕЛЕШКЕ // Год. 2, бр. 11–12 (1902), стр. 210–211.

Вести

23.

БЕЛЕШКЕ // Год. 3, бр. 1 (1903), стр. 32.

Вести

24.

БЕЛЕШКЕ // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 64.

Вести

25.

БЕЛЕШКЕ // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 96.

Вести

26.

БЕЛЕШКЕ // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 125–127.

Вести

27.

БЕЛЕШКЕ // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 157–159.

Вести

28.

БЕЛЕШКЕ // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 191–192.

Вести

29.

БЕЛЕШКЕ // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 221–222.

Вести

30.

БЕЛЕШКЕ // Год. 3, бр. 9 (1903), стр. 239–240.

Вести

31.

БЛАГОСЛОВЕНО стање и порођај // Год. 2, бр. 4 (1902), стр. 61–64.

Трудноћа / Хигијена

32.

БОДЕ, Вилхем

Зашто наша деца не треба да пију алкохолна пића. [Део 1] / D-г Вилхем Боде // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 92–95.

Здравље

33.

БОДЕ, Вилхем

Зашто наша деца не треба да пију алкохолна пића. [Део 2] / D-г Вилхем Боде // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 150–152.

Здравље

34.

БОДЕ, Вилхем

Зашто наша деца не треба да пију алкохолна пића. [Део 3] / D-г Вилхем Боде // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 177–180.

Здравље

35.

БРИГА // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 67–68.

Књижевност

36.

ВАГНЕР, Едуард

Погрешна мајчина љубав / Едуард Вагнер ; с немачког Вл. К. П. // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 80–83.

Материнство

37.

ВАЖНОСТ мајчиног утицаја у породици : неколико мисли великих људи / Мил. Ст. Недељковић // Год. 2, бр. 10 (1902), стр. 173.

Жене / Друштвене и породичне улоге

38.

ВАСПИТАЊЕ девојчица у Енглеској / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 180–182.

Женска деца / Васпитање / Образовање / Енглеска

39.

ВЕСЕЛОСТ мале деце / написала Кат. Ж. Стојићевића // Год. 2, бр. 5 (1902), стр. 77–79.

Деца / Слободно време / Забава

40.

ГОЛДАМЕР, Херман

Нега болесног детета. [Део 1] / Hermann Goldammer ; превела Босиљка Бошковићева // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 56–57.

Здравље

41.

ГОЛДАМЕР, Херман

Нега болесног детета. [Део 2] / Hermann Goldammer ; превела Босиљка Бошковићева // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 78–79.

Здравље

42.

ГОЛДАМЕР, Херман

Нега болесног детета. [Део 3] / Hermann Goldammer ; превела Босиљка Бошковићева // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 131–133.

Здравље

43.

ГРБИЋ, Саватије

Васпитање у уздржљивости / Сав. [Саватије] М. Грбић // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 169–171.

Породично васпитање

44.

ГРБИЋ, Саватије

Ефремич : (једна слика из ослобођења мужика) / Сав. [Саватије] М. Грбић // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 258–266.

Књижевност

45.

ДЕСЕТ заповести материма // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 177.

Деца / Савети

46.

ДЕТЕ у пословици / с немач. Миладин П. Љујић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 140.

Забава

47.

ДЕТИЊА уста : изреке и догађају из детињег живота. [Део 1] / прикупио Миладин П. Љујић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 91.

Забава

48.

ДЕТИЊА уста : изреке и догађају из детињег живота. [Део 2] / прикупио Миладин П. Љујић // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 118.

Забава

49.

ДЕТИЊА уста : изреке и догађају из детињег живота. [Део 3] / прикупио Миладин П. Љујић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 139–140.

Забава

50.

ДЕЦА – наши васпитачи / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 171–173.

Породично васпитање

51.

ДЕЧЈА љубомора / с француског Анка Ристићка // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 138–142.

Дечја психологија

52.

ДЕЧЈА марљивост у учењу / с француског Анка Ристићка // Год. 3, бр. 9 (1903), стр. 229–231.

Васпитање / Образовање

53.

ДЕЧЈА мудрост // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 83–85.

Дечја психологија

54.

ДЕЧЈА несталност / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 270–274.

Дечја психологија

55.

ДЕЧЈА охолост. [Део 1] / с француског Анка Ристићка // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 53–55.

Дечја психологија

56.

ДЕЧЈА охолост. [Део 2] / с француског Анка Ристићка // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 107–108.

Дечја психологија

57.

ДЕЧЈА свирепост // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 108–110.

Дечја психологија

58.

ДЕЧЈА смртност / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 152–154.

Здравље / Статистика

59.

ДЕЧЈА соба / по немачком Милад. [Миладин] П. Љујић // Год. 2, бр. 9 (1902), стр. 152–156.

Деца / Савети

60.

ДЕЧЈА фантазија. [Део 1] // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 4–6.

Дечја психологија

61.

ДЕЧЈА фантазија. [Део 2] // Год. 1, бр.2 (1901), стр. 24–25.

Дечја психологија

62.

ДЕЧЈА фантазија. [Део 3] // Год. 1, бр.3 (1901), стр. 38–39.

Дечја психологија

63.

ДЕЧЈЕ игре и играчке. [Део 1] / превео Душан К. Поповић // Год. 3, бр. 9 (1903), стр. 237–239.

Забава

64.

ДЕЧЈЕ игре и играчке. [Део 2] / превео Душан К. Поповић // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 276–282.

Забава

65.

ДЕЧЈЕ штиво / с француског Анка Ристићка // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 98–99.

Васпитање / Образовање

66.

ДЕЧЈИ сан и различни начини успављивања деце. [Део 1] / написао Др. В. Јакубовић ; с руског. Јов. [Јован] Л. Срећковић // Год. 2, бр. 8 (1902), стр. 137–139.

Дечја психологија

67.

ДЕЧЈИ сан и различни начини успављивања деце. [Део 1] / написао Др. В. Јакубовић ; с руског. Јов. [Јован] Л. Срећковић // Год. 2, бр. 9 (1902), стр. 150–152.

Дечја психологија

68.

ДОЈКИЊА / с немачког Милад. [Миладин] П. Љујић // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 122–124.

Здравље

69.

ДОМАНОВИЋ, Радоје

Једва једном! / Рад. [Радоје] Домановић // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 44–46.

Васпитање / Образовање

70.

ДОМАНОВИЋ, Радоје

Слава / Радоје М. Домановић // Год. 2, бр. 1 (1902), стр. 5–8.

Књижевност

71.

ДУХОВНО развијање детета до поласка у школу. [Део 1] / превео В. Јовановић // Год. 2, бр. 1 (1902), стр. 11–13.

Здравље

72.

ДУХОВНО развијање детета до поласка у школу. [Део 2] / превео В. Јовановић // Год. 2, бр. 2 (1902), стр. 28–30.

Здравље

73.

ДУХОВНО развијање детета до поласка у школу. [Део 3] / превео В. Јовановић // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 49–51.

Здравље

74.

ЕГОИЗАМ у детета / пише проф. Кнежевић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 128–131.

Дечја психологија

75.

ЕСТЕТИЧКА свест : из „Елемената Психологије“ // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 104–107.

Дечја психологија

76.

ЗАБЕЛЕШКЕ једне матере : о својој деци [Део 1] / саопштава их Ст. М. Мијатовић // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 155–162.

Деца/ Нега / Породично васпитање

77.

ЗАБЕЛЕШКЕ једне матере : о својој деци. [Део 2] / саопштава их Ст. М. Мијатовић // Год. 2, бр. 2 (1902), стр. 22–23.

Деца/ Нега / Породично васпитање

78.

ЗАБЕЛЕШКЕ једне матере : о својој деци. [Део 3] / саопштава их Ст. М. Мијатовић // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 40–43.

Деца/ Нега / Породично васпитање

79.

ЗАБЕЛЕШКЕ једне матере : о својој деци. [Део 4] / саопштава их Ст. М. Мијатовић // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 100–103.

Деца/ Нега / Породично васпитање

80.

ЗАБЕЛЕШКЕ једне матере : о својој деци. [Део 5] / саопштава их Ст. М. Мијатовић // Год. 3, бр. 1 (1903), стр. 29–31.

Деца/ Нега / Породично васпитање

81.

ЗАБЕЛЕШКЕ једне матере : о својој деци. [Део 6] / саопштава их Ст. М. Мијатовић // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 58–61.

Деца/ Нега / Породично васпитање

82.

ИЗ психологије детета : естетичке, моралне и религиозне представе. [Део 1] / саопштио пр. Кнежевић // Год. 3, бр. 1 (1903), стр. 22–28.

Дечја психологија

83.

ИЗ психологије детета : естетичке, моралне и религиозне представе. [Део 2] / саопштио пр. Кнежевић // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 55–58.

Дечја психологија

84.

ИЗ психологије детета : естетичке, моралне и религиозне представе. [Део 3] / саопштио пр. Кнежевић // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 85–88.

Дечја психологија

85.

ИЗ психологије детета : естетичке, моралне и религиозне представе. [Део 4] / саопштио пр. Кнежевић // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 115–116.

Дечја психологија

86.

ИЗ „Ракове књижице“ од Салцмана / приопћује проф. Кнежевић // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 94–97.

Породично васпитање

87.

ЈОВАНОВИЋ, Пера

Писма госпођице Х. [Део 1] / Пера В. Јовановић // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 61–62.

Књижевност

88.

ЈОВАНОВИЋ, Пера

Писма госпођице Х. [Део 2] / Пера В. Јовановић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 88–

90.

Књижевност

89.

ЈОВАНОВИЋ, Пера

Писма госпођице Х. [Део 3] / Пера В. Јовановић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 137–139.

Књижевност

90.

ЈОВАНОВИЋ, Пера

Писма госпођице Х. [Део 4] / Пера В. Јовановић // Год. 2, бр. 4 (1902), стр. 67–70.

Књижевност

91.

ЈОВАНОВИЋ, Пера

Писма госпођице Х. [Део 5] / Пера В. Јовановић // Год. 2, бр. 7 (1902), стр. 125–127.

Књижевност

92.

ЈОВАНОВИЋ, Пера

Писма госпођице Х. [Део 6] / Пера В. Јовановић // Год. 2, бр. 8 (1902), стр. 142–144.

Књижевност

93.

ЈОШ једно поље // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 44–49.

Жене / Друштвене и породичне улоге

94.

КАКО ја отхрањујем дете? // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 62–63.

Деца / Савети

95.

КАКО ћемо однеговати лепоту детињег тела? / с немачкога Миладин П. Љујић // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 168–171.

Здравље

96.

КАРАБЕГОВИЋ, Андо

Нада / Андо Карабеговић // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 98.

Књижевност

97.

КАРАМАТИЋ, Јелена

Улога жене као матере / Јелена Ј. Караматић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 69–71.

Жене / Породично васпитање

98.

КАРАМАТИЋ, Јелена

О дадиљама / Јелена Ј. Караматић // Год. 2, бр. 5 (1902), стр. 83–85.

Жене / образовање

99.

КАРАМАТИЋ, Јелена

Склоништа за децу сиротих радница / Јелена Ј. Караматић // Год. 3, бр. 1 (1903), стр. 20–22.

Васпитање / образовање / Предшколске установе

100.

КАРАМАТИЋ, Јелена

Свађа деце у породици / Јелена Ј. Караматић // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 110–112.

Дечја психологија

101.

КНЕЖЕВИЋ, Јован

Са Првог конгреса српских новинара / проф. Ј. [Јован] Кнежевић // Год. 2, бр. 11–12 (1902), стр. 208–210.

Вести

102.

КЊИГЕ за децу // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 172–173.

Вести / Књижевност

103.

КЊИЖЕВНИ оглас // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 64.

Вести / Књижевност

104.

КЊИЖЕВНИ оглас // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 96.

Вести /Књижевност

105.

КЊИЖЕВНИ оглас // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 159–160.

Вести

106.

КЊИЖЕВНИ оглас // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 223.

Вести

107.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 16.

Вести /Књижевност

108.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 32.

Вести /Књижевност

109.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 48.

Вести /Књижевност

110.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 63–64.

Вести /Књижевност

111.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 93–94.

Вести /Књижевност

112.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 143–144.

Вести /Књижевност

113.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 172.

Вести /Књижевност

114.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 2, бр. 10 (1902), стр. 176.

Књижевност

115.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 95–96.

Књижевност

116.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 124–125.

Књижевност

117.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 156–157.

Књижевност

118.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 190–191.

Књижевност

119.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 220–221.

Књижевност

120.

КОД учитеља : из дневника једне матере // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 175–176.

Образовање / Васпитање

121.

КОЛО Српских Сестара // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 223–224.

Вести

122.

КОРИСНЕ белешке // Год. 3, бр. 10 (1903), стр. 254–256.

Вести

123.

КРАВЉЕ млеко као храна за децу / по немачком Миладин П. Љујић // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 117–122.

Деца / Исхрана

124.

КРАЈ мајке // Год. 2, бр. 4 (1902), стр. 57–58.

Књижевност

125.

КРАЉЕВА деца // Год. 3, бр. 9 (1903), стр. 225–226.

Вести

126.

КРСТИЋ, Васа

Свето име : мојој дивној мајци Јулијани! / В. К. [Васа Крстић] – Љубисав // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 89–90.

Књижевност

127.

КРУНУ за дете : по једном народном предању // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 176–177.

Књижевност

128.

ЛАГАЊЕ код деце : из „психологије детета“. [Део 1] / пише проф. Кнежевић // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 52–54.

Дечја психологија

129.

ЛАГАЊЕ код деце : из „психологије детета“. [Део 2] / пише проф. Кнежевић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 73–74.

Дечја психологија

130.

ЉУБАВ жена према деци // Год. 3, бр. 1 (1903), стр. 16–17.

Материнство

131.

ЉУЈИЋ, Миладин

Осветлење дечје собе / Милад. [Миладин] П. Љујић // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 111–112.

Здравље

132.

ЉУЈИЋ, Миладин

Мерење деца / Миладин П. Љујић // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 104–108.

Здравље

133.

МАЋИЈА : хумореска / с немачког Влада // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 99–103.

Забава

134.

МАЈКА / Дим. Глигорић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 121.

Књижевност

135.

МАЈКА / Д. П. Илић // Год. 3, бр. 10 (1903), стр. 245–247.

Књижевност

136.

МАЈКАМА / с немачког Смиљка // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 51–53.

Материнство

137.

МАЈЧИНО миловање / Бушетић // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 97–98.

Књижевност

138.

МАКСО : сличица из сеоског живота. [Део 1] / написао поп Мика с Орида // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 131–136.

Књижевност

139.

МАКСО : сличица из сеоског живота. [Део 2] / написао поп Мика с Орида // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 164–169.

Књижевност

140.

МАРКОВИЋ, Зорка

Каква треба да је жена / Зорка Марковићева // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 148–149.

Жене / Породично васпитање

141.

МАРКОВИЋ, Милисав

О миловању деце / Милисав Д. Марковић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 66–68.

Деца / Нега / Породично васпитање

142.

МАРКОВИЋ, Светозар

Материнство и лепота / Др. Св. [Светозар] М. Марковић // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 7–9.

Здравље

143.

МАТЕРЕ које воле своју децу нека запамте ово! / прибрао Пет. М. Стојановић // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 275.

Забава

144.

МАТЕРИНО сунце // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 66–67.

Књижевност

145.

МАТЕРИНСКА питања / Уредништво // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 15.

Вести / Васпитање / Образовање

146.

МАТЕРИНСКА питања / Уредништво // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 31–32.

Вести / Васпитање / Образовање

147.

МАТЕРИНСКА питања / Уредништво // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 47.

Вести / Васпитање / Образовање

148.

МАТЕРИНСКА питања / Уредништво // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 62–63.

Вести / Васпитање / Образовање

149.

МАТЕРИНСКА питања / Уредништво // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 92–93.

Вести / Васпитање / Образовање

150.

МАТЕРИНСКА питања / Уредништво // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 119.

Вести / Васпитање / Образовање

151.

МАТЕРИНСКА питања / Уредништво // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 141–142.

Вести / Васпитање / Образовање

152.

МАТЕРИНСКА питања / Уредништво // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 171.

Вести / Васпитање / Образовање

153.

МАТЕРИНСТВО и оток ногу : (нарочито намењено женама, њиховим родитељима и мужевима). [Део 1] / Д-р. Светозар Марковић // Год. 3, бр. 1 (1903), стр. 3–15.

Здравље

154.

МАТЕРИНСТВО и оток ногу : (нарочито намењено женама, њиховим родитељима и мужевима). [Део 2] / Д-р. Светозар Марковић // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 34–46.

Здравље

155.

МАТИ. [Део 1] / преводи Анка Ристићка // Год. 2, бр. 1 (1902), стр. 9–10.

Породично васпитање

156.

МАТИ. [Део 2] / преводи Анка Ристићка // Год. 2, бр. 2 (1902), стр. 20–21.

Породично васпитање

157.

МАТИ / Вел. Јов. // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 33–35.

Књижевност

158.

МАТИ. [Део 3] / преводи Анка Ристићка // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 35–40.

Породично васпитање

159.

МАТИ. [Део 4] / преводи Анка Ристићка // Год. 2, бр. 5 (1902), стр. 74–77.

Породично васпитање

160.

МАТИ. [Део 5] / преводи Анка Ристићка // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 90–94.

Породично васпитање

161.

МАТИ. [Део 6] / преводи Анка Ристићка // Год. 2, бр. 7 (1902), стр. 114–117.

Породично васпитање

162.

МАТИ. [Део 7] / преводи Анка Ристићка // Год. 2, бр. 9 (1902), стр. 162–165.

Породично васпитање

163.

МАТИ. [Део 8] / преводи Анка Ристићка // Год. 2, бр. 11–12 (1902), стр. 179–181.

Породично васпитање

164.

МАТИ сину / Јела // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 257–258.

Књижевност

165.

МИТРОВИЋ, Милорад

Једна слика / Милорад Ј. Митровић // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 33.

Књижевност

166.

МИТРОВИЋ, Раша

Српским матерама / Раша Митровић // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 2.

Васпитање / Образовање / Настава

167.

МИТРОВИЋ, Раша

Матере као пример васпитању. [Део 1] / Раша Митровић // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 3–4.

Породично васпитање

168.

МИТРОВИЋ, Раша

Матере као пример васпитању. [Део 2] / Раша Митровић // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 18–19.

Породично васпитање

169.

МИТРОВИЋ, Раша

Не плашите децу. [Део 1] / Раша Митровић // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 37–38.

Васпитање / Образовање

170.

МИТРОВИЋ, Раша

Не плашите децу. [Део 2] / Раша Митровић // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 51–52.

Васпитање / Образовање

171.

МИТРОВИЋ, Раша

О дечјим осећањима / Митровић Раша // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 100–102.

Деца / Породично васпитање

172.

МИШКОВИЋ, Милица

Српска Мати / Милица Мишковића // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 1.

Књижевност

173.

МИШКОВИЋ, Милица

На материнском гробу / Милица В. Мишковић // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 49.

Књижевност

174.

МИШКОВИЋ, Милица

Шта је мајка? / Милица В. Мишковић // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 97.

Књижевност

175.

МИШКОВИЋ, Милица

Спомена / Милица В. Мишковић // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 269–270.

Књижевност

176.

МЛЕКО као дечја храна : по предавању проф. физиологије у Великој школи // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 88–92.

Деца / Исхрана

177.

МОЈОЈ матери // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 145–146.

Књижевност

178.

МУДРЕ речи // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 188–189.

Књижевност

179.

МУДРЕ речи // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 220.

Књижевност

180.

НА гробу краља Милана / Лепосава // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 17.

Књижевност

181.

НА гробу материном / Дим. Глигорић // Год. 2, бр.1 (1902), стр. 1.

Књижевност

182.

НА растанку / Уредништво // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 287–288.

Вести

183.

НАМЕШТАЊЕ хрватских шегрта // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 127–128.

Вести

184.

НАПОМЕНА родитељима на дечије играчке / с руског Пет. М. Стојановић // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 184–186.

Здравље

185.

НАШИМ читаоцима / Уредништво // Год. 3, бр. 1 (1903), стр. 1–2.

Вести

186.

НЕГОВАЊЕ зуба. [Део 1] / с немачког Милад. [Миладин] П. Љујић // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 52–54.

Здравље

187.

НЕГОВАЊЕ зуба. [Део 2] / с немачког Милад. [Миладин] П. Љујић // Год. 2, бр. 4 (1902), стр. 64–67.

Здравље

188.

НЕГОВАЊЕ зуба. [Део 3] / с немачког Милад. [Миладин] П. Љујић // Год. 2, бр. 5 (1902), стр. 79–81.

Здравље

189.

НЕГОВАЊЕ коже. [Део 1] / По Д-ру Ајхофу ; превела [Марија] Подградскова // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 25–27.

Здравље

190.

НЕГОВАЊЕ коже. [Део 2] / По Д-ру Ајхофу ; превела [Марија] Подградскова // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 39–41.

Здравље

191.

НЕКАД и сад // Год. 3, бр. 10 (1903), стр. 248–250.

Књижевност

192.

НЕКЕ напомене родитељима о чувању дечјег здравља / прибрао Пет. М. Стојановић // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 282–283.

Здравље

193.

НЕКОЛИКО родитељских грешака на спрам школе. [Део 1] // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 204–209.

Породично васпитање

194.

НЕКОЛИКО родитељских грешака на спрам школе. [Део 2] // Год. 3, бр. 9 (1903), стр. 231–237.

Породично васпитање

195.

НЕПРЕКИДНИ надзор / с француског Анка [Ристићка] // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 266–269.

Породично васпитање

196.

НЕРВОЗНА деца : по Густафу Зигерту. [Део 1] / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 125–127.

Дечја психологија

197.

НЕРВОЗНА деца : по Густафу Зигерту. [Део 2] / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 146–148.

Дечја психологија

198.

НЕШТО из драматичног живота детињег / проф. Кнежевић // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 153–155.

Дечја психологија

199.

НЕШТО о дечјој непослушности : један савет матерама // Год. 2, бр. 9 (1902), стр. 165–167.

Деца / Савети

200.

НИКОЛИЋ, Миладин

Мати / Миладин К. Николић – Расински // Год. 2, бр. 9 (1902), стр. 145–146.

Вести

201.

НИКОЛИЋ, Миладин

Три песме / Миладин К. Николић–Расински // Год. 2, бр. 11–12 (1902), стр. 177–178.

Књижевност

202.

НОВ краљ : краљ Петар I // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 193–194.

Вести

203.

О важности дечјих забавишта / пише Ј. Поморишчева // Год. 3, бр. 10 (1903), стр. 242–244.

Васпитање / Образовање / Предшколске установе

204.

О васпитним грешкама куће // Год. 2, бр. 11–12 (1902), стр. 181–185.

Породично васпитање

205.

О дужностима женскиња : награђени састав Елзе Штилер из Тегерн–зеа // Год. 2, бр. 8 (1902), стр. 140–142.

Жене / Друштвене и породичне улоге

206.

О дужностима женскиња : награђени састав професорке Кол– Таубе из Марбурга // Год. 2, бр. 10 (1902), стр. 170–172.

Жене / Друштвене и породичне улоге

207.

О жени / прикупила Вида [Видосава] Лукићева // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 61.

Забава

208.

О кажњавању деце // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 47–50.

Породично васпитање

209.

О купању мале деце / с руског Пет. М. Стојановић // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 42.

Хигијена

210.

О навикама у васпитању / с француског Анка Ристићка // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 71–72.

Жене / Породично васпитање

211.

О сну код деце / с немачкога Миладин П. Љујић // Год. 3, бр. 10 (1903), стр. 253–254.

Дечја психологија

212.

О спавај! / Јела // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 65–66.

Књижевност

213.

О спавању мале деце / с руског Пет. М. Стојановић // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 154–156.

Здравље

214.

О утијацу одраслих на децу. [Део 1] / с руског Сав. [Саватије] М. Грбић // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 75–80.

Образовање / Васпитање

215.

О утијацу одраслих на децу. [Део 2] / с руског Сав. [Саватије] М. Грбић // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 103–106.

Образовање / Васпитање

216.

ОКАНОВИЋ, Стеван

О српском забавишту. [Део 1] / Др. Стев. [Стеван] М. Окановић // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 11–12.

Васпитање / Образовање / Предшколске установе

217.

ОКАНОВИЋ, Стеван

О српском забавишту. [Део 2] / Др. Стев. [Стеван] М. Окановић // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 28–29.

Васпитање / Образовање / Предшколске установе

218.

ОКАНОВИЋ, Стеван

О охолим и разметљивим људима : неколико момената из породичног живота, који помажу образовању охолих и разметљивих људи / Др. Стев. [Стеван] М. Окановић // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 20–23.

Васпитање / Образовање

219.

ОКАНОВИЋ, Стеван

О српском забавишту. [Део 3] / Др. Стев. [Стеван] М. Окановић // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 43–44.

Васпитање / Образовање / Предшколске установе

220.

ОКАНОВИЋ, Стеван

О српском забавишту. [Део 4] / Др. Стев. [Стеван] М. Окановић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 83–86.

Васпитање / Образовање / Предшколске установе

221.

ОКАНОВИЋ, Стеван

О српском забавишту. [Део 5] / Dr. Стев. [Стеван] М. Окановић // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 113–117.

Васпитање / Образовање / Предшколске установе

222.

ОКАНОВИЋ, Стеван

О српском забавишту. [Део 6] / Dr. Стев. [Стеван] М. Окановић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 135–137.

Васпитање / Образовање / Предшколске установе

223.

ОПАСНОСТИ у обеду. [Део 1] / с руског превео Јован Л. Срећковић // Год. 2, бр. 1 (1902), стр. 13–14.

Здравље

224.

ОПАСНОСТИ у обеду. [Део 2] / с руског превео Јован Л. Срећковић // Год. 2, бр. 2 (1902), стр. 30–32.

Здравље

225.

ОПАСНОСТИ у обеду. [Део 3] / с руског превео Јован Л. Срећковић // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 54–56.

Здравље

226.

ПЕРИОДА / с немачкога М. [Миладин] П. Љ. [Љујић] // Год. 2, бр. 10 (1902), стр. 174–175.

Менструални циклус / Савети

227.

ПЕТРОНИЈЕВИЋ, Даринка

Васпитање деце у родитељској кући / Даринка Петронијевићева // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 142–148.

Породично васпитање

228.

ПИСМА једном сину : припремање за ђачки живот // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 148–149.

Књижевност

229.

ПИТАЊЕ и глуво–неми људи / с руског Пет. М. Стојановић // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 112–113.

Здравље

230.

ПОДГРАДСКОВА, Марија

Њихово првенче / Марија Подградскова // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 151–152.

Књижевност

231.

ПОПОВИЋ, Душан

Играње са хигијенског гледишта / Душан К. Поповић // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 213–215.

Здравље

232.

ПОРЕД болесника / поп Глиша // Год. 3, бр. 2 (1903), стр. 33.

Књижевност

233.

ПОРОДИЦА / Дим. Глигорић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 65.

Књижевност

234.

ПОЧЕТАК ходања код мале деце / с руског Пет. М. Стојановић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 81–82.

Здравље

235.

ПРВЕ поуке матери. [Део 1] / Ст. С. Станишић // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 54–56.

Деца / Нега / Породично васпитање

236.
ПРВЕ поуке матери. [Део 2] / Ст. С. Станишић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 75–78.

Деца / Нега / Породично васпитање

237.
ПРВЕ поуке матери. [Део 3] / Ст. С. Станишић // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 108–111.

Деца / Нега / Породично васпитање

238.
ПРВЕ поуке матери. [Део 4] / Ст. С. Станишић // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 163–168.

Деца / Нега / Породично васпитање

239.
ПРИМЕРИ женске вредноће : прилог за еманципацију жене / Ст. С. Станишић // Год. 2, бр. 11–12 (1902), стр. 197–204.

Жене / Друштвене и породичне улоге

240.
ПРИТВОРСТВО и лаж / с француског Анка Ристићка // Год. 3, бр. 1 (1903), стр. 17–20.

Дечја психологија

241.
ПРОЛИВ код деце / с немачког Милад. [Миладин] П. Љујић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 133–135.

Здравље

242.
ПРОПОВЕДИ о васпитању деце // Год. 3, бр. 11–12 (1903), стр. 283–287.

Породично васпитање / Духовност

243.

ПРОТОЈЕРЕЈИМА и Намесницима / Уредништво // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 34–35.

Вести

244.

ПРОХОДЊЕ и екскурзије малих ученика / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 3, бр. 10 (1903), стр. 251–253.

Забава

245.

РАКИЈОМ одхрањен : сличица из сеоског живота. [Део 1] // Год. 2, бр. 5 (1902), стр. 85–88.

Књижевност

246.

РАКИЈОМ одхрањен : сличица из сеоског живота. [Део 2] // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 108–110.

Књижевност

247.

РЕЧ родитељима / Ст. С. Станишић // Год. 1, бр. 9–10 (1901), стр. 122–124.

Деца / Нега / Породично васпитање

248.

РОДИТЕЉСКА слика / с немачког Душан К. Поповић // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 196–202.

Књижевност

249.

САВЕТ : по Бодентету // Год. 2, бр. 8 (1902), стр. 129.

Вести

250.

САМОСТАЛНОСТ // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 173–175.

Породично васпитање

251.

САН о срцу / с руског Жив. М. Радосављевић // Год. 2, бр. 9 (1902), стр. 157–160

Књижевност

252.

СИРОТИЦА / с руског Сав. [Саватије] М. Грбић // Год. 3, бр. 3 (1903), стр. 68–

75.

Књижевност

253.

СПЕНСЕР, Херберт

Морално васпитање. [Део 1] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 2 (1902), стр. 24–27.

Породично васпитање

254.

СПЕНСЕР, Херберт

Морално васпитање. [Део 2] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 3 (1902), стр. 43–44.

Породично васпитање

255.

СПЕНСЕР, Херберт

Морално васпитање. [Део 3] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 4 (1902), стр. 58–61.

Породично васпитање

256.

СПЕНСЕР, Херберт

Морално васпитање. [Део 4] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 6 (1902), стр. 98–100.

Породично васпитање

257.

СПЕНСЕР, Херберт

Морално васпитање. [Део 5] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 7 (1902), стр. 122–

125.

Породично васпитање

258.

СПЕНСЕР, Херберт

136. Морално васпитање. [Део 6] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 8 (1902), стр. 130–

Породично васпитање

259.

СПЕНСЕР, Херберт

149. Морално васпитање. [Део 7] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 9 (1902), стр. 147–

Породично васпитање

260.

СПЕНСЕР, Херберт

170. Морално васпитање. [Део 8] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 10 (1902), стр. 167–

Породично васпитање

261.

СПЕНСЕР, Херберт

185–197. Морално васпитање. [Део 9] / Херберт Спенсер // Год. 2, бр. 11–12 (1902), стр.

Породично васпитање

262.

СРЕЋКОВИЋ, Јован

стр. 149–150. Хладне руке код деце / Јов. [Јован] Л. Срећ. [Срећковић] // Год. 3, бр. 5 (1903),

Здравље

263.

СРПСКА мајка : (своме јединцу) // Год. 2, бр. 2 (1902), стр. 17–19.

Вести

264.

СТАНОЈЕВИЋ, Михајло

О чистоти деце / Мих. М. [Михајло] Станојевић // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 9–10.

Здравље

265.

СТАНОЈЕВИЋ, Михајло

Где је мама...? : из дневника моје матере. [Део 1] / Мих. М. [Михајло] Станојевић
// Год. 1, бр.1 (1901), стр. 14.

Деца / Слободно време / Забава

266.

СТАНОЈЕВИЋ, Михајло

Где је мама...? : из дневника моје матере. [Део 2] / Мих. М. [Михајло] Станојевић
// Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 30–31.

Деца / Слободно време / Забава

267.

СТАНОЈЕВИЋ, Михајло

Упућујте децу да правилно говоре / Мих. М. [Михајло] Станојевић // Год. 1, бр. 3
(1901), стр. 36–37.

Васпитање / Образовање / Настава

268.

СТАНОЈЕВИЋ, Михајло

Да би га спасла... : цртица из нашег домаћег васпитања. [Део 1] / Мих. М.
[Михајло] Станојевић // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 60–61.

Деца / Породично васпитање

269.

СТАНОЈЕВИЋ, Михајло

Да би га спасла... : цртица из нашег домаћег васпитања. [Део 2] / Мих. М.
[Михајло] Станојевић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 87–88.

Деца / Породично васпитање

270.

СТЕВАНОВИЋ, Милева

Фребелови дарци : као средства за занимање деце у породици. [Део 1] / Милева Стевановићка // Год. 1, бр.1 (1901), стр. 12–13.

Фридрих Фребел / Педагогија

271.

СТЕВАНОВИЋ, Милева

Фребелови дарци : као средства за занимање деце у породици. [Део 2] / Милева Стевановићка // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 29–30.

Фридрих Фребел / Педагогија

272.

СТЕВАНОВИЋ, Милева

Фребелови дарци : други дарак / Милева Стевановићка // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 59–60.

Фридрих Фребел / Педагогија

273.

СТЕПАНОВИЋ, Милан

Две сиротице / Милан Степановић // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 161–162.

Књижевност

274.

СТОЈКОВИЋ, Алекса

Мати—Мати / Алек. [Алекса] К. Стојковић // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 97–98.

Књижевност

275.

СТРАНИ предмети у телу / с немачкога Миладин П. Љујић // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 186–187.

Здравље

276.

СУНЦЕ једном сирочету / Свет. Н. Крстић // Год. 2, бр. 8 (1902), стр. 142.

Књижевност

277.

ТЕБИ // Год. 2, бр. 5 (1902), стр. 82.

Књижевност

278.

ТЕЛЕСНИ дарови и недостатци / с француског Анка Ристићка // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 202–204.

Деца / Нега / Савети

279.

ТЕОДОСИЈЕВИЋ, Сава

Свечана песма пастирева / Сава Ст. Теодосијевић // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 130–131.

Књижевност

280.

ТЕОДОСИЈЕВИЋ, Сава

Морска тишина / Сава Ст. Теодосијевић // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 163.

Књижевност

281.

ТЕОДОСИЈЕВИЋ, Сава

Дете славуја и потока / Сава Ст. Теодосијевић // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 163.

Књижевност

282.

ТЕОДОСИЈЕВИЋ, Сава

Мати / Сава Ст. Теодосијевић // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 195–196.

Књижевност

283.

ТРИ сестре // Год. 3, бр. 9 (1903), стр. 227–229.

Књижевност

284.

УВО. [Део 1] / с немачкога М.[Миладин] Љујић // Год. 1, бр. 2 (1901), стр. 27–28.

Здравље

285.

УВО. [Део 2] / с немачкога М.[Миладин] Љујић // Год. 1, бр. 3 (1901), стр. 41–42.

Здравље

286.

УВО. [Део 3] / с немачкога М.[Миладин] Љујић // Год. 1, бр. 4 (1901), стр. 58–59.

Здравље

287.

УВО. [Део 4] / с немачкога М.[Миладин] Љујић // Год. 1, бр. 5–6 (1901), стр. 80–

81.

Здравље

288.

УМОР очију : као главни проузроковач наглог опадања вида // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 216–219.

Здравље

289.

У невољи // Год. 2, бр. 11–12 (1902), стр. 204–208.

Књижевност

290.

У ноћи // Год. 2, бр. 7 (1902), стр. 113.

Вести

291.

УРЕДНОСТ / с немачког Душан // Год. 3, бр. 4 (1903), стр. 112–115.

Деца / Нега

292.

УСПОМЕНЕ // Год. 2, бр. 10 (1902), стр. 161–162.

Књижевност

293.

ФУНКЦИЈА нервне системе код деце : нервна система – проходање – раст и тежина / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 3, бр. 7–8 (1903), стр. 210–213.

Здравље

294.

ХВАЛА ти... // Год. 3, бр. 10 (1903), стр. 241–242.

Књижевност

295.

ХРАНИ дете својом дојком / с руског Јован Л. Срећковић // Год. 2, бр. 7 (1902), стр. 117–121.

Деца / Исхрана

296.

ЧУВАЈТЕ своју децу // Год. 1, бр. 11–12 (1901), стр. 150–151.

Деца/ Нега / Породично васпитање

297.

ЧУЛНА вежбања за одојче и за дете до његовог узраста за дечје забавиште.
[Део 1] / преводи Ј. Поморишчева // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 136–138.

Дечја психологија

298.

ЧУЛНА вежбања за одојче и за дете до његовог узраста за дечје забавиште.
[Део 2] / преводи Ј. Поморишчева // Год. 3, бр. 6 (1903), стр. 182–184.

Дечја психологија

299.

ШАНТИЋ, Алекса

Матери / Алекса Шантић // Год. 2, бр. 5 (1902), стр. 73–74.

Вести

300.

ШТА је прави живот? Подградскова // Год. 3, бр. 5 (1903), стр. 129–130.

Књижевност

301.

ШТА треба да радимо, па да нам деца буду добра и ваљана / с немачкога
Миладин П. Љујић // Год. 1, бр. 7–8 (1901), стр. 103–104.

Деца / Породично васпитање

РЕГИСТАР НАСЛОВА

- Афоризми 1, 2
- Белешке 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30
- Благословено стање и порођај 31
- Брига 35
- Важност мајчиног утицаја у породици : неколико мисли великих људи 37
- Васпитање девојчица у Енглеској 38
- Васпитање деце у родитељској кући 227
- Васпитање у уздржљивости 43
- Веселост мале деце 39
- Где је мама...? : из дневника моје матере. [Део 1] 265
- Где је мама...? : из дневника моје матере. [Део 2] 266
- Да би га спасла... : цртица из нашег домаћег васпитања. [Део 1] 268
- Да би га спасла... : цртица из нашег домаћег васпитања. [Део 2] 269
- Две сиротице 273
- Десет заповести материма 45
- Дете славуја и потока 281
- Дете у пословици 46
- Детиња уста : изреке и догађају из детињег живота. [Део 1] 47
- Детиња уста : изреке и догађају из детињег живота. [Део 2] 48
- Детиња уста : изреке и догађају из детињег живота. [Део 3] 49
- Деца– наши васпитачи 50
- Дечја љубомора 51
- Дечја марљивост у учењу 52
- Дечја мудрост 53
- Дечја несталност 54
- Дечја охолост. [Део 1] 55
- Дечја охолост. [Део 2] 56
- Дечја свирепост 57
- Дечја смртност 58
- Дечја соба 59
- Дечја фантазија. [Део 1] 60
- Дечја фантазија. [Део 2] 61
- Дечја фантазија. [Део 3] 62
- Дечје игре и играчке. [Део 1] 63

- Дечје игре и играчке. [Део 2] 64
- Дечје штиво 65
- Дечји сан и различни начини успављивања деце. [Део 1] 66
- Дечји сан и различни начини успављивања деце. [Део 2] 67
- Дојкиња 68
- Духовно развијање детета до поласка у школу. [Део 1] 71
- Духовно развијање детета до поласка у школу. [Део 2] 72
- Духовно развијање детета до поласка у школу. [Део 3] 73

- Егоизам у детета 74
- Естетичка свест : из „Елемената Психологије“ 75
- Ефремич : (једна слика из ослобођења мужика) 44

- Забелешке једне матере : о својој деци [Део 1] 76
- Забелешке једне матере : о својој деци [Део 2] 77
- Забелешке једне матере : о својој деци [Део 3] 78
- Забелешке једне матере : о својој деци [Део 4] 79
- Забелешке једне матере : о својој деци [Део 5] 80
- Забелешке једне матере : о својој деци [Део 5] 81
- Зашто наша деца не треба да пију алкохолна пића. [Део 1] 32
- Зашто наша деца не треба да пију алкохолна пића. [Део 2] 33
- Зашто наша деца не треба да пију алкохолна пића. [Део 3] 34

- Играње са хигијенског гледишта 231
- Из „Ракове књижице“ од Салцмана 86
- Из психологије детета : естетичке, моралне и религиозне представе. [Део 1] 82
- Из психологије детета : естетичке, моралне и религиозне представе. [Део 2] 83
- Из психологије детета : естетичке, моралне и религиозне представе. [Део 3] 84
- Из психологије детета : естетичке, моралне и религиозне представе. [Део 4] 85

- Једва једном! 69
- Једна слика 165
- Још једно поље 93

- Каква треба да је жена 140
- Како ја отхрањујем дете? 94
- Како ћемо однеговати лепоту детињег тела? 95
- Књиге за децу 102
- Књижевни оглас 103, 104, 105, 106
- Књижевност 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119
- Код учитеља : из дневника једне матере 120
- Коло Српских Сестара 121

- Корисне белешке 122
- Кравље млеко као храна за децу 123
- Крај мајке 124
- Краљева деца 125
- Круну за дете : по једном народном предању 127

- Лагање код деце : из „психологије детета“. [Део 1] 128
- Лагање код деце : из „психологије детета“. [Део 2] 129

- Љубав жена према деци 130

- Мађија : хумореска 133
- Мајка 134
- Мајка 135
- Мајкама 136
- Мајчино миловање 137
- Максо : сличица из сеоског живота. [Део 1] 138
- Максо : сличица из сеоског живота. [Део 2] 139
- Матере као пример васпитању. [Део 1] 167
- Матере као пример васпитању. [Део 2] 168
- Матере које воле своју децу нека запамте ово! 143
- Матери 299
- Материно сунце 144
- Материнска питања 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152
- Материнство 4
- Материнство и лепота 142
- Материнство и оток ногу : (нарочито намењено женама, њиховим родитељима и мужевима). [Део 1] 153
- Материнство и оток ногу : (нарочито намењено женама, њиховим родитељима и мужевима). [Део 2] 154
- Мати 157
- Мати 200
- Мати 282
- Мати сину 164
- Мати. [Део 1] 155
- Мати. [Део 2] 156
- Мати. [Део 3] 158
- Мати. [Део 4] 159
- Мати. [Део 5] 160
- Мати. [Део 6] 161

- Мати. [Део 7] 162
 - Мати. [Део 8] 163
 - Мати—Мати 274
 - Мерење деца 132
 - Млеко као дечја храна : по предавању проф. физиологије у Великој школи 176
 - Мојој матери 177
 - Морално васпитање. [Део 1] 253
 - Морално васпитање. [Део 2] 254
 - Морално васпитање. [Део 3] 255
 - Морално васпитање. [Део 4] 256
 - Морално васпитање. [Део 5] 257
 - Морално васпитање. [Део 6] 258
 - Морално васпитање. [Део 7] 259
 - Морално васпитање. [Део 8] 260
 - Морално васпитање. [Део 9] 261
 - Морска тишина 280
 - Мудре речи 178, 179
-
- На гробу краља Милана 180
 - На гробу материном 181
 - На материнском гробу 173
 - На растанку 182
 - Нада 96
 - Намештање хрватских шегрта 183
 - Напомена родитељима на дечије играчке 184
 - Нашим читаоцима 185
 - Не плашите децу. [Део 1] 169
 - Не плашите децу. [Део 2] 170
 - Нега болесног детета. [Део 1] 40
 - Нега болесног детета. [Део 2] 41
 - Нега болесног детета. [Део 3] 42
 - Неговање зуба. [Део 1] 186
 - Неговање зуба. [Део 2] 187
 - Неговање зуба. [Део 3] 188
 - Неговање коже. [Део 1] 189
 - Неговање коже. [Део 2] 190
 - Некад и сад 191
 - Неке напомене родитељима о чувању дечјег здравља 192
 - Неколико родитељских грешака на спрам школе. [Део 1] 193
 - Неколико родитељских грешака на спрам школе. [Део 2] 194
 - Непрекидни надзор 195

- Нервозна деца : по Густафу Зигерту. [Део 1] 196
- Нервозна деца : по Густафу Зигерту. [Део 2] 197
- Нешто из драматичног живота детињег 198
- Нешто о дечјој непослушности : један савет матерама 199
- Нов краљ : краљ Петар I 202
- Њихово првенче 230

- О важности дечјих забавишта 203
- О васпитним грешкама куће 204
- О дадиљама 98
- О дечјим осећањима 171
- О дужностима женскиња : награђени састав Елзе Штилер из Тегерн–зеа 205
- О дужностима женскиња : награђени састав професорке Кол– Таубе из Марбурга 206
- О жени 207
- О кажњавању деце 208
- О купању мале деце 209
- О миловању деце 141
- О навикама у васпитању 210
- О охолим и разметљивим људима : неколико момената из породичног живота, који помажу образовању оholих и разметљивих људи 218
- О сну код деце 211
- О спавај! 212
- О спавању мале деце 213
- О српском забавишту. [Део 1] 216
- О српском забавишту. [Део 2] 217
- О српском забавишту. [Део 3] 219
- О српском забавишту. [Део 4] 220
- О српском забавишту. [Део 5] 221
- О српском забавишту. [Део 6] 222
- О утијацу одраслих на децу. [Део 1] 214
- О утијацу одраслих на децу. [Део 2] 215
- О чистоти деце 264
- Опасности у обеду. [Део 1] 223
- Опасности у обеду. [Део 2] 224
- Опасности у обеду. [Део 3] 225
- Осветлење дечје собе 131

- Периода 226
- Писма госпођице Х. [Део 1] 87
- Писма госпођице Х. [Део 2] 88
- Писма госпођице Х. [Део 3] 89

- Писма госпођице Х. [Део 4] 90
- Писма госпођице Х. [Део 5] 91
- Писма госпођице Х. [Део 6] 92
- Писма једном сину : припремање за ђачки живот 228
- Питање и глуво–неми људи 229
- Погрешна мајчина љубав 36
- Поред болесника 232
- Породица 233
- Поступак при домаћем васпитању 3
- Почетак ходања код мале деце 234
- Прве поуке матери. [Део 1] 235
- Прве поуке матери. [Део 2] 236
- Прве поуке матери. [Део 3] 237
- Прве поуке матери. [Део 4] 238
- Примери женске вредноће : прилог за еманципацију жене 239
- Притворство и лаж 240
- Пролив код деце 241
- Проповеди о васпитању деце 242
- Протојерејима и Намесницима 243
- Проходње и екскурзије малих ученика 244

- Ракијом одхрањен : сличица из сеоског живота. [Део 1] 245
- Ракијом одхрањен : сличица из сеоског живота. [Део 2] 246
- Реч родитељима 247
- Родитељска слика 248

- Са Првог конгреса српских новинара 101
- Савет : по Бодентету 249
- Самосталност 250
- Сан о срцу 251
- Свађа деце у породици 100
- Свето име : мојој дивној мајци Јулијани 126
- Свечана песма пастирева 279
- Сиротица 252
- Склоништа за децу сиротих радница 99
- Слава 70
- Спомена 175
- Српска мајка : (своме јединцу) 263
- Српска Мати 172
- Српским матерама 166
- Страни предмети у телу 275

- Сунце једном сирочету 276

- Теби 277
- Телесни дарови и недостатци 278
- Три песме 201
- Три сестре 283

- У невољи 289
- У ноћи 290
- Уво. [Део 1] 284
- Уво. [Део 2] 285
- Уво. [Део 3] 286
- Уво. [Део 4] 287
- Улога жене као матере 97
- Умор очију : као главни проузроковач наглог опадања вида 288
- Упућујте децу да правилно говоре 267
- Уредност 291
- Успомене 292

- Фребелови дарци : други дарак 272
- Фребелови дарци : као средства за занимање деце у породици. [Део 1] 270
- Фребелови дарци : као средства за занимање деце у породици. [Део 2] 271
- Функција нервне системе код деце : нервна система – проходање – раст и тежина 293

- Хвала ти... 294
- Хладне руке код деце 262
- Храни дете својом дојком 295

- Чувајте своју децу 296
- Чулна вежбања за одојче и за дете до његовог узраста за дечје забавиште. [Део 1] 297
- Чулна вежбања за одојче и за дете до његовог узраста за дечје забавиште. [Део 2] 298

- Шта је мајка? 174
- Шта је прави живот? 300
- Шта треба да радимо, па да нам деца буду добра и ваљана 301

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Бакић, Војислав 3,4
- Боде, Вилхем 32, 33, 34
- Бошковић, Босиљка (преводилац) 40, 41, 42
- Бушетић 137

- Влада (преводилац) 133

- Глигорић, Дим. 134, 181, 233
- Голдамер, Херман 40, 41, 42
- Грбић, Саватије (преводилац) 214, 215, 252
- Грбић, Саватије 43, 44

- Домановић, Радоје 69, 70
- Душан (преводилац) 291

- Едуард, Вагнер 36

- Илић, Д. П. 135

- Јакубовић, В. 66, 67
- Јела 164, 212
- Јовановић, В (преводилац) 71, 72, 73
- Јовановић, Пера 87, 88,89,90, 91, 92

- Карабеговић, Андо 96
- Караматић, Јелена Ј. 97, 98, 99, 100
- Кнежевић (приређивач, сакупљач) 82, 83, 84, 85, 86
- Кнежевић 74, 128, 129, 198
- Кнежевић, Јован 101
- Крстић, Васа 126
- Крстић, Свет. Н. 276

- Лепосава 180
- Лукић, Видосава (сакупљач народне грађе) 1,2, 207

- Љујић, Миладин (преводилац) 46, 68, 95, 123, 186, 187, 188, 211, 226, 241, 275, 284, 285, 286, 287, 301
- Љујић, Миладин (приређивач, сакупљач) 47, 48, 49, 59
- Љујић, Миладин 131, 132

- Марковић, Зорка 140
- Марковић, Милисав 141
- Марковић, Светозар 142, 153, 154
- Мијатовић, Ст. М. (приређивач, сакупљач) 76, 77, 78, 79, 80, 81
- Митровић, Милорад Ј. 165
- Митровић, Раша 166, 167, 168, 169, 170, 171
- Мишковић, Милица 172, 173, 174, 175

- Недељковић, Мил. Ст. (приређивач, сакупљач) 37
- Николић, Миладин К. 200, 201

- Окановић, Стеван 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222

- Петронијевић, Даринка 227
- Подградскова (преводица) 189, 190
- Подградскова, Марија 230
- Поморишчева, Ј. (преводица) 297, 298
- Поморишчева, Ј. 203
- поп Глиша 232
- поп Мика 138, 139
- Поповић, Душан (преводица) 63, 64, 248
- Поповић, Душан 231

- Радосављевић, Жив. (преводица) М. 251
- Ристић, Анка (преводица) 51, 52, 55, 56, 65, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 195, 210, 240, 278

- Смиљка (преводица) 136
- Спенсер, Херберт 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261
- Срећковић, Јован Ј. (преводица) 38, 50, 54, 58, 66, 67, 196, 197, 223, 224, 225, 244, 293, 295
- Срећковић, Јован Ј. 262
- Станишић, Ст. С. 235, 236, 237, 238, 239, 247
- Станојевић, Михајло М. 264, 265, 266, 267, 268, 269
- Стевановић, Милева 270, 271, 272
- Степановић, Милан 273
- Стојановић, Пет. М. (преводица) 184, 209, 213, 229, 234
- Стојановић, Пет. М. (приређивач, сакупљач) 143, 192
- Стојићевић, Кат. Ж. 39
- Стојковић, Алекса 274

- Теодосијевић, Сава Ст. 279, 280, 281, 282
- Шантић, Алекса 299

Литература:

Библиографија / Александра Вранеш. – Београд : Филолошки факултет, 2013 (Београд : Белпак). – 493 стр. ; 23 см. – (Библиотека ИНК ; књ. 1) Према напомени на стр. 4, ово је проширено и измењено изд.; 1. изд. 2010. под ств. насл.: Основи теорије и историје библиографије. – Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 481–493.(Картон) ISBN 978–86–6153–213–9 !

МАТЕРИНСКИ лист : илустровани месечник за домаће васпитање и неговање деце, испитивање детињства и рад у забавишту / издаје и уређује Раша Митровић. – Год. 1, бр. 1 (јануар 1901)–год. 3, бр. 11/12 (новембар–децембар 1903). – Београд : Раша Митровић, 1901–1903 (Београд : Штампарија С. Хоровица). – 30 см; 24 см

Материнство : културни образац Срба / Гордана Трипковић. – Нови Сад : Матица српска, 1997 (Нови Сад : Футура публикације). – 205 стр. : илустр. ; 23 см Слика аутора и белешка о аутору на корицама. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 200–204. – Summary. ISBN 86–363–0463–X ! (брош.)

Bibliography of the journal *Materinski list* (1901–1903)

The journal *Materinski list: an illustrated monthly magazine for home care and nurturing of children, examination of childhood and work in kindergarten* was launched in 1901, and was published uninterruptedly once a month (except for several double issues) from January 1901 until December 1903. Different editors took turns in running the journal – from No. 1 (1903) it was edited by Raša Mitrović, Miladin P. Ljujić, and Milisav D. Marković; from No. 4 (1903) its editors were Raša Mitrović and Miladin P. Ljujić. Numbers 11/12 (1901) and 11/12 (1902) included annual contents; the 1903 volume also contained a list of associates which, in processing bibliographical items, contributed to interpreting the authors' initials. It is important to mention that the journal, though launched by teacher Raša Mitrović, assembled intellectuals with different educational backgrounds, of both male and female gender. In order to facilitate searching and simplify usage, the bibliography has been also equipped with accompanying registers which single out the title and author from the bibliographical description.

Keywords: *Materinski list*, periodical, bibliography, education, childhood

Још нам треба стари Маркс
Интервју с Надом Лер-Софронић водила Дубравка Ђурић

Нада Лер-Софронић, фотографија: Бранко Белић

Нада Лер-Софронић је рођена у окупираном Сарајеву 1941. године у угледној јеврејској породици. После скривања, бежања и боравка у логорима током Другог светског рата, путањом од Сарајева преко Дубровника, Корчуле и Барија, само су се чланови најуже породице вратили у Сарајево 1946. године. Скоро две деценије касније, 1965. године, Нада Лер завршава студије психологије на Филозофском факултету у Београду и почиње да ради као асистенткиња, а касније и професорка на Факултету политичких наука у Сарајеву, на предмету Социјална психологија. Од раних седамдесетих година прошлог века пише о проблематици положаја жена. На Факултету политичких наука у Београду 1982. године докторирала је са дисертацијом *Марксизам и ослобођење жена*, што је прва феминистичка теза одбрањена у СФРЈ. Део те тезе објављен је у књизи *Неофеминизам и социјалистичка алтернатива* 1986. Нада Лер-Софронић је, између осталог, иницирала чувену феминистичку конференцију *Друг-ца Жена*. Током рата у Босни и Херцеговини боравила је је у Риму, Београду и Будимпешти, а потом се враћа у Сарајево, где је до одласка у пензију руководила Центром *Жена и друштво*.

У недавно објављеној књизи *#Жене БиХ*,

¹ у којој је представљено више од 50 жена важних за историју Босне и Херцеговине, наша саговорница је истакнута као једна „од првих и најзначајнијих феминистичких теоретичарки и активисткиња из нашег региона”.

За почетак, реци нам нешто о свом школовању у социјалистичкој Југославији.

Моје школовање је почело непосредно након Другог свјетског рата, 1947. године у сарајевској Деветој основној школи, која се налазила на лијевој обали Миљацке: сада је у тој лијепој згради нео-оријенталног стила, у рату иначе врло запуштеној, амбасада Ирана.

Једва сам чекала да се упишем у школу и, када сам напокон сјела у школску клупу, била сам најсретније дијете на свијету. Школа, клупе, табле, сунђери и креде, катедра, књиге – то је био и остао природни амбијент у ком сам се увијек најбоље осјећала.

Било је то вријеме „обнове и изградње”, радних акција, несташица хране, бонова и „тачкица” на које су се добијале нужне намирнице, вријеме диди-ти и пепеин прашка за уништавање вашки у коси. Већина дјеце, укључујући и мене, имала је због неухрањености инфилтрате на плућима и „проширене хилусе”. Кад је мама једном успјела да за мене искамчи у министарском магазину једно паковање путера, мислила сам да је то сапун.

По зидовима институција биле су слике Стаљина, Лењина, Маркса и Енгелса и Тита. Након 1948. углавном је остао Тито, често у друштву са Марксом и Енгелсом, који су за мене били неке митске брадоње налик на Дједа Мраза. Нестале су пароле са зидова „Живио друг Стаљин”, а остале „Живио друг Тито”, „Живјела Комунистичка партија”.

Знала сам шта су антифашизам и социјализам, о томе сам највише слушала код куће. Теме друштвеног уређења су ме, наравно у складу са узрастом, снажно интересовале. У вези с тим, моја мајка је увијек са смијехом препричавала анегдоту да сам једном на питање шта је добро у социјализму као из топа одговорила: „То што су дјевојчице и дјечаци једнаки”. Није било уобичајено да то са тако великом озбиљношћу и убијеђеношћу каже дјевојчица која је тек пошла у школу.

Потом сам похађала и завршила сарајевску Класичну гимназију, за мене тада најбољу школу на свијету. Ту су настали темељи мог свеукупног каснијег образовања. У тој школи са традицијом (похађали су је и нобеловци Иво Андрић и Владимир Прелог) учили смо грчки, латински, историју умјетности, филозофију, психологију, ликовно образовање,

живе језике... Кроз такво школовање и у таквој клими код куће, формирао се и мој хуманистички поглед на свијет, мој антиауторитарни рефлекс, критички однос према неправди и дискриминацији. Ту се формирао и мој *credo* да је емпатија, осјећај за најрањивије и најпотлаченије, претпоставка сваког друштвеног ангажмана. Ту су се обликовали и моји критерији за лијепо и љубав према природи.

Ко су били важни професори или протагонисти тадашње југословенске теоријске сцене, пресудни за твој рад?

Уписала сам се на Филозофски факултет у Београду, на Одсек за психологију, на ком сам и дипломирала. На подстицај проф. Николе Рота, који је предавао социјалну психологију, почела сам да читам ауторе Франкфуртске школе, односно критичке теорије друштва – Адорна, Фрома, Маркузеа, Хабермаса, Хоркхајмера. Читала сам тада Вилхелма Рајха и његову *Масовну психологију фашизма*.

У ствари, читала сам све ауторе и ауторке којима је у фокусу била демистификација друштвених структура које доминирају људима и угњетавају их. Централни предмет критике неомарксиста био је сложени социјално-психолошки конструкт звани ауторитаризам. Током раних седамдесетих, кад сам већ упловљавала у неофеминистичке воде, сусрела сам се са подацима о првим италијанским женским групама за самосвјештавање (1966) које су се звале ДЕМАУ – демистификација ауторитаризма.

Ауторитарне структуре за које сам сматрала да су најстарије, најжилавије и најприлагодљивије свим друштвеним системима јесу оне које условљавају миленијско угњетавање жена – патријархализам и антагонистички принцип на релацији мушкарац–жена.

Мислим да је за научни ангажман у хуманистичким наукама најважније имати изоштрен сензибилитет за друштвену неправду. Тај је сензибилитет код мене његовала и усадила прије свих моја мајка Едита. Њен утицај је био пресудан. Она је била интелектуалка бритког ума, љевичарка, идеалиста, са великом љубављу и разумијевањем за људе. Када је била судија за малољетнике, њени су је делинквенти вољели и сматрали пријатељем.

Подстицала ме је да јавно говорим оно што мислим, да се не плашим публике и не дам да ме савлада трема, јер се она сама изразито плашила да говори пред публиком и

сматрала је да је то озбиљан, типично женски хендикеп. Није дискутовала чак ни на партијским састанцима.

Што се тиче теоријске сцене, блиски су ми били теоретичари око *Praxisa*, иако је њихов сензибилитет за „женско питање” био заиста дефицитан.

Током читања твоје књиге Неофеминизам и социјалистичка алтернатива, објављене 1986, наметнуло ми се много питања. Можеш ли нам рећи нешто о југословенском марксизму тог времена?

У то вријеме у водећим часописима за друштвену теорију (*Марксизам у свету, Марксистичке свеске, Погледи, Опредјељења, Аргументи, Видици...*) почињу да се појављују антидогматски текстови, који подвргавају критици етатистички социјализам и неке од бетонираних марксистичких догми. Превођени су страни аутори који су били на тој линији.

Ја сам, на примјер, писала и доказивала да појава приватне својине није била примарни узрок антагонизације друштва, да је та марксистичка догма погрешна јер су субординација жене, тлачење и трговина женама постојале дуго прије појаве приватне својине. Пољуљана је и идеја о радничкој класи као ексклузивном субјекту револуције. Нови социјални покрети су отворили један шарени спектар потенцијалних мотора радикалних друштвених промјена – од неофеминистичког који је био најутицајнији, преко еколошког, антинуклеарног покрета, покрета за разоружање, мировног покрета.

Код нас се у преводу 1983. појавила и чувена књига Андреа Горза *Збогом пролетаријату* (написана 1978) у едицији *Алтернативе*, у којој је изашла и моја књига. Горзову књигу су уредили Мирослав Печујлић и Вукашин Павловић, а сјајан предговор написао је Зоран Видаковић. Тај текст је увелико промијенио традиционалну марксистичку догму о радничкој класи као ексклузивном субјекту револуције. Пољуљана је теза о раду и капиталу као једином битном антагонистичком односу. Почео је да се артикулише појам нове класе која је настала, како неко рече, из брака неолиберализма и глобализације. Добила је назив прекаријат. По мом мишљењу, жене са свим својим карактеристикама резервне армије рада „слабог слоја” имају унутар прекаријата централну улогу.

Епохално дјело *Главни токови марксизма* Лешека Колаковског објављено је 1978, а код нас је преведено 1983. године. Оно је представљало тада најобимнију критичку анализу марксизма. У то доба је еврокомунизам омекшавао и демократизовао добар број комунистичких партија на Западу.

Увела си појам неофеминизма у контекст социјалистичке југословенске научне заједнице. Шта је он тада значио?

Осамдесетих година прошлог стољећа, са узлетом неофеминистичких иницијатива у развијеним земљама Запада, однос између марксизма и идеја и теорија Покрета за ослобођење жена доспио је у сам центар тада актуелних друштвених истраживања у свијету. О томе свједочи пораст литературе и научно-истраживачких радова из свих друштвених наука које се баве положајем жене и могућностима њеног ослобођења. Неофеминизам се рађао у вишеструком критичком односу: према грађанском друштву и његовим ретроградним процесима; према статичким, конзервативним, догматским и политичким структурама етатистичког социјализма; као и према анахроничним, заосталим идејама значајног дијела радничког покрета.

Женски бунт који у својим радовима називам неофеминизмом добијао је специфичну тежину потенцијално велике друштвено историјске промјене. Унутар те литературе јављао се све већи број критичких расправа са марксистичким премисама и, што је посебно важно, у полемичком односу према марксизму. Ту негдје спада и моја књига *Неофеминизам и социјалистичка алтернатива*.

Но, наравно, није само литература која се бави женом у савременом друштву била релевантна за мој рад. На примјер, појава епохалног дјела *Анти-Едип: Капитализам и шизофренија* Делеза и Гатарија из 1971. године, које је код нас прилично касно преведено, и те како је била важна за мене. Та врста критике институционалног марксизма и психоанализе ме је подржала у увјерењу да нисам погријешила када сам почела интензивно да савладавам социологију, марксизам и политичке теорије, иако је моје примарно универзитетско образовање била психологија. Тако се десило да сам докторирала на интердисциплинарном студију на Факултету политичких наука у Београду.

То су, поједностављено речено, биле координате мог укупног научног и активистичког ангажмана, на основу ког су ме почели перципирати као феминисткињу.

Следеће питање је везано за значај 1968. године и побуне младих како у свету тако и у СФРЈ. Где си ти у тим дешавањима?

Ја сам тада била асистенткиња на Факултету политичких наука у Сарајеву. Сјећам се духа тог времена пуног полета и ентузијазма. Широм свијета млади људи су освајали право на побуну, борили се против растућих социјалних разлика, код нас против црвене буржоазије, против извоза наше радне снаге, и сличних појава. Био је то последњи глобални љевичарски покрет и последњи лијеви покрет који је захватио читаву Социјалистичку Федеративну Републику Југославију.

У Сарајеву се будно пратило шта се дешава у Београду, Загребу, Љубљани... Студенти су у Сарајеву излазили на улице и, наравно, добијали батине од полиције. Солидарисали су се са студентима који су у Београду код подвожњака брутално пребијени. Гледала сам на ТВ-у како је полиција немилосрдно потискивала и тукла омладину. Сјећам се да сам била посебно згранута како су тукли дјевојке – запазила сам да су оне добиле највише батина јер су биле у првим редовима и последње се повлачиле. Добро се сјећам да сам се питала шта ће бити са тим дјевојкама – хоће ли их бити у првим редовима и кад се, ако побиједимо, буде дијелила друштвена моћ или ће, као и обично, бити потиснуте на маргину. А већ су и у самом Покрету биле на маргини – није их било за говорницама, нису испостављале специфичне женске захтјеве, нису биле лидерке. Некако ми се чинило да су у цјелини покрета из '68. дјевојке, мада масовно присутне, по утицају и значају биле готово невидљиве и да су смјерно поштовале своје другове из хијерархије Покрета.

Неофеминистички бунт се јавио и прије 1968. у женским лијевим круговима на Западу, али у таласањима '68 није заузео неко важно мјесто. Ипак, мој феминистички ангажман је директно произишао из 1968, уз разочарења што тај љевичарски покрет није узео у обзир специфичне проблеме жена и није имао критички однос према патријархализму и андроцентризму у властитим редовима. Тада сам спознала да је у свим лијевим покретима неопходно да женски покрет буде аутономан и да своје ревандикације самостално артикулише и јасно, својим аутентичним гласом, изнесе на јавну сцену. Да не

чека да се ријеше нека друга „важнија” питања, а женска ће на крају сама по себи доћи на ред.

Као ни традиционална комунистичка лјевица, тако ни Покрет '68 није изнио на свјетло дана ноторну истину да је у свакодневном животу, жена радница, жена на селу, жена мајка, жена рађалица, жена партијска другарица, по свом статусу заправо мушкарчев пролетер. Зато смо и изабрале онај чувени мото конференције коју ћемо организовати у Београду 10 година касније: „Пролетери свих земаља – ко вам пере чарапе?”, алудирајући наравно на Марксов и Енгелсов позив из Комунистичког манифеста „Пролетери свих земаља, уједините се”.

Прошло је 40 година од прве међународне конференције о положају жена у свету и код нас, Друг-ца Жена, Нови приступ. Она се сматра култном тачком феминистичке меморије у бившој Југославији, а прошле године у марту објављен је у II Manifest-у твој текст „Баук (феминизма) куца на врата Истока”, посвећен управо годишњици ове конференције Друг-ца Жена. Какав је био социо-културни и политички контекст у ком сте је организовале?

Организовале смо је у земљи која се тада звала Социјалистичка Федеративна Република Југославија. У широј свјетској перспективи, било је то вријеме узлета нових либертерских социјалних покрета у развијеном индустријском свијету: неофеминистичког, еколошког, антинуклеарног, мировног. Било је то бурно вријеме пробуђених утопијских енергија. Најјачи међу тим покретима и најутицајнији био је управо неофеминистички.

Феминистичка критика сљепила за специфична питања жена била је упућена како догматском марксизму и конзервативној лјевици, која је красила и наше соцреалистичке просторе, а тако и новој лјевици '68, којој смо углавном припадале и у чијем су покрету мушкарци углавном били за говорницама, а жене за штампачима и за решоима за кување кафе. Критиковале смо андроцентризам нове лјевице, који се није пуно разликовао од оног којим се одликовала традиционална комунистичка лјевица.

Предмет наше критике је била родно неутрална теорија и пракса западне демократије, демократије без жена на мјестима кључних одлучивања. Позвале смо жене из наше земље и из индустријски развијених земаља Запада са којима смо имале слична

увјерења. Жене са универзитета, новинарке, умјетнице, социологе, списатељице, психологе, филозофице које су већ артикулисале своју критичку позицију. Жељеле смо да се сретнемо уживо и проговоримо о патријархализму који је, упркос великим разликама између нашег и њиховог социо-политичког контекста, жилаво укоријењен у оба наша система на готово идентичан начин.

Ко је чинио концептуално и организационо језгро конференције?

Ја сам дошла из Сарајева, гдје сам тада била асистенткиња на Факултету политичких наука и предложила млађој колегиници Жарани Папић да скуп покушамо организовати у Београду, а она је то здушно прихватила и пренијела идеју Дуњи Блажевић, која је тада била директорка Студенског културног центра. Тако је све кренуло. Јасмина Тешановић је довела Италијанке, јер је она тада живјела у Риму.

Ко су биле учеснице и учесници конференције?

Списак је дугачак, али је значајно забележити оне које су биле присутне, као и оне које нису дошле мада су биле најављене. Дакле, из Велике Британије дошле су Хелен Робертс, Парвин Адамс, Џил Луис, Диана Ленард-Саркар; из Француске – Нати Гарсија, Нил Јалтер, Кристин Делфи, Катрин Надо; из Пољске – Ева Моравска. Из Мађарске је дошла Јудита Келе, из Италије су биле Дача Мараини, Карла Равајоли, Кјара Сараћено, Ан Мари Бети, Мануела Фрере, Анабела Мискуљо, Марија Роса Ћутруфели, Аделе Камбрија. Из Немачке је била Алис Шварцер. Највећи број учесника и учесница био је из СФРЈ: из Загреба су дошле Гордана Цејана-Летица, Надежда Чачиновић-Пуховски, Славенка Дракулић-Илић, Ружа Фирст-Дилић, Божидарка Фрајт, Ђурђа Милановић, Весна Пусић, Весна Кесић, Лидија Склевицки, Јелена Зупа; из Београда – Весна Драмужић, Рада Ђуричин, Рада Ивековић (она је живела на релацији Београд–Рим), Драган Клајић, Анђелка Милић, Милош Немањић, Живана Олбина, Борка Павићевић, Весна Пешић, Милица Посавец, Вера Смиљанић, Вук Стамболовић, Карел Турза, Љуба Стојић, Соња Дрљевић, Биљана Томић, Даница Мијовић, као и већ поменуте Дуња Блажевић, Јасмина Тешановић и Жарана Папић. Из Новог Сада била је Каталин Ладик, из Сарајева смо били Зоран

Видаковић и ја, из Љубљане Силва Межнарић и из Ријеке Мира Оклобција и Слободан Дракулић.

Утврђено је да су на скупу учествовале и Летиција Паолоци, Лучана Вивиани, Ђулијана Стрена из Италије, Ивет, Жил и Елза Бон из Француске. Биле су позване, али нису присуствовале Ен Окли, Бранка Магас, Џулијет Мичел и Шила Роботом из Велике Британије; Елизабет Рејси, Марија Антонијета Макиоки, Дарио Фо, Франка Раме и Ида Маљи из Италије, као и Елен Сиксу, Симон де Бовоар, Лис Иригаре и Јулија Кристева из Француске, Сусан Зонтаг и Луси Липард из САД, Илона Ловаш из Мађарске те Ида Биард из Хрватске.

Каква је била атмосфера на скупу?

То је био први излазак југословенског неофеминизма на јавну сцену. Буран скуп, панели без радног предсједништва, препуне сале, остаје се ван дневног реда до касно у ноћ, дискутује се, лично је политичко, приватно је јавно, приказују се филмови, изложбе о сексизму око нас, феминисткиње странкиње не дају мушкарцима у салу, наше сматрају да то нема смисла, замало да избаце из сале Слободана Дракулића, који је био истински феминист.

Угледна новинарка Слободанка Аст, једна од ријетких која је била на нашој страни, скуп је описала овако „... Шта је то држало и публику и повишену температуру? Можда ипак нови приступ, нови погледи, нов језик и неконвенционални тонови којим се говорило о 'женском питању'. Све је на крају овог петодневног скупа било далеко од оног немуштог, муцавог, шифрованог језика реферата који је тешко прогутати и уз литре минералне воде...” То је објављено у НИН-у, 12. новембра те 1978. године.

Како је одјекнуо скуп у јавности?

Од стране *mainstream* политике и медија скуп је дочекан на нож. Биле смо „буржоаске феминисткиње” и, парадоксално, истовремено оквалификоване као „Тројански коњ нове левнице”, а феминизам је био „увоз са Запада”. Ипак, *Друг-ца* је пробила лед. Послије ње више ништа било исто. Више нико није могао да каже, а да не испадне смијешан,

да је женско питање код нас ријешено, да дискриминација и надексплоатација женског рада у нашем самоуправном социјализму не постоји, да код нас нема насиља над женама...

Није било ниједног озбиљнијег југословенског часописа за друштвену теорију и праксу који је држао до себе који није тражио и почео објављивати наше текстове.

У чему се југословенски контекст разликовао од других земаља Источног блока иза Гвоздене завесе?

Југославија је, захваљујући својој отворености за нове идеје у друштвеној науци и култури и већ постојећим интелектуалним и културолошким језгрима феминистичке критике друштва, била прва земља социјалистичког блока која је била запљуснута тзв. другим таласом феминизма. Скуп је одржан у земљи реалног социјализма, у социјалном и политичком амбијенту у коме је феминизам сам по себи значио нешто лоше, како у рецепцији лијевог партијског догматизма, тако и у патријархалистичком и сексистичком јавном мњењу. За догматски партијско-државни апарат залагање за посебне интересе жена, за права на разлику била је озбиљна јерес. Бирократски партијски апарат је питања о положају жене код нас гурао под тепих, а ми нисмо хтјеле да тамо и остану. Ако ништа друго, за почетак смо их учиниле видљивим.

„Шта хоће те жене?“, питало се малограђанско јавно мњење. А била су то времена пузеће ретрадиционализације женске улоге и десекуларизације друштва која је, како сад видимо, далеко догурала.

На шта је у првом реду била усмерена оштрица женског бунта и критике у југословенском реалном социјализму?

Биле смо незадовољне стварношћу у којој су жене из првих редова револуције већ увелико биле потиснуте на маргину и истиснуте из центара моћи и одлучивања. Позивале смо се на то да равноправност полова није био само нормативни идеал већ један од битних стратешких циљева социјалистичке револуције. Растућа феминизација сиромаштва почела се захуктавати. Жене су прве отпуштане кад би завладала криза. Чак је и Тито рекао да не

морају сви из породице да буду запослени и да жене треба да напусте посао ако баш неко мора!

Женски покрет који је имао релативну аутономију, то јест, није био снажно подвргнут бирократској партијској контроли, већ је био угушен. Замијењен је бирократском Конференцијом за друштвену активност жена, једном крутом, стерилном трансмисијом Партије и њеног Централног комитета. *Друг-ца* се колико-толико отргла од њеног патроната, и то је свакако био један од разлога атрактивности и свјежине овог скупа, али наравно и разлог за политичке пацке и нападе.

Ипак, за разлику од других земаља социјалистичког блока, Југославија је била отворена за нове импулсе – ми смо могле да путујемо, читамо савремену литературу, размјењујемо искуства, о чему се у земљама иза Гвоздене завјесе могло само сањати. Мени је била јако блиска италијанска феминистичка литература.

Да ли се твоја феминистичка позиција временом мењала и како видиш ситуацију по том питању током ратних пост-југословенских година и данас у све више глобализованом и неолиберализованом свету?

Не бих рекла да се моја феминистичка позиција мијењала. Она је само окретала оштрицу критике на горућа глобална питања, као и на питања такозваних транзицијских друштава која је погодила драматична ерозија женских права. Кад сам писала књигу *Неофеминизам и социјалистичка алтернатива*, изгледало је да је свјетски процес социјализма у успону. Био је потребан критички сусрет марксизма и теорије и праксе неофеминизма, односно, преиспитивање односа лјевице према новим женским покретима као битним за актуелни политички тренутак и будућност социјализма. Међутим, умјесто глобалне социјалистичке алтернативе о којој се сањало, нашли смо се у свијету који је све оно што је управо њена супротност.

Данас такозвано слободно тржиште врши радикалну дерегулацију и приватизацију, чији је једини циљ профит, коме је све подређено. Социјалистичке феминисткиње иронично кажу за „слободно тржиште” да је заправо слободна пљачка. Тржишни фундаментализам је, дакле, идеологија и пракса глобализираног тржишта помоћу којих економски, технолошки, војно, политички, најмоћније силе остварују профит по сваку цијену, без

обзира на социјалне консеквенце. Он гура рањиве земље и рањиве друштвене слојеве у још дубљу биједу, зависност и очај. На тим основама најлакше ничу и вјерски фундаментализми, регрутујући маргиналне социјалне групе, ојађене, осиромашене.

Када говоримо о глобализираном свијету, треба нагласити да глобализација сама по себи није нужно лоша ствар. Напротив – могућност комуникације, размјене информација, смањења културних, социјалних, индивидуалних дистанци, ширење прогресивних идеја модерним информативним технологијама – све су то огромна цивилизацијска достигнућа. Али, проблем са глобалним капитализмом и тржишним фундаментализмом је у томе што он глобализира своју премоћ путем напредних технологија, односно служи најмоћнијима да повећају своје благостање, док истовремено драматично осиромашује и искориштава људске и природне ресурсе. На тај начин драматично девастира околице, а иначе „слабе социјалне слојеве”, међу којима су жене најтања карика, доводи у још тежу ситуацију.

Жене су као посебно рањив друштвени слој и можда највеће губитнице контроверзне пост-социјалистичке и пост-ратне транзиције. У комбинацији са наслијеђем ауторитарне политичке културе дубоко прожете патријархализмом и мање или више отвореним презиром према жени, ово окружење производи сљедеће погубне ефекте: потискује жену из центара друштвене и материјалне моћи; потискује жену са регулисаног тржишта рада у сфере црне и сиве економије, гдје ради без здравственог, социјалног, инвалидског и пензијског осигурања; претвара масу жена и дјевојчица у бијело робље, којим се срамно тргује у сврху проституције диљем региона; провлачи се тиха пропаганда против права жене да контролише властито тијело како би се претворила у рађалицу и репродуктивну машину, набија јој се осјећај кривње што „саботира” демографски баланс Нације, док истовремено сурова, социјално неодговорна пореска политика драматично поскупљује дјечју храну, пелене, лијекове, а појефтињује алкохол, скупе аутомобиле и луксузну робу.

Постмодерна социјална теорија не може да се носи са овим социјалним процесима, а институционална левича, ако је уопште негдје има, није у стању да се ухвати у коштац са овом драмом. Што се тиче феминистичког покрета, он још није артикулисао своју теоријску потку и захтјеве примјерене новим околностима у којима се нашао савремени свијет. Феминизам данас често болује од естрадизације и фестивализације, а својим меканим дјеловањем као да се утопио у логику либералног капитализма и добро му служи.

Данас, у вријеме глобализираног капитализма, све је више гласова који позивају на поновна читања Маркса. Он је све његове особине прецизно описао у *Капиталу* јер је био његов највиспренији аналитичар. Видимо, дакле, да марксизам није ствар прошлости и да га вријеме није прегазило. Напротив, све док капитализам живи и доминира нашим животима биће нам потребан стари Маркс.

¹ <https://zenebih.ba/o-knjizi/>

Поводом интервјуа Светлане Слапшак часопису *Књиженство*

Обраћамо вам се поводом интервјуа са Светланом Слапшак који је објављен у седмом броју часописа *Књиженство* (2017. године) како бисмо демантовале као нетачан податак да је часопис за женску књижевност и културу *ProFemina* покренут на иницијативу Верана Матића и Соње Лихт.

Идеја о покретању часописа настала је током разговора Љиљане Ђурђић, Радмиле Лазић и Марије Кнежевић. Разматрајући могући уреднички тим, оне су дошле на идеју да у редакцију позову и Светлану Слапшак, која се тада налазила у Америци. Радмила Лазић је у то време имала контакт са Радиом Б92 и Вераном Матићем, те су почели преговори око тога да ли би Б92 прихватио да буде издавач. У тренутку кад је Веран Матић у име Б92 прихватио да буде издавач, тиму се придружила и Дубравка Ђурић, а Марија Кнежевић се у међувремену повукла. Када је стигао одговор од Светлане Слапшак (чије се писмо Радмили Лазић још увек налази у њеном поседу) да прихвата да уђе у редакцију часописа, почео је заједнички рад на његовој концепцији, на којој су у Београду радиле Љиљана Ђурђић, Радмила Лазић и Дубравка Ђурић уз подршку Светлане Слапшак, која је тада живела у Љубљани.

Молимо вас да ово објавите да не би у историји остало забележено да су Веран Матић и Соња Лихт дошли на идеју о покретању часописа. Веран Матић је постао издавач *ProFemine* (као што је већ био издавач књижевног часописа *Реч*). Соња Лихт се тада налазила на месту директорке Фонда за отворено друштво, који је учествовао у финансијској подршци независној културној сцени Београда.

Љиљана Ђурђић, Радмила Лазић и Дубравка Ђурић

Феминизам без граница

Feministička teorija je za sve, urednice Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka, 2018, str. 513, 25 cm, ISBN 978-86-6425-051-1

У пажљиво компонованом зборнику радова с конференције *Неко је рекао феминизам? Феминистичка теорија у Србији данас*, уреднице Адриана Захаријевић и Катарина Лончаревић, изнеле су пред читаатељке и читаоце један несвакидашњи преглед актуелних феминистичких – и феминизмом инспирисаних – истраживања у Србији. Несвакидашњи, с обзиром на то да је сама организација скупа, која је почивала на отвореном конференцијском позиву и што демократичнијем усвајању предложених тема, омогућила реализацију разноврсног, живог и нестандартно обимног научног скупа. Конференција је представљала прворазредни догађај у академској заједници посвећеној феминистичким истраживањима, превасходно зато што је окупила истраживачке групе, као и ауторке и ауторе, који се до сада у оваквом контексту нису срели на једном месту.

Назив зборника, *Феминистичка теорија је за све*, не поклапа се са називом конференције, али је проистекао из излагања и дискусија током конференције. Тај назив није само последица непрекинутог промишљања над оствареним резултатима, већ и колегијални и политички гест уредница којим охрабрују ауторке и ауторке који истражују у овом пољу, како садашње тако и оне будуће. Аутори и ауторке зборника, наиме, долазе из различитих научних дисциплина, а феминистичка теорија, и уопште теорија, само је некима од њих примарна вокација. Одређен број ауторки и аутора упознат је с феминистичком теоријом несистематски, али ју је зато продуктивно, ангажовано и аргументовано применио на своје основно поље рада. У зборнику *Феминистичка теорија је за све* демонстрира се да је реч о једној од највиталнијих методолошких парадигми у хуманистичким и друштвеним наукама у Србији данас. Односно, зборник још једном чини очигледним оно што је феминистичка епистемологија већ утврдила: да су методологије научних дисциплина и границе истраживачких поља често настајале на родно тенденциозним и мизогиним претпоставкама, због чега је

феминистичко преиспитивање (старог) и произвођење (новог) знања далекосежан подухват који ће још дуго бити виталан како на локалном тако и на глобалном плану.

Исти политички и феминистички гест уредница чита се и из композиције зборника, тачније самог његовог почетка. За уводно поглавље зборника постављен је одељак под називом „Полазишта“, који садржи радове из сфере примењене феминистичке теорије: „Феминистичка истраживања и читања књижевности“ Јелене Милинковић, „Женска и родна историја и феминистичка теорија: претпоставке за бављење историјом феминизма у Србији (Југославији) до II светског рата“ Ане Столић и „Феминистичка педагогија и студије књижевности“ Ане Коларић. Тек потом као друго поглавље долазе „Дилеме“, у којима су радови општијег теоријског типа, укључујући и радове уредница зборника: „Чему (још) феминистичка филозофија?“ Катарине Лончаревић, „Феминизам 'у' култури“ Иве Ненић и „Да ли је теорија тешка? Мислити са Џудит Батлер“ Адриане Захаријевић. Уреднице зборника су на тај начин оствариле принципе који су у основи (сваке) феминистичке теорије: принципе дехијерархизације и контекстуалне осетљивости.

Зборник је подељен на осам поглавља и поред поменуто два садржи још и следећа: „Читања и трагови“, „Држава и тржиште“, „Реформа и/или трансформација“, „Расколи и савезништва“, „Изван језика?“, „Сада и овде“. Свако поглавље обухвата између два и четири рада, а њиховим су насловима уреднице не само извеле и истакле метазначења која радове обједињују, већ у многим случајевима поетски сугестивно уоквириле и усмериле читања конкретних чланака. Феминистичка теорија, односно различите феминистичке теорије и на феминизму засновани приступи, нашли су примену у интерпретацији канонских књижевних и ликовних дела (Александар Павловић: „Родно читање српске епике: сексуално насиље као знак рађања нације“; Милан Радовановић: „Слика 'Косовка девојка' Уроша Предића и репрезентација родних разлика“), као и у исправљању последица родно искључивог модела памћења у историји уметности (Емилиа Епштајн: „Трагом Веде Загорац у Музеју афричке уметности“). Они су затим примењени у проучавањима државних економских политика (Јелена Видојевић и Наталија Перишић: „Феминистичка деконструкција и реконструкција државе благостања“, Марина Симић и Иван Симић: „Држава и материнство: (дис)континуитети у политикама јавне бриге о деци у социјалистичкој Југославији и савременој Србији“, Татјана Ђурић Кузмановић: „Феминистичка економија у постсоцијалистичкој Србији – методолошки и контекстуални изазови“), у проучавању закона и права (Драгана Пејовић: „Значај родне перспективе у правној науци“), у анализи маргинализованих друштвених

група (Ана Радојевић: „Проституција као рад и борба за радна права проститутки“) као и оних које то можда више нису (Јелена Зорица Мршевић и Светлана Јанковић: „Утицај феминистичке теорије на учешће жена у оружаним снагама Србије“), у дефинисању мушког насиља над женама (Тања Игњатовић: „Утицај (анти)феминизма на политике и праксе према мушком насиљу против жена – глобална и локална перспектива“), у анализи језичке политике и идентитетских политика уопште (Маргарета Башарагин: „Језик као политичко средство не/дискриминаторне праксе: једно схватање рода у немачком језику“; Смиљана Милинковић и Маја Седларевић: „Употреба матерњег и родно осетљивог језика у професијама“), као и у пољу студија грађанства и солидарности (Меланија Лојпур: „Улога емоција у политикама идентитета“; Јелена Васиљевић: „(Нова) размишљања о солидарности: од етике заједништва до политичког принципа заједнице“, Зорана Антонијевић: „Неколико невидљивих савезника: мушкарци и феминизам у Србији“).

Јелена Васиљевић, ауторка чланка „(Нова) размишљања о солидарности: од етике заједништва до политичког принципа заједнице“, полази од убеђења да свако теоријско промишљање солидарности, а посебно његова претпостављена политичка димензија, мора бити важно и за феминистичку теорију и феминистички активизам. Могло би се рећи да важи и обрнуто: феминистичка теорија је важна за теоријска промишљања у свим другим дисциплинама. То показују и радови у зборнику, будући да се у њима користе управо интердисциплинарни и интерсекционални приступи.

Последње поглавље, симболички и дословно, обраћа се (новом) животу: у њему читамо анализу актуелних феминистичких обрада бајки у (цртаним) филмовима из угла антрополошкиње Ладе Стевановић, затим анализу ликова у савременој књижевности за децу коју спроводе Јелена Стефановић и Саша Гламочник, те анализу самог живљења феминизма из перспективе активисткиње и уметнице Биљане Космогине. То наглашено сада и овде, поред тога што је дато кроз доследну научну анализу женских искустава и феминистичких охрабривања девојчица и жена у уметничким формама, такође представља ангажовани ауторски и уреднички гест – наговештај наде у револуционарну промену (родних) друштвених односа моћи, којој свака феминистичка теорија у крајњој консеквенци треба да послужи.

Stanislava Barać
Institute for Literature and Arts
Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.12>

Feminism without Borders

Mapping Anglicist Women's and Gender Studies Within the European Landscape¹

Rewriting Academia : The Development of the Anglicist Women's and Gender Studies of Continental Europe / Renate Haas (ed.). – 1. Edition. Includes index. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015, 442 pp., ISBN 978-3-631-66985-3 (hb), E-ISBN 978-3-653-06121-5 (e-book)

Was there ever a time we could truly call *feminist* so that we can talk today about the *postfeminist* world? This question extracted from the Romanian survey within the volume on European Anglicist Women's and Gender Studies stands as a true central question of the study edited by Renate Haas. Thanks to Renate Haas, an English professor from the University of Kiel, the readers within and outside the confines of academia have the opportunity for an insight into the sixteen national surveys on the Anglicist Women's and Gender Studies of the Continent provided by twenty-five female experts. Along with the statistical research and critical insight and both from the geographical and historical dimension, the collection of surveys presents the institutional aspects of Women's and Gender Studies² related to the English Studies, the discipline oriented to English language, Anglophone literatures and worldwide communication. Besides the informative "Introduction" and motivating "Conclusion" given by Renate Haas, the volume consists of four chapters divided "geographically" and entitled as follows: "Southern Europe", "Western and Central Europe", "Northern Europe" and "South-Eastern and Eastern Europe". Putting into the spotlight Rosie Braidotti's 2002 assertion that "both terminology and the bulk of the scholarship in Women's [and Gender] Studies have been generated in English-speaking cultures and traditions" (p. 12), the essential question of the volume is the academic institutionalization of Women's and Gender Studies, in Haas's opinion, closely intertwined with the "linguistic turn". English has become both *lingua franca* and *lingua academica* of the Continental Europe which is as a geographic entity taken widely and unbiasedly. The very fact that many languages do not distinguish the term "gender" in its biological and sociological

aspect proves at least a tiny particularity of the English language importance for the recognition of Gender Studies as a specific area of research.

Making a brief, informative and clarifying introduction to the presented case studies, Renate Haas points out to certain problems she had encountered during the phases of gathering experts and analyzing the results of the first surveys of this kind.³ Certainly, the primary obstacle was the English Studies disregard for its own history. Editing the first overall view of Anglicist Women's and Gender Studies, Haas was aware of "the danger of putting the cart before the horse" (p. 16) and the possibility of too many gaps in the quest of a deeper understanding of Anglicist Women's and Gender Studies as a European discipline. The first kind of problems was related to the life unexpected circumstances such as the premature death of Ljiljana Ina Gjurgjan, the chairwoman of English Literature Department in Zagreb, whose draft on Croatian transitional society and formation of Women's Studies is, nevertheless, included. Other problems were, as speculated by Haas, most probably ideological. Finding an expert from Russia seemed rather difficult and at the point of finding an enthusiastic one, the editor never heard from her. The readers remained deprived of Russian *anglistika* survey whose lack in the volume is marked more than its presence would have been. Proposing a structural outline for each national survey where the authors would introduce the development and institutionalization of Anglicist Women's and Gender Studies, Haas encouraged scoping out the national context and history glimpses regarding First Women's Movement, degree of women-friendliness, etc. Haas's important conclusion is that surprisingly many contributors, unable to properly place the Women's and Gender Studies within the English Studies, were unaware of the literary studies crucial role for the 1970s Women's Movement.

The first chapter mapping Anglicist Women's and Gender Studies of Southern Europe include Portugal (Ana Gabriela Macedo and Margarida Esteves Pereira),⁴ Spain (Ester Álvarez López, Isabel Carrera Suárez and Carla Rodríguez González) and Italy (Vita Fortunati). The first wave of feminism was rather fruitful in Portugal and the first teaching modules of feminism and Gender Studies were established within the English courses at the English and American Department at the Universidade do Minho in the 1990s. Portuguese survey affirms that the liaison between English Studies and Gender Studies was more obvious than in other fields of literary studies. Comparing to Portugal where establishing Women's and Gender Studies as a discipline was achieved quite late, the dictatorship during the Spanish Civil War was the main reason for an enormous impediment for Gender Studies progress in Spain. The flourishing of the Spanish feminism has its political roots and with its integration into the English Studies and modern languages, there has been a long history of scrutinizing gender content in many BA,

MA and doctoral courses. However, Italy represents a quite particular, and almost isolated case, where the liaison between Italian universities and Anglicist Women's and Gender Studies was created due to the necessity of European and non-European entities comparison. What seems paradoxical is that Italy stands for an example of the gap between the high-level expertise and the non-existent institutional recognition.

The second chapter is certainly the most extensive including the following countries of the Western and Central Europe: France (Florence Binard), Belgium (Marysa Demoor), Germany (Renate Haas), Austria (Susanne Hamscha), Czech Republic (Věra Eliášová, Simona Fojtová, Martina Horáková) and Croatia (Ljiljana Ina Gjurgjan). The early 1970s were crucial for the French history of Women's and Gender Studies and Héléne Cixous was considered one of the most relevant French Anglicist who founded the center for women's studies research as the first of its kind in Europe. Introducing *pluridisciplinarity* in an entourage of highly centralized and government-dependent universities, the development of French Anglicist Women's and Gender Studies depended more on the individual efforts than on the institutional goodwill, which seems to be the conclusion in many presented case studies. Further on, the case study of Belgium is a brief report with rather personal overtones and sporadic poetic discourse: the author elaborates on her own experiences at the Centre of Gender Studies at the University of Ghent, of being a researcher in English literature and telling how much work has been done to make Belgium a country of a good standing position of women's equality. Concerning the case of Germany, Haas provides meticulous statistics setting four phases in the general development of German Women's and Gender Studies. What seems surprising is that there is no networking among German Anglicists and that despite comparative analyses, it's quite complex to distinguish specific tradition of German Anglicist Women's and Gender Studies whose development Haas defines metaphorically as *a snowball effect* – two steps forward and one step back. The example of Austria, however, shows the same slight regression during the recent years regarding the development of Gender Studies which are considered in several cases as a subfield of Cultural Studies. Again, thanks to individual endeavors, the institutionalization of Gender Studies in the curricula of Austrian English and American Studies emerged from a natural affinity between the American Studies and Women's and Gender Studies providing valuable insights into history, sociology, political science, culture, identity and body studies. Czech Republic as a post-communist society, similar to some other examples of transitional societies and newly accepted EU members, began the academic institutionalization of Women's and Gender Studies as a democratic requirement in the new economic and legal context. The institutionalization was related mostly to the sociology departments than to the English Studies

departments. Another example of a transitional society in which the women's studies were formed during the 1950s is Croatia. Due to the author's death, the survey of Croatia is left as a draft, a short note with interesting insights into the local phallogocentric narrative that fluctuates between the male-dependent woman and a man-like monstrous one. It would be also stimulating to elaborate further on the case of Croatia since even geographically, and therefore, geopolitically, the country itself represents a crossroads of Central and South-Eastern Europe.

Chapter three introduces another geographically, historically and ideologically different area of Anglicist Gender Studies research – Northern Europe. The presented surveys were carried out in Sweden (Mia Liinason), Finland (Elina Valovirta, Joel Kuortti) and Lithuania (Marija Aušrine Pavilioniene). Swedish example argues that the institutionalization of Gender Studies in the 1970s was connected to “language science”, however resulting in a successfully established women-friendly society but demonstrating certain practices and knowledge rooted in the deep structures of inequality. The Swedish paradox reflects critically about the successful integration of Gender Studies into academia but also about the production of knowledge and mainstream discourse around sex, gender and sexuality, which is rather unique in the author's opinion. On the other hand, Finish case shows a high institutionalization of Gender Studies noting that its presence within the English Studies is not featuring high, mostly based on individual efforts. Although not being able to present a national outline of Anglicist Women's and Gender Studies, the authors offer the analysis on eight departments out of fourteen existing in Finland. The Finnish survey argues the “national fantasy of women-friendly welfare state” (p. 248) which is rooted in the Nordic branch of equality feminism. Lithuania, reaching its independence in the post-Soviet phase, stands as a different example. Becoming far more democratic and regulated by EU policies, the impetus for struggle, creation of new traditions and new knowledge dissemination within literary studies and English and American departments influenced the development of Women Studies and gender centers in Lithuania. Still, the political life in Lithuania and the lack of proper legal framework represent the hindrance for the constant progress.

Chapter four gathers surveys from South-Eastern and Eastern Europe including countries as follows: Serbia (Aleksandra Izgarjan, Dubravka Djurić), Romania (Ana-Karina Schneider, Corina Selejan), Bulgaria (Milena Katsarska) and Armenia (Seda Gasparyan, Gayane Muradian). Serbian survey enlists three phases of women's movement: the beginning of the 20th century, the 1970s and the 1990s as a post-socialist period. The deconstruction of the nationalist agenda and dictatorial regime of the 1990s was also led through gender studies, a developing field in Serbia which began as an NGO sector financed by Western feminist

foundations. The specificity of Serbian Gender Studies is the distinctive fraction between theory and activism. The first NGO Women's Studies Center [Centar za Ženske studije] was founded in 1991 in Belgrade as an interdisciplinary educational project and in Novi Sad in 1997 named Women's Studies Mileva Marić.⁵ The transition from NGO to academic domain began with the foundation of the Center for Gender Studies in 2003 within the University's Association of Centers for Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies, however, still not being able to achieve the full institutionalization.⁶ It is a rather significant fact that most of the gender theory texts read in Serbia were published in English. The first master and doctoral courses were initiated officially at the English Department in Novi Sad and Sociology Department in Belgrade.⁷ The gender courses are also offered at the Center for Gender Studies and Politics which is a structural part of the Faculty of Political Science in Belgrade. However, the university degree in gender is not recognized by the Serbian Ministry of Education indicating that these centers have achieved their objectives only partly. What this survey does not mention is a project financed by Serbian Ministry of Education and Science dedicated to gender theory and criticism, literary science and culture – *Knjiženstvo*. Since 2011, relying mostly on Western models, *Knjiženstvo* has featured many texts on gender theory developing as well its own digital base of Serbian female authors converging the theoretical and pragmatic aspects of feminism. On the other hand, combining elements of gender theory and English Literary Studies is visible in several master and doctoral courses at the Faculty of Philology in Belgrade⁸ but also in certain seminal texts by Adrijana Zaharijević, Aleksandra Jovanović, Aleksandra Izgarjan, Biljana Dojčinović, Dubravka Đurić, Dubravka Popović Srdanović. This successful research of gender through Serbian English Studies and vice versa is certainly an important impetus for further development.

The rise of the women's movement in Romania coincides with the rise of the national identity. However, the authors argue about a general opinion in Romanian society that there is no strong women's movement nor any need for it. The institutionalization of Women's and Gender Studies in Romania began right after the downfall of communism in the 1990s but the evolution of the Romanian Anglicist Women's and Gender Studies, due to the lack of networking and collaboration, is not well documented. The neighboring country of Serbia and Romania, Bulgaria, although showing elements of a society of sexism, homophobia, racism and nationalism, as the author emphasizes, is the place where Gender Studies have been expanding since the 1990s. Moreover, Gender Studies closely related to the English Studies have become a high developing field of research in Bulgaria mostly as gender-sensitive critical pedagogy.

The English Studies academics were the main contributors to the process of institutionalization and also today women form a hegemony within the English departments in Bulgaria.

On the other hand, the Armenian example seems however solitary since it is the only Eastern European survey declaring that little has been achieved to develop a “full-gender inclusive curriculum” (p. 391) but still many activities concerning Gender Studies were put into action. It is noted that the full institutionalization of Women’s and Gender Studies in Armenia has been hindered by the dominant patriarchal model as well as by political corruption. However, the Center for Gender and Leadership Studies was established not before 2013 within the University of Yerevan. Nevertheless, during the preparation and publication of this volume the first gender course was expected to be realized within the English Philology Department. In the meantime, due to the electronic correspondence with Professor Gasparyan from the Yerevan State University who has provided the important information, it is confirmed that the master course “Gender Linguistics” (discussing gender issues in the context of language use) was successfully established and conducted revealing high interest of the students and resulting in the initialization of another gender course entitled “Language, Gender, Communication”.⁹ The year of 2013 was a good one for Women’s and Gender Studies in Armenia.¹⁰

The closure of the volume brings the final editor’s remarks entitled “Europe and Beyond”. Relying on the relevant previously conducted surveys and reports, Haas imports new information and statistics concerning some countries not being taken into consideration. Haas’s conclusion seems as an attempt of filling in the gaps, covering wider geographical spaces and encouraging scholars to engage along this line of study. The reader of this volume can detect the presented natural affinity between the English Studies and Gender Studies although the general summing-up is that the latter was developing inherently to the English Studies as an already institutionally grounded discipline. However, different case studies produced different results and conclusions, supported by the editor’s decision to divide the volume into the “geographic” chapters. Nevertheless, the crisscross of the English Studies and Gender Studies in Europe represents a developing interdisciplinary field, which is a conclusion that affirms the recentness of this volume even almost five years after its publication. In spite of the lack of the necessary comparative analysis of the surveys given, understandably missing due to the enormous scope of work and its pioneering aspect, the importance of the volume is multiple. According to Haas, the purpose of this volume, indicated by its title, lies in the attempt of reorientation and reconceptualization of the English Studies as well as of the European imaginaries (p. 424). The variety of Continental Women’s and Gender Studies is explored in the English Studies departments in particular but also in a broader context. The volume provides

not only the tight connection between the Gender Studies and the English Studies as a kind of discipline of its own but also the national and ideological context as the realm of women's rights and as well as gender research issues within the legal and institutional framework in different countries. The spectrum of diverse surveys showed that the usage of the term "feminist" even today should be rather tentative and precautionary. Haas's snowball metaphor seems as an adequate mental picture of the volume: a lot of steps forward have been taken but still much more work has to be done so that we can contemplate the world as postfeminist.

¹ This book review essay was supported by the project *Knjiženstvo: Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*, no. 178029, financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

² In the following review essay the terms "Gender Studies" and "Women's and Gender Studies" will be used synonymously. The difference between these terms, which are no matter what inevitably related, will not be relevant.

³ As noted in the conclusion, the first European survey for English was made by Martin Kayman covering twenty-nine countries but with modest resources and, as indicated by Kayman himself, with serious methodological problems.

⁴ The authors of the particular national surveys are enlisted in the brackets next to the countries where the surveys were carried out.

⁵ Women's Studies Center in Belgrade has been publishing a journal "Women's Studies" [Ženske studije] ever since later known as "Genero". The journal featured many Anglo-American authors, either through translations or in critical essays.

⁶ Haas notes in the conclusion that Serbia is one of the ten European countries where among the associate and full professors women constitute a majority (p. 414). It is also noted that University of Belgrade's first English Department female chair-holder was Mary Stansfeld Popović in 1952.

⁷ An interesting fact not provided by Serbian survey is that the first English grammar in Serbian was published in 1900 and was used as a course book in the Higher School for Girls in Belgrade [Viša ženska škola], the first school of its kind in Serbia signifying the start of the official high school education level of young women.

⁸ It is worth knowing that one of the Faculty of Philology MA courses unambiguously combining English Studies and Women's and Gender Studies and interpreting their existential mutual relevance is dedicated to the heritage and influence of Virginia Woolf's essay "A Room of One's Own" (1929). In addition, two doctoral courses offered at the Faculty of Philology in Belgrade represent the intersection of gender theory and the Anglophone cultures. The course entitled "Theories of Gender and Difference and Digital Humanities" is dedicated to the research of literature from the aspect of gender theory based on the Anglophone literary theory and focusing on the notions of sex, gender, literature and digital humanities. With its depictive title, the course "Bringing Theory, Activism and Cultural Practices Together: Feminist Press in Serbia in the 90s and 2000s" scrutinizes the aspects and relationship between theory, activism, and cultural and art practices in the contemporary feminist press in Serbia as a transitional society.

⁹ The information about gender courses at the University of Yerevan was kindly provided from Professor Seda Gasparyan, one of the authors of the Armenian survey, during August 2019 via electronic mail.

¹⁰ The author of the Belgian survey ends her report by stating that the year of 2013 was a good one for women's equality in Belgium.

Марија Булатовић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.13>

Мапирање женских и родних студија англистике на карти Европе

Болница Стобарт кроз реч и слику

Болница Стобарт / [уредник и приређивач Татјана Јанковић ; превод с енглеског Марија Николић]. – Крагујевац : Народна библиотека „Вук Караџић“, 2018 (Београд : Донат граф). – 278 стр. : илустр. ; 21 см. – (Збирка Библиотека Скитија / [Народна библиотека "Вук Караџић", Крагујевац] ; књ. 12). – ISBN 978-86-83007-76-9

Болница Стобарт : Крагујевац 1915 : [каталог изложбе] / аутор изложбе и каталога Татјана Јанковић ; [превод са енглеског Марија Николић]. – Крагујевац : Народна библиотека „Вук Караџић“, 2018 (Београд : Донат граф). – 36 стр. : фотогр. ; 21 x 30 см. – ISBN 978-86-83007-77-6

Обележавање једног века од Првог светског рата на простору Србије представљало је прилику за подсећање на колективно, али и упознавање са мање познатим, индивидуалним искуством које је обележило животе многих учесница и учесника рата, доприневши сагледавању прошлих догађаја из нове перспективе. Фрагменти ових искустава сачувани су од заборава кроз фотографије, предмете са бојишта, ордење, али и поново откривене и по први пут преведене дневнике, мемоаре, писма или забележена сећања из Великог рата.

Бавећи се културном историјом Крагујевца, списатељица Татјана Јанковић приредила је књигу *Болница Стобарт* у преводу Марије Николић са енглеског језика, као и пратећу истоимену изложбу и каталог „Болница Стобарт – Крагујевац 1915“ у оквиру Народне библиотеке „Вук Караџић“ и уз подршку Града Крагујевца.

Желећи да нам укаже на неизбрисив траг који је оставила енглеска хуманитарно-медицинска мисија предвођена госпођом Мејбел Синклер Стобарт (Mabel St. Clair Stobart), монографија *Болница Стобарт* доноси нам три сведочанства о Првом светском рату припадница ове мисије, организованих у три целине као саставних делова књиге. Први део су дневничке белешке Монике Стенли, задужене за службу кухиње и набавку хране, назване „Мој дневник у Србији: 1. април – 1. новембар 1915.“ (Monica M. Stanley,

My Diary In Serbia. April 1, 1915 – Nov. 1, 1915. London, 1916). Други део књиге, „Писма из болнице Стобарт“, ауторство је Мејбел Дирмер (Mabel Dearmer, *Letters From A Field Hospital with a memoir of the author by Stephen Gwynn.* London, 1915), списатељице романа и књига за децу, чији су се комади давали у енглеским позориштима. Током боравка у Србији и задужења у пољској болници Стобарт, Дирмер је писала писма пријатељу Стивену Гвину о свакодневним догађајима, размишљањима и искуствима. Трећи део чине мемоари Олив Олдриц (Olive M. Aldridge, *The Retreat from Serbia, Through Montenegro and Albania.* London, 1916), задужене за кухињу витановачког диспанзера, која је у свом ауторском сегменту под називом „Повлачење из Србије, кроз Црну Гору и Албанију“ описала поменуте догађаје, са освртом на српску историју и, као и претходне две ауторке, наводећи своја запажања о Србији и њеном народу, и потреби да се јавност упозна са тешком ситуацијом у овој земљи.

Татјана Јанковић обједињује у *Болница Стобарт* хетерогена виђења, три женска доживљаја рата, исписана у паузама између извршавања дужности, опоравка од болести или сусрета са разним људима и судбинама. Пригодно, књигу отварамо и започињемо читање описом путовања ка Србији које нам дочарава Моника Стенли, од лондонске станице Јустон, преко немирних морских валова на броду „Саидија“, нередовних возова, живописног шаренила становништва Балкана и мрачних, безбојних болничких и ратних дана, да би смо се на крају суочили са призором воловских запрега заглављених у блату током повлачења о којима приповеда Олив Олдриц. Уз обиље проницљивих запажања све три ауторке о природи, животињама, обичајима, улози жена у рату и људским наравима, Јанковић нам представља и контемплативне странице Мејбел Дирмер, која је трагичном недовршеношћу књиге – подлегла је болести у Крагујевцу 11. јула 1915. године – као своју последњу авантуру прихватила смрт. Завршни сегмент књиге је рекапитулација догађаја у виду мемоарске прозе Олив Олдриц, са нагласком на повлачењу српске војске, становништва, и заједно са њима, чланова мисије Стобарт кроз Србију, Црну Гору и Албанију, с динамичним одломцима у којима се смењују ужаси немоћи и незнања рата са вољом и сналажљивошћу, као и повременим духовитим цртицама, својственим људима који не губе наду ни у најтежим околностима.

Отварањем локалних диспанзера под окриљем болнице Стобарт, као и покретне болнице, сачувани су не само животи војника и заробљеника, већ и локалног становништва. Предводница мисије, Мејбел Синклер Стобарт, у својој књизи *Пламени мач у Србији и другде*, коју је превео Бранко Момчиловић 2016. године (Mrs. St. Clair

Stobart, *Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*. London, New York, Toronto 1916), детаљно описује активности у Србији у раду мисије, а ово вредно сведочанство добија свог литерарног саборца у виду монографије *Болница Стобарт*. Наративи ауторки преплићу се и допуњују, осветљавају згоде и неприлике из различитих углова, прожимајући их јаким личним печатом сваке понаособ и натапајући их културолошким и језичким особеностима српског и британског народа. Лакшем сналажењу с бројним историјским личностима које се помињу у делу, као и члановима других мисија, доприносе честе, изразито корисне напомене уз превод.

Књига *Болница Стобарт* као историографски материјал може наћи своју читалачку публику међу проучаваоцима историјских, политичких, војних или медицинских прилика током Првог светског рата, али је значајна и за даља истраживања у оквиру родних студија, књижевности, културно-историјских веза између Велике Британије и Србије, и представља подстрек за даље преводе до сада непознатих мемоара.

Неодвојиву целину уз књигу чини пратећи каталог изложбе „Болница Стобарт – Крагујевац 1915“, којим се визуелно дочарава изглед појединих делова града, пристигле хуманитарне мисије из Енглеске и Шкотске, мапе, знамените личности, али и документа усклађивања рада мисија и одлука српских власти. Личну ноту дају дописне карте чланица мисије, руком исписане, сувенири о чијем пореклу читамо у књизи, фотографије повлачења кроз Албанију и утисци Британки о Србији и српском народу.

Паралелним читањем сећања учесница мисије и листањем каталога, склапа се мозаик од фрагмената различитих утисака, гледишта и перспектива, који нам упечатљиво гради слику живота током рата, на фронту и изван њега, са судбинским обртима и изненађењима. Детаљи заведени под датумима о ситним догађајима, за целокупну причу наизглед неважним, одају карактере ауторки и стварају утисак нашег личног присуства, потпомогнут погледима ових храбрих жена са фотографија које нас дочекују у холу изложбе и са страница каталога, подсећајући нас на безвремену хуманост коју су показале током ратних дана у Србији.

Svetlana Velimirac
Faculty of Philology
University of Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.14>

Stobart Hospital through Word and Image

Гордана Тодоровић – загонетка наше поезије

Гордана Тодоровић. Сабрана дела I-III / Милица Миленковић. – Сврљиг: Центар за туризам, културу и спорт, 2018 (Ниш: Галаксијанс) – ISBN 978-86-84919-36-8

Гордана Тодоровић давно је названа „загонетком наше поезије“,¹ али није било много покушаја да се та загонетка реши. Интересантни су текстови о њеној поезији Бојане Стојановић Пантовић,² Борислава Михајловића Михиза,³ Данице Вујков,⁴ Злате Марчете,⁵ као и рад Флорике Штефан.⁶ Озбиљног посла издавања сабраних дела ове песникиње латила се Милица Миленковић, и сама награђивана песникиња. Захваљујући томе, објављене су три књиге *Сабраних дела* у којима је обједињено све оно до чега је о песникињи било могуће доћи у овом тренутку. Прву књигу чине четири збирке поезије објављене за живота Гордане Тодоровић, друга књига се састоји од песама из заоставштине и постхумних издања, а трећа садржи есеје, писма, књижевну критику, сећања и библиографију.

Из биографије Гордане Тодоровић за сада су познати само поједини детаљи, попут тога да је рођена у селу Драјинцу, 6. октобра 1933. године, у кући преко пута школе. Из те куће је најпре отишао отац Радомир, чија се животна путања губи и окончава највероватније пред стрељачким водом, а потом и песникиња са мајком Лепосавом. Оне у наредним годинама прелазе пут од Параћина и Ниша до Београда, где песникиња и умире 1979. године.

Сведочанства оних који су је познавали прикупљена у *Сабраним делима*, као и фрагменти њених писама, оцртавају обресе тешког живота обележеног великим сиромаштвом, склоношћу сањарењу, и болестима: Горданином, за коју се тачно и не зна шта је била, као и болешћу њене мајке. Ту су и сећања на гимназију где је друговала са Бранком Миљковићем, који је њено стваралаштво необично ценио. Уочавамо ратне слике, сећања на другарице, одсуство оца, као и кратке описе хладних соба у којима пише.

Још као шеснаестогодишњакиња, Гордана Тодоровић скреће пажњу на себе песмама објављиваним у *Полету* 1950. године. Гимназијске тренутке представиће у истоименој збирци 1954. преносећи унутарња превирања и поглед на свет једне гимназијалке, уз сећања на рат. Већ је прва збирка песама дочекана благонаклоно због своје језичке и емотивне свежине. Друга збирка, под насловом *Сунце*, објављена је 1959. и препознатљива је по многобројним неологизмима. Ту се налази и њена јавности најпознатија песма „Љубавни позив непостојећем“. Међутим, гласове критичара је поделила. Трећа збирка песама, *Срце завичаја*, објављена је 1965. године: критика је дочекује негативно уз примедбе да су њене емоције изгубиле на интензитету. Последња књига објављена за живота Гордане Тодоровић јесте *Поносно класје* из 1973. године, где видимо извесну смиреност и претежно београдске пејзаже. Треба поменути и рукопис који за живота песникиње није објављен, *Цркути јутара*,⁷ који је изгледа припремила одмах након *Поносног класја*, а светло дана је угледао тек 2016. године.⁸

Од прозних радова у облику прича сачувана је само једна, под називом „Љубичица“. Изгледа да је реч о дневничком запису, без датума. Иако нема додатног прозног материјала са којим бисмо могли да је упоредимо, и ова прича је довољна да видимо лирске одлике њене прозе:

Два гонга спојница између два трамвајска вагона. Капела од његовог самоговора срођена. На његове панталоне личи Обреновићев незнани гроб, са оградом, запуштеном питомом љубичицом у црнини, клупама дрвеног стола и гвозденом куком у дрвету које је ударио гром. Зелене дудиње поједене мимо куполица зелених шљива.⁹

Њену поезију карактеришу кованице. Много је нових речи у поезији Гордане Тодоровић, попут оних које је истакао и Бранко Миљковић: *међуочје*, *цветолик*, *слаткомлеке дојке*, *цветоока*.¹⁰

Међутим, у њеној најпознатијој, можда и најбољој песми, сада већ антологијској, „Љубавни позив непостојећем“, објављеној у збирци *Сунце*, неологизама нема. Говор је једноставан и сажет.

Гледаћу великим очима,
са јако уцртаним понорима на свом лицу,
са доста ироније,
можда,
и са нешто мало сажаљења:
шта раде ови људи?
Свеједно.
Ја сам најзад разумела да оно
Што је у јорговану није нимало важно.
За сањање нису постеље потребне.¹¹

Међу критикама издваја се мишљење да је ово „чиста оаза лиричности и сведеног, избалансираног језика (без и једне једине сложенице или неологизма!)“¹² и „кристално јасна“¹³ која „зрачи присношћу и надаре трагиком људске интима“ и представља тренутак свести о изгубљеном рају (...).¹⁴ У свим доступним тумачењима песме (за сада) само једно женско – Злата Марчета, сматра да „нема жене на овоме свету која није у стању да напише стихове тако проткане тугом и носталгијом за изгубљеном љубављу“.¹⁵

Прва песма збирке *Гимназијски тренутак* насловљена је „Душанки из мог разреда“. Школска другарица изгледа овако:

Час прстен од младе травке јој је дужица
час плавет где се нешто забисерило...
Живот је ничим није омеденио.
На истој грани смо – цвет и пахуљица...¹⁶

Важна је и песма у којој песникиња говори о чистачици на железници, где се може препознати и њена мајка. У тој су песми стихови:

здро, сневано сунце (за тобом ми у црном детињству коса оседе) (...)
Сада када се музну млазеви неба са сунчаним дојкама

као и најчешће цитирано место:

Ја сам и почела као чистачица упљуваног перона

да би моја кћи могла да напише најлепше песме.

Ја сам и почела своју песму стављајући ђубре на његово место.¹⁷

Упечатљиви су и стихови где се нарочито јасно читава биографски контекст и личне слике, посвећени песникињином оцу:

Десет малих година држала сам свог оца за руку.

Он је, као и ја, удахнуо чистину на сврљишком камењару.

(...)

Шљивовица га је пила – ко сваког освојеног Србина.

Своју стару, сиромашну мајку пажљиво је под руку водио у нужник.

Своју жену звао је ‘друже’, а дете хранио нежним очима.¹⁸

Свежина, богатство емоција, једна нова слика света коју је Гордана Тодоровић постигла и представила овом првом збирком песама, неће више бити достигнута у њеним каснијим радовима. То не значи да су остале песме мање лепе, али јесу на неки начин теже за разумевање.

Гордана Тодоровић је иза себе оставила право поетско благо, како у збиркама објављеним док је била жива, тако и у радовима прикупљеним касније, из разних часописа. Све то је сачувано од заборава захваљујући Милици Миленковић која је великом упорношћу и посвећеношћу пролазила кроз материјале библиотека и архива, прегледала темељно периодику тог времена и сакупљала целокупну доступну објављену и необјављену песникињину поезију, критике, писма, сећања.

Тако је великим трудом од заборава сачувана необична али изванредна песникиња Гордана Тодоровић: сачињен је скуп књижевних материјала где инспирацију могу да проналазе истраживачи и истраживачице у будућности. Изнето на светло дана и пажљиво обједињено, ово књижевно богатство може да значи и савременим песницима и песникињама, као упознавање с прошлошћу и као полазиште неких будућих поетских идеја.

Верујемо да ће захваљујући раду Милице Миленковић на овим *Сабраним делима* поезија Гордане Тодоровић тек бити предмет посебних истраживања која ће обогатити доступну литературу.

-
- 1 Трећи том, Борислав Михајловић Михиз, Гордана Тодоровић: „Гимназијски тренутак“, стр. 37.
 - 2 Трећи том, Бојана Стојановић Пантовић: „О поезији Гордане Тодоровић данас“, стр. 122.
 - 3 Ibid.
 - 4 Трећи том, Стеван Раичковић: „Гордана Тодоровић: а птица кроз игру сунца чува ме у себи“, стр. 120.
 - 5 Трећи том, Злата Марчета: „Туга – последње уточиште жене“, стр. 70.
 - 6 Трећи том, Флорика Штефан: „Рана смрт – сећање на Гордану Тодоровић“, стр. 141.
 - 7 Приредили Јован Младеновић и Зоран Пешић Сигма, НКЦ, Ниш, 2016; *Градина*, бр. 70–71.
 - 8 Први том, стр. 9–16.
 - 9 Трећи том, стр. 15.
 - 10 Трећи том, Миодраг Петровић: „Песници ђачке литерарне дружине ‘Његош’“, стр. 152.
 - 11 Први том, Сунце, „Љубавни позив непостојећем“, стр. 75.
 - 12 Трећи том, Драшко Ређеп: „Гордана Тодоровић: Сунце“, стр. 59.
 - 13 Трећи том, Миодраг Тодоровић: „Песник и градитељ језика“, стр. 64.
 - 14 Трећи том, Слободан Ракитић: „Можда не само песма“, стр. 66. и 67.
 - 15 Трећи том, Злата Марчета: „Туга – последње уточиште жене“, стр. 70.
 - 16 Први том, „Гимназијски тренутак“, стр. 25.
 - 17 Ibid. 27.
 - 18 Први том, „Песма очију“, стр. 39.

Milanka Nikolić
Faculty of Philology
University of Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.15>

Gordana Todorović – the Enigma of Our Poetry

Догађаји

Представљања пројекта *Књиженство* у земљи и иностранству

Током 2019. године рад пројекта *Књиженство* представљен је у више наврата у земљи и иностранству. Годину смо започели гостовањем у Пожаревцу на позив Удружења грађана НИКА и Сунце, крајем фебруара, када смо представили осми број часописа *Књиженство* и пројекат у целини. То је део стратегије пројекта, да посебну пажњу посветимо стварању публице ван Београда. О нашем гостовању је писала и локална штампа.

https://recnaroda.co.rs/knjizenstvo-istorija-srpske-zenske-knjizevnosti/?fbclid=IwAR0eM3RtyIFmcka15JQMyNbGxCsN2rr0I4IIbPxRolwqSUz_UsA4GuY5BDs

Гостовања ван Београда настављена су почетком априла, када је и чланица пројекта из Пољске, професорка Магдалена Кох, учествовала у представљању *Књиженства* и зборника о Милици Јанковић у библиотеци „Вук Караџић“ у Великом Градишту, у организацији Милене Димитријевић, директорке библиотеке, која је такође говорила на промоцији. Наредног дана су у библиотеци „Илија М. Петровић“ у Пожаревцу, представљени пројекат *Књиженство* и истоимени часопис, уз видео и модерацију Мр Бранке Пражић.

У оквиру презентације *Књиженства* на штанду Русије на Београдском 64. Сајму књига, 23. октобра 2019, Теодора Тодорић Милићевић, говорила је о шетњама под називом *Књиженствени Београд*; потом је домаћин, Сергеј Борисов, укратко представио *Женске руте* и улогу Московске библиотеке у том пројекту, а на крају је реч имала ауторка Евгенија Њекрасова, која је говорила о женском ауторству у Русији.

У Народној библиотеци Србије представљен је крајем новембра зборник *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, заједничко издање НБС и Филолошког факултета, и резултат истраживања на нашем пројекту. Поред уреднице зборника, Биљане Дојчиновић, говорили су и Горан Петровић, истраживач на пројекту и стипендисткиња Софија Симовић.

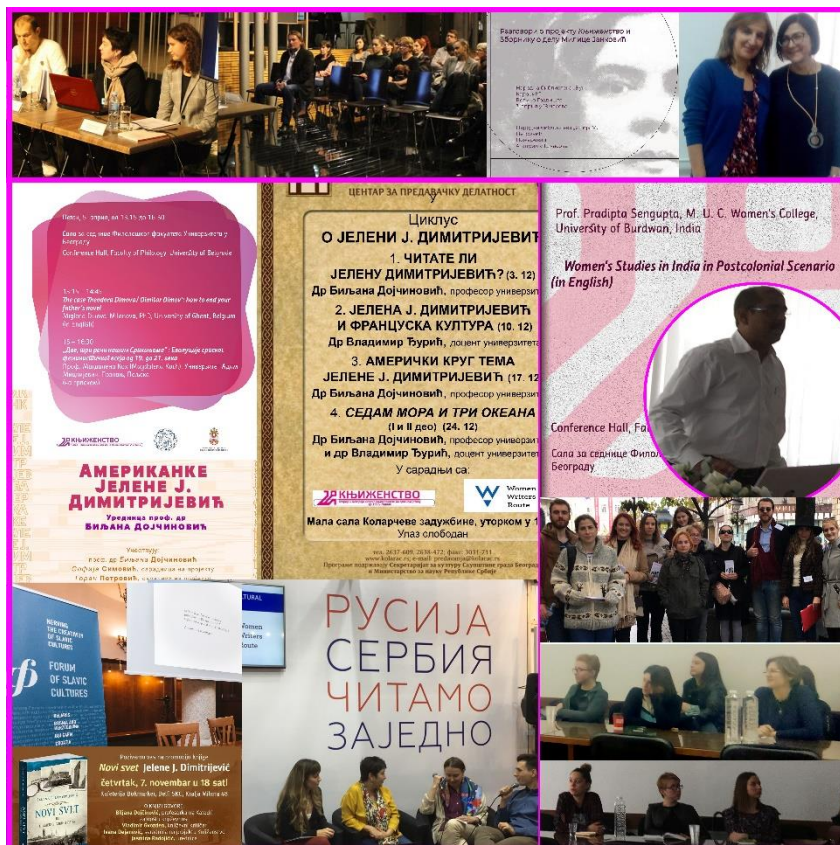
Изван Србије, о пројекту је у новембру 2019. године било речи на Осмом међународном културном форуму у Петрограду, и то као делу великог пројекта Форума словенских култура, *Женске руте*, уз подршку Министарства културе Републике Србије.

Гостовања страних предавача

Пројекат *Књиженство* организовао је на Филолошком факултету предавања троје гостујућих професора током 2019. године. У априлу је, у оквиру семинара *Балканско Књиженство*, професорка Магдалена Кох говорила о српском феминистичком есеју у предавању „*Две, три речи нашим Српкињама*“: *Еволуције српског феминистичког есеја од 19. до 21. века*. У оквиру истог семинара Миглена Дикова Миланова са Универзитета у Генту, одржала је предавање *The case Theodora Dimova/ Dimitar Dimov’: how to end your father’s novel* о незавршеном роману бугарског аутора који је наставила његова кћерка.

У јуну је професор Прадипта Сенгупта, са Женског колеџа Универзитета у Бурдвану, одржао у оквиру програма *Talk about Knjiženstvo* предавање о женским студијама у Индији у постколонијалном контексту под насловом *Women's Studies in India in Postcolonial Scenario*.

Сва предавања су била добро посећена и отворила су многа питања и нове могућности сарадње са гостима.

Јавна предавања

У децембру је у току циклус посвећен Јелени Ј. Димитријевић на Коларцу. Јелена Ј. Димитријевић је од ове године присутна у лектури за седми разред основне школе – први део њеног путописа *Седам мора и три океана: Путем око света* уврштен је као обавезна лектира за седми разред основне школе, захваљујући залагању Фонда за унапређење образовања, али и раду бројних истраживачица и истраживача још од средине осамдесетих година, међу којима су и они с нашег пројекта. Најновија допуна сазнања о њој јесте поновно објављивање путописа *Нови свет или У Америци годину дана* који је представила, поред осталих, и Ивана Дејановић, стипендисткиња на пројекту.

Предавања на Коларцу баве се животом и радом Јелене Ј. Димитријевић, њеним опусом и рецепцијом њеног дела. Посебно су истакнути утицај француске културе на њено дело, амерички круг тема и путопис *Седам мора и три океана* (I и II део), као и истраживања пројекта *Књиженство*, укључујући и рад на њеним рукописима који се чувају у Народној библиотеци Србије. Овај циклус предавања реализује се и као део пројекта *Женске руте* Форума словенских култура.

Станислава Бараћ (Зрењанин, 1977) дипломирала је, магистрирала и докторирала на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Од 2004. године запослена у Институту за књижевност и уметност, где је ангажована на пројекту специјализованом за проучавање (књижевне) периодике, којим од 2016. године и руководи. Организовала је три научна скупа, у сарадњи (*Часопис Руски архив 1928–1937 и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, са Весном Матовић, и *Часописи за децу: југословенско наслеђе 1918–1991*, са Тијаном Тропин) и самостално (*Часопис Жена данас*). Ауторка је две монографије (*Авангардна 'Мисао'*, 2008; *Феминистичка контрајавност*, 2015) и четрдесет научних студија.

Марија М. Булатовић (Краљево, 1990) дипломирала је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. На истој катедри 2014. године завршила је мастер академске студије одбранивши мастер рад под насловом „Дијалектика насиља у Расиновом трагичком свету“. Од 2014. године похађа докторске академске студије на студијском програму *Језик, књижевност, култура*, модул *Књижевност*, на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Тренутно пише тезу под насловом „Филозофски концепт тела Мориса Мерло-Понтија и Ролана Барта као принцип естетске недовршености у его-документу“. Стипендисткиња је *Фонда за младе таленте* за школску 2012/2013. и 2013/2014. годину, као и Министарства просвете за период 2017-2019 када је била и ангажована на пројекту *Књиженство*. Добитница је *Похвале* Филолошког факултета у Београду за изузетан успех у току основних академских студија. Пише књижевну критику. Влада енглеским, француским и шпанским језиком. Области интересовања: теорија уметности, српска књижевност у европском контексту, француска књижевност и француска савремена књижевна теорија.

Миња Бујаковић је рођена 1994. године у Крагујевцу. Дипломирала је на Катедри за славистику на групи за руски језик, књижевност и културу Филолошког факултета. Мастер студије је завршила на истом факултету на смеру *Језик, књижевност, култура*. Тренутно је студенткиња на Централноевропском универзитету на програму женске и родне историје МАТИЛДА. Области интересовања су јој женска историја и историја рода, феминистичка теорија и компаративне студије социјализма.

Светлана Велимирац (Београд, 1978) дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на Катедри за англистику. На истом факултету и катедри завршила је и мастер студије. Специјалистичке академске Студије Сједињених Америчких Држава завршила је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Бави се наставом енглеског језика и енглеског језика струке, методиком наставе и социолингвистиком. Носилац је стипендије америчког Стејт Департмента за усавршавање у области наставе енглеског језика струке, у организацији Канцеларије за енглески језик Бироа за образовање и културу и Института за енглески језик Универзитета у Орегону, те је успешно завршила курс *English Teacher Professional Development Distance E-Learning Program, English for Specific Purposes - Best Practices*. Докторске студије уписала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Поред континуираног образовања и усавршавања, учесница је стручних и научних скупова, а радови су јој објављени у више зборника и часописа из области филологије.

Лела Вујошевић (Београд, 1966), социолошкиња. Учествовала је у бројним истраживачким пројектима и научним скуповима у земљи и иностранству. Објавила је две монографије и више текстова у научним и стручним часописима из области социологије, феминизма, историографије, универзитетске проблематике и културологије. Одабрани радови су на линку: <https://independent.academia.edu/LelaVujosevic>. Живи у Крагујевцу и ради на Универзитету у Крагујевцу. Бави се хуманитарним радом. Активна је у културном и јавном животу града и објављује прилоге, ставове и коментаре у разним штампаним и електронским медијима.

Ивана Дејановић (Београд, 1993) је докторанткиња на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Основне студије је завршила на Катедри за оријенталистику, Турски језик, књижевност и култура. Мастер студије завршила је 2017. године одбраном мастер рада на тему „Основно образовање у Османском царству”. Добитница је стипендије Фонда за младе таленте *Доситеја* за академску годину 2015/16. а Филолошки факултет уручио јој је похвалницу за изванредан успех у академском образовању. Стипендисткиња је Министарства просвете, науке и технолошког развоја и ангажована на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Бави се проучавањем српско-турских књижевних веза, женске књижевности и женске и феминистичке периодике.

Дубравка Ђурић (Дубровник, 1961), редовна професорка на Факултету за медије и комуникације. Од 2011. чланица је пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* и чланица је редакције електронског годишњака *Књиженство*. Од 2015. председница Serbian Association for Anglo-American Studies. На Филолошком факултету дипломирала и магистрирала на Катедри за општу књижевности са теоријом књижевности. На Филозофском факултету у Новом Саду докторирала на Катедри за енглески језик и књижевност. Објавила је монографије: *Глобализацијске изведбе: Књижевност, медији, театар* (2016), *Дискурси популарне културе* (2011), *Политика поезије: Транзиција и песнички експеримент* (2010), *Поезија теорија род: Модерне и постмодерне америчке песникиње* (2009), *Говор друге* (2006), *Језик, поезија, постмодернизам: Језичка поезија у контексту модерне и постмодерне америчке поезије* (2002). Са Мишком Шуваковићем уредила је књигу *Impossible Histories – Historical Avant-Gardes, Neo-Avant-Gardes, and Post-Avant-Gardes in Yugoslavia, 1918-1991* (2003, 2006), са Биљаном Д. Обрадовић уредила је антологију *Cat Painters: An Anthology of Contemporary Serbian Poetry* (2016), једна је од уредница антологије *Дискурзивна тела поезије: Поезија и аутопоетике нове генерације песникиња* (2004), а са Владимиром Копицлом уредила и превела антологију новије америчке поезије *Нови песнички поредак* (2001). Једна је од оснивачица часописа *ПроФемина*, током 80-их деловала је у Заједници за истраживање простора и била коуредница публикације *Ментални простор*. Бави се теоријом експерименталне поезије, теоријом медија и теоријом и праксом песничког перформанса. Објавила је осам збирки песама, а од 1983. преводи америчку поезију, са посебним фокусом на језичкој поезији.

Бојана Максимовић (1989) је докторанткиња и сарадница у настави на Групи за скандинавистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је дипломирала и завршила мастер студије. Током основних студија, као стипендисткиња, паралелно је студирала у Норвешкој где је завршила хуманистичку академију Nansenskolen. Учествовала

је у више преводачких пројеката у којима је преводила документарну литературу и белетристику са норвешког језика. Посебне области интересовања и проучавања: старонордијска књижевност, религија и митологија, фолклористика, студије рода, популарна култура.

Милица Миленковић рођена је 1989. године у Нишу. Завршила је основне студије србистике и мастер студије филологије (српска и компаративна књижевност) на Филозофском факултету у Нишу одбраном теме мастер рада „Поезија Гордане Тодоровић“. Бави се писањем поезије и прозе, књижевном критиком и приређивачким радом. Као аутор пројекта и ментор Школе активног читања и креативног писања приредила је *Зборник радова полазника школе (2017/2018)*, а у оквиру бављења поезијом Гордане Тодоровић приређивач је издања: *Сабрана дела (I–III) Гордане Тодоровић (2018)* и *Живети због песме (Сабране песме из Књижевних новина 1974–1978) Гордане Тодоровић (2019)*. Област њеног интересовања су заборављени српски књижевници, историја српске књижевности, креативно писање и теорије рецепције и интерпретације књижевног дела.

Марина Милошевић (1993) дипломирала је на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је завршила мастер студије, а потом уписала и докторске студије, школске 2017/18. Завршила је COBISS (Кооперативни библиотечко информациони систем и сервис) стручне курсеве: COBISS3/Преузимање записа и фонд и COBISS3/Каталогизација - почетни курс, а потом и положила стручни испит за запослене у библиотечкоинформационој делатности. Од 1. децембра 2017. године запослена је на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

Миланка Николић завршила је основне студије на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошког факултета у Београду, где је и мастерирала радом “Критерији интерпретативне прихватљивости у тумачењу Миљковићеве поеме *Ариљски анђео*”. На докторским студијама бави се питањем повезаности поезије и филозофије. Водитељка је на Радио Београду 202, пише за различите портале међу којима је BBC на српском и сарађује са владиним и невладиним организацијама као активисткиња. Стипендисткиња је Института за дигиталне комуникације у Београду.

Горан Петровић је рођен у Краљеву 1989. године. Основне и мастер академске студије завршио је на катедри за енглески језик и књижевност Филолошког факултета у Београду. Након одбране мастер рада „Пасторални свет у Шекспировим комедијама и трагикомедијама: *Како вам драго, Млетачки трговац, Зимска бајка, Бура*“, уписао се на докторске академске студије на Филолошком факултету у Београду, у оквиру којих тренутно ради на дисертацији под насловом „Еволуционизам као теоријска основа ране научно-фантастичне имагинације Х. Ц. Велса“. Аутор је шест научних радова из области когнитивне лингвистике, популарне културе и научно-фантастичне књижевности, а такође има и један објављен преводачки прилог (превод поезије америчког песника Х. В. Лонгфелоа). Године 2015. добио је похвалу за учешће на литерарном конкурсима „Доситејево златно перо“. Од новембра 2018. запослен је као сарадник (истраживач-приправник) на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Област његовог интересовања јесте англофона (британска и америчка) књижевност, уз акценат на утопијском и научно-фантастичном жанру.

Теодора Тодорић Милићевић (Травник, 1990) студенткиња је докторских студија на Филолошком факултету Универзитета у Београду, где је завршила основне и мастер студије из кинеског језика, књижевности и културе. Од 2018. године учествује на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Области интересовања су јој компаративна и кинеска књижевност, феминистичка теорија, студије културе.

Дијана Рејнолдс-Кордилеоне школовала се на Државном Универзитету у Сан Дијегу и Фридрих-Александер Универзитету у Ерлангену, докторирала је на Калифорнијском универзитету у Сан Дијегу. Потом је радила је као професорка историје на Назаренском Универзитету Поинт Лома у Сан Дијегу на основним студијама и истовремено спроводила истраживање о Бечу у доба Хабсбурга. Године 2016. додељена јој је Фулбрајтова стипендија за пројекат о Јелици Беловић-Бернациковској. Рад у часопису *Књиженство* представља део књиге коју управо пише. У пензији је од 2017. године. Живи у Сан Дијегу.

Дара Шљукић (Пријеполје, 1993) завршила је основне студије на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности на Филолошком факултету у Београду. Мастер студије је завршила на истом факултету на смеру Језик, књижевност, култура. Академске 2019/2020. студенткиња је мастер програма родних студија на Централноевропском универзитету у Будимпешти и Бечу. Интересује је савремена женска књижевност и феминистичка књижевна теорија. Део је групе *Побуњене читатељке* од 2016. године, у оквиру које пише и објављује књижевну критику на порталима *Буквица* и *Мини Буквица*. Са колегиницама из Србије и региона сарађивала је на пројекту *Мониторинга књижевне критике* (2018) и у писању и објављивању књиге есеја *Рат из децје перспективе* (2018). Објавила је рад о *Напуљској тетралогји* Елене Феранте у *Генеру: часопису за феминистичку теорију и студије културе* (2017), и текст о књизи *Ката Несиба* и коментари Ивана Јанковића у часопису *Реч* (2017).